

166412

**TÜRKİYE İLE EKONOMİK İLİŞKİLER
ÇERÇEVESİNDE ORTA ASYA TÜRK
CUMHURİYETLERİ EKONOMİSİ VE
TÜRKİYE İLE İLİŞKİLERİN
GELECEĞİ**

Göksel ÖZCAN
(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2002

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZÜ

TÜRKİYE İLE EKONOMİK İLİŞKİLER ÇERÇEVESİNDE ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ EKONOMİSİ VE TÜRKİYE İLE İLİŞKİLERİN GELECEĞİ

Göksel ÖZCAN

İktisat Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şubat-2002

Danışman: Prof.Dr.Burhan ERDEM

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri de bağımsızlıklarını kazanmış oldu. Bu gelişme bölge ve özellikle de Türkiye için yeni fırsatları da beraberinde getirdi.

Serbest piyasa ekonomisine geçişte Türkiye'yi model alan bu ülkeler, Türkiye ile ilişkilerine büyük bir önem vermektedir. Enerji ve doğal kaynaklar yönünden zengin olan Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerin geliştirilmesi Türkiye içinde büyük avantajlar sağlayacaktır.

Yukarıdaki nedenlerle gerçekleştirdiğimiz bu çalışmanın birinci bölümünde; Orta Asya ve Türk Cumhuriyetleri tarihsel süreç içinde incelenmiş; bağımsızlık sonrasında Türkiye ile ilişkileri genel hatlarıyla anlatılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde; Türk Cumhuriyetleri ile ilgili temel ekonomik göstergeler verilmiştir. Bu Cumhuriyetler sektörler itibariyle incelenmiştir.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde; Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile ekonomik ilişkileri incelenmiştir.

Dördüncü ve son bölümde ise Orta Asya Ekonomik Topluluğu ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı bünyesindeki birleşme çalışmaları incelenip, Türkiye ile ilişkilerin geleceği değerlendirilmiştir.

ABSTRACT

With collapsing of USSR, Turkish Republics in Central Asia have got their freedom. This development in Central Asia has brought new opportunities for Turkey.

Those countries in Central Asia that took Turkey as a sample in transforming to open market economy attach a high importance to relations with Turkey. Developing relations with these Turkish Republics, which have rich energy and natural sources, will obtain serious advantages for Turkey.

In the first chapter of this study which we realised with the reasons above, Central Asia and Turkish Republics were searched in a historical process, and relations after freedom with Turkey were mentioned.

In the second chapter, main economic indicators about Turkish Republics were given. These Republics were searched by different sectors.

In the third chapter of our study, the economic relations of Turkey and Central Asia Republics were searched.

In fourth and last chapter, incorporate efforts in Central Asia Economic Community and Organisation of Economic Co-operation were searched, and future relations with Turkey were utilised.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Göksel ÖZCAN'ın "Türkiye İle Ekonomik İlişkiler Çerçevesinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Ekonomisi ve Türkiye İle İlişkilerin Geleceği" başlıklı tezi 18 Şubat 2002 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, İktisat (Uluslararası İktisat) Anabilim Dalında, yüksek lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı) : Prof.Dr.Burhan ERDEM
Üye : Yrd.Doç.Dr.Bülent AÇMA
Üye : Yrd.Doç.Dr.Erol KUTLU

Prof.Dr.Ömer Zühür ALTAN
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	iv
ÖZGEÇMİŞ	v
TABLolar LİSTESİ	ix
GİRİŞ	1

Birinci Bölüm

TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE ORTA ASYA-TÜRK CUMHURİYETLERİ VE TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

1. ORTA ASYA VE TÜRK HANLIKLARI	3
2. ORTA ASYA HANLIKLARI İLE OSMANLI DEVLETİ İLİŞKİLERİ	7
3. ORTA ASYA 'NIN RUSLAR TARAFINDAN İŞGALİ	10
3.1. Çarlık Rusyası Dönemi	10
3.2. S.S.C.B. Dönemi	13
4. BAĞIMSIZLIK VE TÜRKİYE İLE İLİŞKİLER	22
4.1. Kazakistan Cumhuriyeti İle İlişkiler	22
4.2. Kırgızistan Cumhuriyeti İle İlişkiler	23
4.3. Özbekistan İle İlişkiler	24
4.4. Türkmenistan Cumhuriyeti İle İlişkiler	25

İkinci Bölüm

ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ'NİN EKONOMİK YAPISI

1. TÜRK CUMHURİYETLERİ İLE İLGİLİ GENEL GÖSTERGELER	26
1.1. Türk Cumhuriyetlerine Genel Bir Bakış	26
1.2. Nüfus ve Etnik Yapı	27
1.3. İşgücü ve İstihdam	33
2. TEMEL EKONOMİK GÖSTERGELER	37
2.1. Kazakistan	37

2.2.	Kırgızistan	39
2.3.	Özbekistan	40
2.4.	Türkmenistan	42
3.	TARIM VE HAYVANCILIK	43
4.	TABİ KAYNAKLAR VE ENERJİ	57
4.1.	Petrol	60
4.2.	Doğal Gaz	62
4.3.	Kömür	64
4.4.	Elektrik	65
4.5.	Madencilik	68
4.6.	Boru Hatları	72
5.	SANAYİ, İNŞAAT VE ULAŞIM	75
5.1.	Türk Cumhuriyetlerinde Sanayi	75
5.2.	Türk Cumhuriyetlerinde İnşaat Sektörü ve Ulaşım	84
6.	BANKACILIK VE FİNANS	86
6.1.	Cumhuriyetlerin Mali Yapıları	86
6.1.1.	Kamu Gelirleri ve Harcamalar	86
6.1.2.	Cumhuriyetlerdeki Finansal Durum ve Bankacılık	87
6.1.2.1.	Kazakistan	89
6.1.2.2.	Kırgızistan	91
6.1.2.3.	Özbekistan	93
6.1.2.4.	Türkmenistan	93
7.	DIŞ TİCARET	95
7.1.	Cumhuriyetlerin Dış Ticaret Değerleri	95
7.2.	Cumhuriyetlerin İhraç Ürünleri ve İhracat Yaptıkları Ülkeler	96
7.3.	Cumhuriyetlerin İthal Ürünleri ve İthalat Yapılan Ülkeler	97
7.4.	Talebin Yapısı ve Ödemeler Dengesi	100

Üçüncü Bölüm

TÜRKİYE İLE ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ'NİN EKONOMİK İLİŞKİLERİ

1.	TARIM VE HAYVANCILIK	102
2.	TABİ KAYNAKLAR VE ENERJİ	104

3.	SANAYİ, İNŞAAT VE ULAŞIM	108
4.	BANKACILIK VE FİNANS	111
4.1.	Türk Eximbank Kredi ve Garanti Programları	113
5.	DIŞ TİCARET	117
5.1.	Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri İle Dış Ticareti	117
5.1.1.	Türkiye'nin Kazakistan ile Dış Ticareti	117
5.1.2.	Türkiye'nin Kırgızistan ile Dış Ticareti	119
5.1.3.	Türkiye'nin Özbekistan ile Dış Ticareti	121
5.1.4.	Türkiye'nin Türkmenistan ile Dış Ticareti	123
5.2.	Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Dış Ticaretlerinin Değerlendirilmesi	125

Dördüncü Bölüm

ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ ARASINDAKİ EKONOMİK BİRLİK VE TÜRKİYE İLE İLİŞKİLERİN GELECEĞİ

1.	CUMHURİYETLER ARASINDAKİ EKONOMİK VE TİCARİ İLİŞKİLER	128
2.	ORTA ASYA EKONOMİK TOPLULUĞU	131
3.	EKONOMİK İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI	137
3.1.	Ekonomik İşbirliği Teşkilatının Hedefleri	140
3.2.	Ekonomik İşbirliği Teşkilatı-Türk Cumhuriyetleri İlişkisi ve Türkiye	143
4.	TÜRK CUMHURİYETLERİ TÜRKİYE İLİŞKİLERİNİN GELECEĞİ	148
	SONUÇ	154
	KAYNAKÇA	157

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1:	Türk Cumhuriyetleri İle İlgili Genel Göstergeler	26
Tablo 2:	Türk Cumhuriyetlerinin Nüfus Göstergeleri ve Etnik Dağılım	27
Tablo 3:	İşgücü ve İstihdamın Sektörel Dağılımı	33
Tablo 4:	Temel Ekonomik Göstergeler	37
Tablo 5:	Türk Cumhuriyetleri Tarım Alanları	43
Tablo 6:	Aral Gölü'nün Genel Durumu	49
Tablo 7:	Türk Cumhuriyetlerinde Ekilebilir Alanların Ürünlerine Göre Dağılımı	53
Tablo 8:	Türk Cumhuriyetlerinde Canlı Hayvan Varlığı	55
Tablo 9:	Türk Cumhuriyetlerinde Hayvansal Üretim	56
Tablo 10:	Dünyanın İspatlanmış Petrol ve Doğal Gaz Rezervlerinin Bölgelere Göre Dağılımı ve Türk Cumhuriyetleri'ndeki Mevcut Durum	57
Tablo 11:	Dünyada Petrol ve Doğal Gaz Üretimine Bölgelere Göre Dağılımı ve Üretim Payları %'si ile Türk Cumhuriyetleri'ndeki Mevcut Durum	58
Tablo 12:	Türk Cumhuriyetleri İle Rusya, Ukrayna ve Diğer BDT Ülkelerinin Petrol, Doğal Gaz Rezervleri ve Dünyadaki Rezerv Payları	58
Tablo 13:	Türk Cumhuriyetleri ile Rusya, Ukrayna ve Diğer BDT Ülkelerinin Petrol, Doğal Gaz Rezervleri ve Dünyadaki Rezerv Payları	59
Tablo 14:	Enerji Sektörü İle İlgili Genel Bilgiler	59
Tablo 15:	Türk Cumhuriyetlerinde Sanayinin Üretimdeki Payı (1990-1999 Yılları Arası Ortalama Artışı %)	75
Tablo 16:	Türk Cumhuriyetlerinde Sanayinin GSYİH Payı	76
Tablo 17:	Cumhuriyetlerin Kamu Gelirleri	86
Tablo 18:	Cumhuriyetlerin Kamu Harcamaları	87
Tablo 19:	Parasal Göstergeler	87
Tablo 20:	Tasarruflar	88
Tablo 21:	Enflasyon Oranları	88
Tablo 22:	Şartlı Yardımlar	88
Tablo 23:	Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları	88
Tablo 24:	Dış Borçlar	89

Tablo 25: Cumhuriyetlerin Dış Ticaret Değerleri	95
Tablo 26: Cumhuriyetlerin İhraç Ürünleri	96
Tablo 27: Cumhuriyetlerin İthalat Ürünleri	97
Tablo 28: Cumhuriyetlerdeki Mal İhracatının Sektörel Dağılımı	98
Tablo 29: Cumhuriyetlerdeki Mal İthalatının Sektörel Dağılımı	99
Tablo 30: Talebin Sektörel Dağılımı	100
Tablo 31: Cari Ödemeler Dengesi	100
Tablo 32: 1999 Sonuna Kadar TMB/UMB Üyesi Firmaların Yurt Dışı İş Hacimleri (Milyon ABD Doları)	108
Tablo 33: Türk Eximbank'ın Ülke Kredi ve Garanti Programları	115
Tablo 34: Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri İle Toplam Dış Ticareti	117
Tablo 35: Türkiye'nin Kazakistan'la Dış Ticareti	118
Tablo 36: Kazakistan'a En Çok İhraç Edilen Ürünler, 1998	118
Tablo 37: Kazakistan'dan En Çok İthal Edilen Ürünler, 1998	119
Tablo 38: Türkiye'nin Kırgızistan'la Dış Ticareti	120
Tablo 39: Kırgızistan'a En Çok İhraç Edilen Ürünler, 1998	120
Tablo 40: Kırgızistan'dan En Çok İthal Edilen Ürünler 1998	121
Tablo 41: Türkiye'nin Özbekistan'la Dış Ticareti	122
Tablo 42: Özbekistan'a En Çok İhraç Edilen Ürünler, 1998	122
Tablo 43: Özbekistan'dan En Çok İthal Edilen Ürünler, 1998	123
Tablo 44: Türkiye'nin Türkmenistan'la Dış Ticareti	124
Tablo 45: Türkmenistan'a En Çok İhraç Edilen Ürünler, 1998	124
Tablo 46: Türkmenistan'dan En Çok İthal Edilen Ürünler, 1998	125
Tablo 47: Kazakistan'ın Diğer Cumhuriyetlerle Dış Ticareti	128
Tablo 48: Türkmenistan'ın Özbekistan'la Dış Ticareti	128

GİRİŞ

1985 yılında Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle başlayan "Açıklık" ve "Yeniden Yapılanma" uygulamaları ile gelişen süreç 1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla sona erdi. Yeni dönemde SSCB'nin yerini 15 yeni bağımsız ülke aldı. Bu ülkelerden biri olan Rusya Federasyonu tarafından oluşturulan BDT beklenen fonksiyonu yerine getiremedi. Başlangıçta Rusya Federasyonu'nun zorlamasıyla BDT içinde yer alan ülkeler eski bağlarından kurtulabilmek ve ekonomik gelişmelerini sağlayabilmek için farklı oluşumlar içerisinde yer almaya başladılar. Doğu Avrupa ve Baltık Cumhuriyetleri Avrupa Birliği ile ilişkilerini geliştirdiler.

Kafkasya ve Orta Asya'daki yeni Cumhuriyetler, jeostratejik önemleri yanında zengin petrol, doğalgaz, maden kaynaklarına sahip olduğundan bölgede büyük güçlerin rekabeti ortaya çıktı. Bu gelişmeler Orta Asya ve Kafkasya'yı büyük güçlerin cazibe merkezi konumuna getirdi.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri olarak bilinen Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın bağımsızlıklarını kazanmaları Türkiye'nin dış politikasında köklü bir değişime neden oldu. Türkiye'nin tamamen batıya dönük olan yüzü Türk Cumhuriyetlerinin ortaya çıkışı ile Orta Asya ve Kafkasya'ya da çevrildi. Çok az insanın inandığı, yüzyıldan fazla bir süredir gerçekleşmesini beklediği "Türk Dünyası'nın birleşme şansı doğmuştu. Orta Asya ve "Türk Dünyası" ile ilgili politika geliştirmeyen Türkiye çok hazırlıksız yakalandığı bu süreçte her şeye rağmen avantajlı konumdaydı.

Bölge ülkelerinin aynı dili konuşan, aynı kültüre ait, dini inançları bir, aynı bayrak altında yaşamamış bile olsalar tarihsel geçmişleri olan Türkiye ile buluşmaları çok heyecan verici ve duygusaldı. Orta Asya'dan at sırtında ayrılıp giden kardeşleri uçakla

geri gelmişti. Serbest piyasa, parlamenter demokrasi ve laiklik tecrübesi ile Türkiye Türk Cumhuriyetleri için bir model olabilirdi.

Ayrıca Türkiye ile geliştirilecek işbirliği ile yabancı yatırımlar ve teknoloji bölgeye çekilebilir, ürünlerinin dağılımı için de Türkiye güvenli bir yol oluşturabilirdi. Türkiye'nin de hayati enerji kaynaklarına, cazip petrol ve doğal gaz taşıma gelirine kavuşma, bakir bir pazara girme şansı vardı.

Böyle duygusal bir atmosferde 1991 yılı sonlarında başlayan ilişkiler özellikle 1992 yılında artarak devam etmiştir. Cumhurbaşkanı, Başbakan ve üst düzeyde birçok toplantı ve kurultay düzenlendi. Türk Cumhuriyetleri ile çalışmalar yapmak üzere Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) kuruldu. Ekonomilerini geliştirmek için Eximbank kredileri açılıp eğitim, haberleşme, televizyon yayını ve askeri alanlarda yardımlar yapıldı.

Bununla beraber batılı ülkelerin Orta Asya Cumhuriyetlerine ilgisi artmaya başladı. Önceleri bölgeye Türkiye üzerinden girmeye razı olan ülkeler Türkiye'nin yeterli performansı gösterememesi sonucunda doğrudan girmeye niyetlendiler. Batıyla bütünleşmek isteyen Türk Cumhuriyetleri de batılı ülkelere gördükleri ilgiyle Türkiye dışında alternatifler aramaya başladı. Batılı ülkelerin yanında İran, Çin Halk Cumhuriyeti ve Japonya'nın da bölgeyle ilgilenmeye başlamasıyla Türkiye'nin rakipleri arttı.

Bölge ülkeleri ile Türkiye ticaretine bakıldığında 1992 yılında bölge ülkelere 186 milyon dolar ihracat yapılırken 1998 yılı ihracatı 835 milyon dolar olmuştur. Bölge ülkelere yapılan ihracatın toplam ihracat içindeki payı % 3.09 olarak gerçekleşmiştir. Türk Cumhuriyetlerinden yapılan ithalat ise 1992 yılında 89 milyon dolar iken 1998 yılında 450 milyon dolara çıkmıştır. 45.94 milyon dolar olan 1998 yılı toplam ithalatı içinde bölge ülkelerinden yapılan ithalatın payı % 0.98 olmuştur.

Birinci Bölüm

TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE ORTA ASYA-TÜRK CUMHURİYETLERİ VE TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

1. ORTA ASYA VE TÜRK HANLIKLARI

Orta Asya, Büyük Kadirgan (Kingan) dağlarından Baykal Havzasına, oradan Altay Dağları boyunca İtil (Volga) Havzasına vararak, Hazar Denizi Havzası, Hindikuş Pamir, Karakum, Karanlık Dağlar yolu ile ve Sarı Irmak'la tekrar Kirgan Dağları'na uzanan çizgi içinde kalan mntıkadır.¹

Bugün Orta Asya diye tanıtılan ve Türklerin tarihinde önemli bir yeri olan Türkistan'ın coğrafi sınırlarını şöyle çizebiliriz: Batı'da Hazar Denizi ile Horasan dağları, güneyde Hindikuş ve Kuh-i Seyid dağları, kuzeyde Kazakistan bozkırlarının kuzey sınırları arasında kalan ve 5.340.066 km²'lik sahayı içine alan bir bölgedir. Tarih ve coğrafya yönünden tamamiyle bir Türk ülkesi olan Türkistan, bugün Rusya ve Çin arasında taksim edilmiş durumdadır. Çin işgali altında kalan 1.503.563 km²'yi bulan kısmına da Batı Türkistan denilmektedir.²

Türkistan olarak belirlenen sınırların farklı tanımı yanında, yüzölçüm konusunda hemen hemen birliktelik söz konusudur.

Türkistan, 5.497.963 km² büyüklüğündedir. Onun, dünya edebiyatında yalnızca

---

¹Erol MÜTERCİMLER, **21. Yüzyılın Eşiğinde Uluslararası Sistem ve Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli**, (İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, Yön Matbaacılık, 1993), s.33.

²MÜTERCİMLER, **a.g.e.**, s.34.

Türkistan adı ile tanınan batı kısmı bugünkü Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan Cumhuriyetleri, doğu kısmı ise Doğu Türkistan adıyla bugünkü Sincan-Uygur Muhtar bölgesi, Çin Halk Cumhuriyeti hakimiyeti altındadır. Güney Türkistan ise Afgan Türkistanı adı altında Afganistan devleti hudutları içindedir. Türkistan, toprak bütünlüğü bakımından bütün Türk topraklarının çoğunluğunu teşkil eder. Bu bakımdan nüfusunun günümüzde yaklaşık 50 milyonu aşkın Türk ve Müslümandır.³

Bugün, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığını kazanıp yeni devletler olma sürecine giren ve çoğunlukla “*Türk Cumhuriyetler*” olarak adlandırılan, Azerbaycan dışındaki, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan'ın bulunduğu coğrafya genel olarak *Türkistan* adıyla adlandırılmaktadır.

Ülkemizde bu yöre genellikle Orta Asya olarak anılmaktadır. “*Terminolojisinin*” önemi, bu bölgeye yaklaşımımızda etki edeceği için, çalışmamızda bu bölgeye “Türkistan” deyimini yerine “Orta Asya” denilecektir.

“Ruslaştırma ve “Sovyetleştirme” sürecinin başlatılmasından önce, Orta Asya “Türkistan” olarak adlandırılan tek bir jeo-politik oluşumdu. Bu oluşum içerisinde, Karadeniz'den Moğolistan bozkırlarına kadar uzanan üç eski imparatorluk yer almaktaydı. XIX. yüzyılda Rus işgalinden önce varolan üç Orta Asya imparatorluğu ise şunlardı:

- a. Şimdiki güney Kazakistan'ın bir bölümüne, Kırgızistan'daki Oş Vilayetine ve Özbekistan'daki Fergana Vadisi'ne kadar uzanan Kokand Hanlığı,
- b. Semerkant'ı, bugünkü Özbekistan'ın tüm güney doğusunu ve Tacikistan'ı içeren Buhara Emirliği,

---

³MÜTERCİMLER, a.g.e., s.34.

- c. Doğu Özbekistan ve Doğu Türkmenistan'ın mevcut bölgelerine kadar uzanan Hiva Hanlığı.⁴

Kırım Savaşı'nın son bulması (1856) ve Kafkasya'da müslüman şeflerin yenilgisi (1859) halkların bir bölümünü başsız bırakmıştı ama Rusya hükümeti bunları kendi hallerine bırakma niyetinde değildi. Kazak bozkırlarında yerleşik olanlardan yola çıkarak Türkistan hanlıklarının işgali, gerçekleşmesi kolay bir atak olarak görülüyordu ve askerlerin gereksinimlerini karşılayabilirdi. Gerçekten de işgal kolayca halledilmiştir.

1866'da Çanyaev kumandasında Vernij'den yola çıkan bir topluluk Türkistan (Yassi), Timşkent ve Taşkent'i ele geçirir. 1867'de Buhara Hanlığı'na saldırılar başlar. 1868 Mayısında Semerkant ele geçer ve Haziran ayında emir Zerobulak Savaşı'nda yenilir. Barış yapmak ister: onların egemenliklerini tanıması koşuluyla barış imzalanır. Beş yıl sonra başkenti ele geçince Hiva Hanlığı da aynı şekilde Rusya'nın himayesine girmek zorunda kalır.⁵

Kokand Hanlığı'nı yenmekte ve ele geçirmekte biraz zorlanırlar. Kısa bir süre önce kurulan bu hanlık, komşuları gibi harap bir halde değildir. XIX. yüzyılın ilk yarısında Alim (y.1800-1810), Ömer (1810-1822) ve Muhammed Ali (1822-1842) hükümlükleri altında Taşkent ve Türkistan'ı topraklarına katarak sınırlarını bile genişletebilmiş, Sirderya (Seyhun) ve Balkaş Gölü arasında göçebelik yapan Büyük Ordu'nun yetmişsekiz bin kazak çadırını (yani beşyüz bin Kazakı) egemenliği altına almıştır. Bu arada Kokand Hanlığı'nın yazarlık yapan, şair kadınlarla evlenen ve etrafına yirmi otuz şairi toplayan hanları da vardır. Hanlık, yüz bin nüfuslu başkentiyle, otuz kırk bin askerden oluşan ordusuyla güzel bir örnek oluşturuyordu ve yüz yıl önce

⁴Moonis AHMAR, "Çağdaş Orta Asya'da Etnik Faktör; Pakistan'ın Yaklaşımı", **Avrasya Etüdleri Dergisi**, (Cilt: 2, Sayı: 4, Kış 1995/96) s.12-13.

⁵Jean Paul ROUX, **Orta Asya; Tarih ve Uygarlık**, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Yayıncılık Matbaası, 2001), s.407.

yapılmalarına karşın kırkbeş topuyla gurur duyuyordu. Aslında Rusların karşısında bir şansları olmadığını biliyorlardı, ama en azından onurlarını kaybetmeden yok edilme şansları vardı. Savaş yaklaşık bir yıl sürdü ve sonunda hükümdar öldü ve yalnızca himayesine girmesi yeterli olabilecekken hanlık Rusya'nın egemenliği altına girdi ve topraklarını kaybetti (Şubat 1875).⁶

Batı Türkistan'ın kaderi artık bellidir. Türkmenlerin boyun eğişiyle 1873 ile 1879 tarihleri arasında tamamen Rusların eline geçer, ama Merv 1884 yılına kadar direnecektir. Himaye altına alınmış devletler olarak prensleri tahtta kalan ve belli bir özerklikten yararlanan Buhara ve Hive dışında tüm işgal topraklarını yönetecek genel bir valilik kurulur.

İrkçılık Slavlara yabancı bir duyguydu, ama Slavcılık hareketine yabancı değildi ve bu hareket İslama karşı kısa sürede nefrete dönüşecek bir hoşnutsuzluk besliyordu. Deli Petro'dan (1682-1725) beri Rus İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanlar öldürülüyordu ve Büyük Katerina (1762-1796) döneminde bu kıyımların azalmasına, hatta belli bir süre için durmasına karşın, II. Aleksandr (1855-1881) döneminde daha az şiddetli olmakla beraber Müslümanlara karşı uygulanan kıyım politikasına yeniden başlanmıştı. Kazan Hanlığı'ndaki 536 camiden 418'i kapatılmıştı. Yaklaşık üçyüz dört yüz bin kişi zorla din değiştirmişti. Kuşkusuz Genel Türkistan Hükümeti Müslümanlara dinlerini yaymayı yasaklayıp camileri kapatırken kendi içinde tutarlı bir yol izlemişti, ama bu yeni politika her tür ilerlemenin önünü kapayan çok muhafazakâr, hatta gerici bir İslamiyeti teşvik etmişti.

Rus işgali sömürgeci ve kapitalist bir niteliğe sahipti; yalnızca birkaç memur ve bir avuç asker tarafından desteklenen bu politika, yerli halkların egemenlik altına alınması ve zenginliklerden olabildiğince sistemli bir biçimde yararlanılmasını hedefleyen bir sömürgecilik politikası üzerine kurulmuştu. Böylece egemen sınıf

⁶ROUX, a.g.e., s.408.

konumlarıyla gerçek bir üstünlükten yararlanan Avrupalılarda bir tür üstünlük duygusu gelişti. Yerli halkın Ruslaşmaktan ve Hıristiyanlığı kabul etmekten başka bir çaresi kalmamıştı.⁷

2. ORTA ASYA HANLIKLARI İLE OSMANLI DEVLETİ İLİŞKİLERİ

Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasında ilk siyasî münâsebetler XVI. asırda başlamıştır. 1402’de Türklük alemi Doğu ve Batı diye ikiye ayrılmıştır. Doğu ve Batı Türklüğü arasındaki yakınlaşma Türkistan’da Timurlular hakimiyetine son veren Muhammed Şeybani Ham (1451-1510) önderliğinde Özbekler zamanında daha da gelişerek siyasî alanda bir nevî işbirliğine dönüşmüştür. Osmanlı Türkleri ile Sünnî olan Tacikistan Türkleri arasında bu siyasî münâsebetler özellikle Şii İran’a karşı olmuştur.⁸

Taraflar arasında ilk resmî temas, Yavuz Sultan Selim’in yeni Özbek Hükümdarı Köçküncü Han (1510-1530)’a gönderdiği ve Şiiliğe karşı Çaldıran zaferini bildiren 1516 tarihli mektup ve buna verilen cevapla başladığı görülür. Bu işbirliği bilhassa Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) zamanında en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Özbeklerden 1534’de Ubeydullah Han (1533-1539) ve 1540’da Abdülatif Han (1540-1552), Kanunî’ye gönderdikleri elçiler ve namelerle Şii İranlılarla yaptıkları çetin mücadelelerden bahsederek Osmanlı Devleti’nden yardım istemişlerdir. Fakat, I. Şah Tahsmab (1524-1576) önderliğindeki İran’ın Osmanlı Devleti’ne karşı takibettiği hasmane siyasetten vazgeçmemesi üzerine Kanunî 1550 Şubatında Ahmed Çavuş isminde bir zatı “name” ile Abdülatif Han’a göndererek doğudan Şiiler üzerine yürümesini istemiştir. Kanunî’nin bu isteğini yerine getiren ve bunu 1551 tarihli

⁷ROUX, a.g.e., s.408.

⁸Mahide ŞİMŞİR, “Osmanlı Devleti İle Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetler”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı I, (Yıl: 3, Sayı: 15, Mayıs-Haziran 1997), s.306.

mektupla bildiren Özbek Hükümdarı, müşterek düşmana kat'î darbenin indirilebilmesi için kendisine silah ve asker yardımı yapılmasını tekrar rica etmiştir.⁹

Bazı müelliflerin kayıtlarına göre Kanunî, Özbek hükümdarının yardım talebini müsbet karşılayıp, kendisine 300 yeniçeri ile topçu ve top göndermiştir. Fakat Abdülatif Han 1552 başlarında vefat ettiği için bu yardım eline geçmemiş ve İran'a karşı da kullanılamamıştır. Zira Abdülatif Han'ın ani ölümü üzerine oğulları ve yeğenleri arasında taht mücadelesi başlamış ve bu Osmanlı yardımı beklenen sonucu vermemiştir. Taht kavgasını önde götüren Nevruz Ahmed Bahadır (Barak) Han (1552-56), Kanuni'ye Kutluk Fulâdi isimli bir elçi göndermiş, taht kavgalarına son verir vermez, Şah'a bağlı olan Horasan üzerine sefere çıkacağını bildirmiştir. Gerçekten N.Ahmed Han, duruma hakim olunca, Kanuni'ye elçi gönderip bir miktar yardım daha istemiş, fakat İran ile Amasya Muahedesini (1555) imzaladığı için, Özbek Hükümdarına şimdilik kendisine yardım gönderilemeyeceği, ancak İran'ın o taraflara taarruzu vukuu bulursa, kendisine haber verilmesini istemiştir.¹⁰

Şii İran'ın Osmanlı Devleti ile Türkistan Müslümanları arasında bir engel teşkil etmesinin yarattığı sıkıntılar giderilemezken, Rusların 1556'da Astrahan'ı işgal etmeleri, Orta Asya Müslümanlarının Hazar Denizi'nin kuzeyinden İstanbul ve Mekke'yi ziyaretlerini imkansız hale getirmiştir. Bu arada Rusların Volga vadisine yerleşmeleri ve Türkistan istikametinde yayılmaya başlamalarından da endişeye kapılan Müslüman ahali İstanbul'a gönderdikleri mektuplar ve elçiler ile acil yardım istemeye başlamışlardır. Türkistan Müslümanlarının bu feryatları, Osmanlı Devletini karşı tedbirler almaya itmiştir.

İran'a karşı Osmanlı-Özbek ittifakı, 1578-1590 Osmanlı-Safvî harbi sırasında yeniden canlanmış, Muhammed Şeybani Han'dan sonra Özbeklerin en büyük hanı

⁹ŞİMŞİR, a.g.e., s.306.

¹⁰ŞİMŞİR, a.g.e., s.307.

kabul edilen II. Abdullah Han (1557-98), Hive'yi işgal ederek, Türkistan'ın birliğini yeniden sağlamış ve Osmanlı Devleti ile dostane münâsebetler tesis etmiştir. 1588'de Serdar Ferhad Paşa emrindeki kuvvetler İran'a karşı harekete geçmeden evvel, Osmanlı Hükümeti II. Abdullah Han'a bir nâme ve bazı askerî malzeme göndererek onun da doğrudan Şii'ler üzerine yürümesini rica etmiştir. Bu rica üzerine II. Abdullah Han, Horan'a giderek Meşhed ve Nişabur'u işgal etmiştir. İki yönlü bu tazyik üzerine İran hükümdarı Şah Abbas I (1586-1629), önce Osmanlılarla anlaşarak, Özbeklerle uğraşmayı tercih etmiş, Ferhad Paşa, İranlılarla sulh yaparak, müttefikini düşmanı karşısında yalnız bırakmıştır.(1590) Özbek Hanı Horasan'da işgal ettiği bir kısım İran topraklarından çekilerek, düşmanla anlaşma yoluna girmiştir. Abdullah Han ölümüne 1598'e kadar, Osmanlı Devleti'ne dost ve sadık kalmıştır. Onun ölümünden sonra taht kavgaları Özbek Devleti'ni zaafa uğratmıştır. Ve İran Şah'ının tüm İran'ı geri alması mümkün olmuştur.¹¹

II. Abdullah Han'ın ölümünden sonra, onun eniştesinin kardeşi Baki Muhammed 1559'da Özbek tahtına çıkmış ve karışıklıklar sona ermiştir. Bu durumdan istifade eden Hive Hanlığı bağımsız olmuş, İran Horasan'ı tamamiyle nüfuzu altına almıştır. Baki Muhammed Han Horasan'ı geri almak için Osmanlı Devleti'nden kendisine top ve tüfek verilmesini rica etmiş, İstanbul'a gelen Özbek elçisini ilk kabul eden Şirvan Beylerbeyi Yemişçi Hasan Paşa, İran ile yapılmış olan sulh muahedesini göze alarak, durumu III. Mehmet (1593-1603)'e arz etmiş ve neticede Osmanlı Devleti müttefikini Özbek Devleti'ne yardım etmekle beraber, sulh yaptığı İran ile iyi geçinmesini telkin etmiştir.

Ancak IV. Murad (1623-40) Revan ve Bağdad seferine çıkmak mecburiyetinde kalınca, Özbek Hükümdarı İmam Kulu Han (1608-1640)'a mektuplar yazarak, iki devlet arasındaki Şii İran'ın ortadan kaldırılması için birlikte hareket edilmesini rica etmiştir. Ancak Özbek Han'ının padişaha nasıl cevap verdiği bilinmiyor. Herşeye

¹¹ŞİMŞİR, a.g.e., s.307.

rağmen Osmanlı Padişahları, XVI. asrın başlarından beri maddi ve manevî kudret ve nüfuzlarıyla Türkistan Devletlerinin hayatlarında önemli rol oynamışlardır.¹²

Osmanlı Devleti'nin Orta Asya siyasetinde dikkati çeken bir yön de Buhara Hanlığı'na diğer hanlıklardan daha fazla değer vermesidir. Halbuki Türkistan'da 1512'den beri devam eden Hive Hanlığı ve istiklalini 1700'de ilan etmiş olan Hokand Hanlığı da bulunmakta idi. Buhara Hanlığı'nın önemli Özbek Hanlığı'nın sinesinden çıkmasıyla ilgili olmalıdır. Zira Osmanlı Türkistan hanlıkları arasındaki münasebetlerde Özbek Hanlığı'nın devamı olan Buhara Hanlığı (daha sonra Emirliği) daima birinci yeri işgal etmiştir.

Özet olarak, bir yandan Rus diplomatları Orta Asya memleketlerinin işgali için zemin oluştururken, diğer taraftan Rus orduları gerekli hazırlıkları yapmışlardır. Nihayet, Rus orduları harekete geçerek, 1865-1885 arasında sırasıyla Hokand, Buhara, Hive ve Türkmen memleketlerini işgal etmişlerdir.¹³

3. ORTA ASYA'NIN RUSLAR TARAFINDAN İŞGALİ

3.1. Çarlık Rusyası Dönemi

Batı Türkistan uzun süredir bölünmüş durumdaydı ve Rus işgali bu durumu düzeltmemiştir. Burada Tacikler ve Türkler, yani Kazaklar, Özbekler, Kırgızlar ve Türkmenler yaşıyorlardı; aynı dili konuşmuyorlardı ve gelenekleri ve uyrukları farklılık gösteriyordu. Ama belli belirsiz de olsa etnik ya da dilsel bir birlik bilinci vardı. Bunun nedeni aynı inancı ve bağımlılık koşullarını paylaşıyor olmalarıydı. Aslında bunları birbirlerine bağlayan tek şey yaşam biçimleri ve ticari ilişkileriydi. Yerleşik ya da göçebe, tüccar ya da zanaatkâr olsun, kuşkusuz Tacik bir tüccar Özber bir tüccara İran

¹²ŞİMŞİR, a.g.e., s.307.

¹³ŞİMŞİR, a.g.e., s.308.

asıllı bir tüccardan daha yakındı ya da Türkmen bir hayvan yetiştiricisi Kırgız bir yetiştiriciye, Kazak bir kentliye olduğundan daha yakındı.¹⁴

Burjuva sınıfının dış dünyayla ve Rus aydınlarıyla ilişkide olduğu ve uluslararası ideolojilerin, özellikle milliyetçiliğin içlerine yavaş yavaş girdiği Kazan Tatarlarının, Kırımlıların ve Kafkasya Azerilerinin aksine modern dünyaya ait her şey unutuluyordu. Milliyetçilik Orta Asya'ya yabancı bir olguydu ve büyük bir diaspora yaşayan ve yadsınamayacak finansal kaynaklara sahip Tatarların milliyetçiliği yaymak için gösterdikleri tüm çabalar boşa gitmişti. Tatarlar, kimsenin ikidillilikten şikayetçi olmamasına, tam tersine yüzyıllardır alışık olmasına karşın, iki anadil Farsça ve Türkçe konuşulmasının halkların birleşmesine engel oluşturduğunu düşünmüşlerdir.¹⁵

Oysa asıl sorun Müslümanların, Tacik ya da Türk, yabancı ya da kafir olsa da Allah'ın onlar için takdiri olduğunu düşündükleri siyasal iktidara boyun eğmeyi öğrenmiş olmaları ve ortada ters bir durum olduğunu kabul edenlerin de bunu alt etmek için hiçbir çaba göstermemeleri idi. Farklı düşünen birkaç aydın da akli bir karış havada muamelesi görüyordu, zaten kendileri de rüyalarının çok yakın bir zamanda gerçekleşebileceğine inanmıyorlardı.

Bazı taşlar XIX. yüzyıl sonuna doğru oynamaya başladı. Devrimci hareket, Osmanlı İmparatorluğu'nun çağdaşlaşma hareketi olan tanzimatın geciken etkisinin yanı sıra, Rusya Meşrutiyet Partisi'nin ve panislavcı hareketlerin de etkisiyle patlak verdi. 1905'e kadar çoğu kişinin tehlikeli olarak nitelendirdiği bir yolda, halk ağızlarının ulusal dillere dönüştürülmesi ve dinsel inancın körüklenmesi gibi yöntemler uygulayarak ilerledi. Farklı Türk uluslarını birleştirmek şöyle dursun, neredeyse ayırma noktasına getiren bu akma tepki olarak XIX.yy.'da "Rus" Müslümanların en önemli temsilcisi Kırımli İsmail Bey Gaspinski (1851-1916) basitleştirilmiş bir Osmanlıca temeli üzerinde ortak bir dil yaratmayı düşündü. Bunu gerçekleştirmek için eğitim

¹⁴ROUX, a.g.e., s.414.

¹⁵ROUX, a.g.e., s.414-415.

devriminden yola çıkarak tüm eğitim-öğretim sisteminde bir yenilenme hareketi başlattı ve çok başarılı oldu. Bu biçimde yenilenmiş beş bin okul açıldı ve bazı medrese'ler Müslüman dünyadaki en iyi medrese'lerle aynı düzeye yükseldi. Bu hareket Avrupa'daki Rus İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanlar arasında büyük bir başarı gösterse de, Orta Asya'da vasat bir çizgi izledi.

1950'ten sonra milliyetçiler seslerini duyurmaya başladılar. Cedid olarak adlandırılan liderleri Ruslarla aralarında eşitlik ve bir İslam birliği kurulmasını istiyorlardı. 1906'da büyük oranda Kazan Tatarlarının etkisinde gerçekleşen İslam Kongresi sırasında, siyasal bir İslam partisi kurulmasına karar verilmiştir. Bolşeviklerin desteklediği bu ilk sınıf kavgası, İslamiyete çok yabancadır ve açıkça bu dine zararı dokunmuştur. Yine de Müslümanlar Duma'ya otuzbeş milletvekili göndererek belli bir başarı elde etmişlerdir, ama başarıları saman alevi gibi parlayıp söner. 1914'te tüm siyasal örgütlenme kaybolur, artık burjuvalar da entellektüeller de yasal yolların dışına çıkmadan bir şey elde edemeyeceklerini anlamışlardır.¹⁶

Cedid'ler toplumsal kökenlerine ve çoğunun medrese'lerde eğitim görmüş olmasına karşın kısa zamanda sol eğilime kayarlar. 1909'da Taşkent'te yarı gizli bir örgüt kurarlar, Buhara'da üslenen örgüt bir yeraltı örgütü kılığına bürünür ve Ruslar kadar Han yönetimine de saldırır. Kazan'da kurulan birkaç sendika Müslüman kitlelere ilk kez Marksçı düşünceleri aşlamaya başlar.

Fransa ve Büyük Britanya'nın dünyanın en güçlü sömürgeci devletlerinden olduğunu insanlara unutturarak en başından beri Bağlaşık güçleri halkların haklarının koruyucusu olarak kabul ettiren Fransız-İngiliz propagandası bunlara ve dahası Ruslara karşı da tavır alır. 1915 Haziran ve Temmuzunda boyunduruk altındaki azınlıklar tarafından Lozan'da toplanan konferans bunun en çarpıcı örneğidir.¹⁷

¹⁶ROUX, a.g.e., s.415.

¹⁷ROUX, a.g.e., s.416.

3.2. S.S.C.B. Dönemi

Şubat 1917'de Çarlık kurumunun çöküşü, Rusya'daki tüm Müslümanlar tarafından özgürlüğe kavuşulan gün olarak selamlandı. Devrimciler bol keseden atıp tutmuşlardı. Oysa muhafazakâr ya da solcu tüm Ruslar içten içe İslamiyeti gerici bir din, Müslümanları feodal bir toplum, çiftçileri de hâlâ hayvanlar gibi yaşayan geri kalmış insanlar olarak görüyorlardı. Hanlıklardaki ve Türkistan genel yönetimindeki kentli sömürgeler, monarşinin düşüşünden önce olduğu gibi sonra da bu halklara bunu anlatmayı kendilerine görev edinmişlerdi. Bolşevikler de aynı düşünceyi paylaşıyorlardı, ama bunu göstermeye çekiniyorlardı, çünkü henüz iktidarda değillerdi. Bu kadar vaatten sonra elleri boş kalan Müslümanların bunlara güvenmekten, umut bağlamaktan başka çareleri kalmamıştı. Bolşevikler, Moskova'da 1 Mayıs 1917'de büyük bir kongre topladılar. Bu kongreye büyük bir heyecanla dokuz yüz delege katıldı. Ama Türklere ve İslamiyette çok az sözedildi.¹⁸

Ekim Devrimi (1917) patlak verdiği Müslümanlar bunu karşılamaya hazır değildi. Layıkıyla onları temsil edecek hiçbir örgütleri yoktu ve elli yıl öncesinde olduğundan daha fazla birlik içinde olmamaları nedeniyle de en muhafazakâr ideolojiden en devrimci düşüncelere kadar her türlü eğitime açıktırlar. Ancak Ruslar örgüt kurabildiğinden devrimi de Ruslar yapabildi. Birkaç Müslüman treni yakalamaya çalışır, ama tren çoktan kaçmıştır. Komünistlerin kullandığı söylem ilk başarılarıyla da değişmez, çünkü hâlâ bunları kendilerine bağlamak istemektedirler. Müslümanların çoğu bu söyleme çok sıcak bakar. Komünistlerin Müslümanların inancına, ulusal geleneklerine ve özgürlüklerine saygı duyacaklarına inanmaları gerekmektedir. Lenin de Stalin de aynı yolu izlemiştir. Sirenlerin yanıltıcı şarkılarına kanıp bunların safına çekilenlerden Mir Seyyid Sultan Alioğlu -daha çok Sultân Galiev adıyla bilinir- Stalin'in "dostu" olarak bir yerlinin o güne kadar ulaşamadığı önemde bir konuma yükselir. 1920 ile 1923 yıllarında "Tatar Ulusal Komünist" hareketinin

¹⁸ROUX, a.g.e., s.416.

sözcüsü olur. Bir ateist olmasına karşın insanların dinsel inançlarından ötürü öldürülmesine karşıdır ve kitleleri İslamiyetten yavaş yavaş soğutmak gerektiğini düşünmektedir. Uluslararası işçi hareketinin ateşli bir taraftarıdır, ama dünyanın tüm yoksul sömürgelerinin birleşmesine daha fazla önem vermektedir -tabii bunun için de en ön sırada Müslümanlar gelmektedir. Ama yaşadığı çağın farkında değildi. Hayallerle yaşıyordu ve kaderi ötekiler gibi 1937’de idam sehvasında son buldu.¹⁹

Ama biz biraz daha öncesine bakalım. “Müslüman Halklar Konseyi” 1917 Kasımında Türkistan’ın özerkliğini ilan etti. 1918 Ocağından sonra Taşkent Sovyet yönetimi Konsey’in merkezi Kokand’ın üzerine askerler ve Rus milisler gönderdi; bunlar şehri ele geçirip yağmaladıktan sonra ateşe verdiler, halkı kılıçtan geçirdiler. Bu Müslümanların hayallerine son verdi. Artık durumu kavramışlardı ve Mayıs ayında iç savaş patlak verdiğinde tüm Türkistan ayaklandı. Bu yeni bir düş kırıklığı oldu. “Beyazlar”, “Kızılar” kadar acımasız, aynı derecede sömürgeci ve yıkıcıydılar. Öte güçler, İngiliz Pipes’le, Müslümanların “pasif sömürge toplumları” olduklarına karar verip kaderlerine terk ettiler.²⁰

Çatışmalar son bulduğunda pek çoğu silahlarını teslim etti ve zafer kazananın oraklı ve çekiçli bayrağı altına girip vaatlere inanmayı sürdürdüler. Bunlar “burjuva”, “milliyetçi” ve “halkın sırtından geçinenler”di, ama Ruslar bunlardan vazgeçemiyordu, çünkü tüm Orta Asya’da başka bir işçi ve Marksist kadro yoktu.

Çatışmalar umutsuzca da olsa 1928’e, belki de 1930’a, hatta İkinci Dünya Savaşı’na kadar sürdü. Bunlara Basmacı, “Eşkiyalar” adı verildi. Kuşkusuz terörist ve çeteciydiler, ama aynı zamanda artık ülkelerin kalmadığı bir coğrafyada yaşayan yurtseverlerdi. Bu arada büyük birinin, Türk ordularının eski kumandanı ve halifenin

¹⁹ROUX, a.g.e., s.416-417.

²⁰ROUX, a.g.e., s.417.

damadı Enver Paşa'nın desteğini aldılar. Ama bu güzel ve çekici Türk erkeği 1922'de, kırk yaşında, pantürkizm hayalleri peşindeyken öldürüldü.²¹

Resmi olarak 30 Aralık 1922'de kurulan SSCB savaş sırasında tasarladığı milliyetler politikasını yürürlüğe koydu. Başlangıçta eski idari birlik korunmuştu. İki hanlık cumhuriyete dönüştürülmüştü. Hiyve Şubat 1920'de, Buhara Ekimde kuruldu. Buradaki yöneticiler görevlerinden alınmış yerlerine cedid'ler geçirilmişti. Ama 1923'ten sonra Komünist Parti sakıncalı etnik kökenlerden gelen, fazla ılımlı ve güvenilir bu adamlardan kurtulmuş ve neredeyse tamamen yapay bir biçimde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler kurmuştu; sonraki dönemlerde el yordamıyla yapılan bazı araştırmalar sonucunda bu cumhuriyetlerde 1936'ya kadar bazı değişiklikler yapılmıştı. Eski kolonilerden, kimine göre Türk kimine göre Müslüman bir birlik kurma projesi böylece tamamen rafa kaldırılmıştı. Türkistan bağımsız değildi yalnızca bağımsız olduğunu sanıyordu. Yerli halklar için Ruslar "büyük kardeşler"di, ama büyük olmanın avantajlarından sonuna kadar yararlanan ağabeylerdi.²²

Müslümanların bu alt sınıf olma işinde -ki en alta itilenlerde onlar olmuştur- belli bir sorumluluk payları vardı. Komünist Parti'ye coşkuyla katılmamışlardı. 1962'deki belgelere göre, örneğin Özbekler SSCB nüfusunun % 2.9'nu oluştururken partideki oranları % 1.5'ti. Yine de Avrupalılar düşüncelerini değiştirmemişlerdi. İmparatorluk dönemlerinde sömürgelere yakıştırılan her şey o dönemde de geçerliydi. Kuşkusuz Sovyet Orta Asya önemli bir kültürel ve ekonomik atılım göstermiştir. "Ortaçağ"dan çıkmıştır. Her ne kadar okullarda kız çocuklarının sayısı düşük olsa da tüm çocuklar okul eğitimi almışlardır. Pek çok genç üniversite eğitimi almıştır (1962 yılında 300.000 üniversite mezununun dörtte bir genç kızlardan oluşuyordu). Ama bu atılım özellikle insan hayatı açısından pahalıya patlamıştır. 1930'da yerleşik düzene geçmelerine karar verildiğinde bir milyondan fazla Kazakın yok olduğu görülmüştür; 1924 ile 1939 arasında nüfustaki azalma 869.000'i bulmuştur, oysa doğum oranlarına bakılınca tam

²¹ROUX, a.g.e., s.417.

²²ROUX, a.g.e., s.418.

tersine 630.000 civarında bir artış olması gerekirdi. 1930'dan 1932'ye kadar iki yılda sığır sürülerinin sayısı yarıya inmiştir.²³

Çeşitli ulusal dillerin ortaya çıkarılması ve geliştirilmesi (çünkü tüm yerel farklılıkların ortaya çıkarılmasına çalışılıyordu), birbirlerini anlamakta zaten güçlük çeken ulusların 1928'den sonra daha da ayrılmalarını sağlamıştır: Rusça sözcüklerin girmesiyle Çağatayca, aynı dönemde Fransızca ve İngilizce sözcüklerin istilasına uğrayan Türkçeden giderek uzaklaşmıştır. Doğal olarak İslamiyet saygı görmemiştir, ama bu dine karşı yürütülen savaş pek çok biçim almış ve sürekli taktik değiştirmiştir. Önceleri bu savaş (1921-1927) hissettirmeden ideolojik açıdan yürütülürken, sonraları açık bir savaş (1927-1940) halini almıştır. Savaş sırasında bir duraklama dönemine girilmişse hemen ardından yine şiddetlenmiş, daha sonra da sinsî bir hal almıştır, çünkü o sıralarda Rusya üçüncü dünya ülkelerini kazanmak için bir kampanya başlatmıştı. Yine de İslamiyete karşı yürütülen bu savaşın tam bir başarı kazandığını düşünmekteyiz. Çünkü Rusya'nın politikalarının insanlar, ruhları, inançları ve duyguları üzerindeki etkisini ölçmek olanaksızdır, ama kimsenin itiraz edemeyeceği apaçık rakamlar bunun tanıklığını yapmaya hazırdır. 1912'de imparatorlukta (korunan iki hanlık dışında) 26.279 cami vardır; 1941'de Buhara ve Hive de dahil olmak üzere yalnız 1.312 cami kalmıştı.²⁴

Özerk oldukları varsayılan cumhuriyetlerin kuruluşunun bunları sömürgecilikten koruyacağı sanılıyordu. Oysa tam tersine, sömürgecilik farklı derecelerde her cumhuriyette giderek büyümeye başlamıştı.

Kazakistan'da 1926'da nüfusun % 30'u Avrupalı'ydı. 1939'da göç eden topluluklarla yerli topluluklar arasında eşitlik sağlandı. Rusya'nın Alman ordularınca işgali nüfusun geri çekilmesine neden oldu ve pek çok endüstri geriledi ve oldukça

²³ROUX, a.g.e., s.418.

²⁴ROUX, a.g.e., s.418.

eğreti duran hassas denge de sarsıldı. Ayrıca tam olarak anlayamadığımız nedenlerden ötürü Sovyetlerin ekonomik kalkınma ivmesi her zaman güney yönünde olmuştu. Bu nedenle 1970’te Kazakistan’da % 43 Rus, % 14 Ukraynalı vardı. Giderek azınlığa düşen Kazaklar, yapılan tahminlere göre er ya da geç öteki halklar içinde erimek zorunda kalmışlardı.²⁵

Özbekistan’da 1939’da Avrupalılar % 5.6 gibi bir oranla genel nüfusa göre az sayıda kalırken, 1947’de oranları % 20’ye yükselmişti. Kırgızistan’da savaştan önce nüfusun % 23’ünü oluştururken 1989’da sayıları çok az artmış, yalnızca % 28’e ulaşmıştır. Aynı yıl Türkmenistan’da yalnızca % 17 Rus vardı.²⁶

Tam aksi yönde yapılan propangandaya karşın her iki nüfus, yani yerli nüfusla göç eden nüfus arasında bir eşitlik yoktu. Yerliler genelde köylerde yaşarken ötekiler şehirlere yerleşmişlerdi. Bazı büyük şehirler neredeyse tamamen Ruslaşmıştı, Alma Ata ve Frunze’de nüfusun % 80’i Avrupalıydı. Yaşam biçimleri, zevkleri, faaliyetleri farklıydı. Özbeklerde çocuk ölüm oranı 1980’de % 4.7, 1990’da % 3.4; Taciklerde 1980’de % 5.8, 1990’da % 4.07 ve tüm Rusya’da aynı tarihlerde sırasıyla % 2.7 ve % 2.2 olur (Fransa’da o dönemdeki oran % 1 ve % 0.7’dir). Yerel koşulların da kuşkusuz etkisi vardı, çünkü Türkmenistan’da Ruslardaki çocuk ölümü oranı % 2.34 iken Rusya’da % 1.77’ydi. Aynı eşitsizlik öteki alanlarda da kendini gösteriyordu, her alanda bunu ortaya çıkarabiliriz; ortalama yaşam standardı, eğitim, per capita (kişi başına) ve per annum (yıllık) gelir vb.²⁷

1917 Bolşevik İhtilali ile başlayan, 70 yılı geçen bir süre varlığını sürdürmüş olan Sovyetler Birliği, Sosyalizmin çökmesi ve federasyonun dağılmasıyla model olma niteliğini kaybetmiştir. “Sovyet Modeli” dünyanın pek çok yerinde kabul görmüştür.

²⁵ROUX, a.g.e., s.419.

²⁶ROUX, a.g.e., s.419.

²⁷ROUX, a.g.e., s.419.

Sovyetler Birliği'nde 1985 Mart ayında Gorbachov'un iktidara gelmesiyle başlayan devrimci süreç, neticesinde Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku yıkılmış, Uluslararası platformda klasik ve nükleer silahlarda indirim yapılması gündeme gelmiş, dünyanın iki kutupluluğuna darbe vurulmuş, Avrupa Topluluğu, dünyada daha etkin ve güçlü bir duruma geçmiştir.²⁸

Esasında; Sovyetler Birliği'ndeki ilk değişiklik çalışmaları 1950'li yıllar döneminde Khruşçev (Kruşçev) döneminde başlamıştır. Şöyle ki; 1953'te Stalin'in ölümünden sonra, Stalin döneminin iki özelliği olan Stalin Diktası ve kültürü ile birlikte siyasal terör de son buldu. Fakat Komünist Parti tekeli, kapalılık ve ülke içinde mevcut olan tek parçalı bütünlük özelliklerini devam ettirdi. Sağlık nedeniyle görevinden ayrılan Kruşçev'in yerine geçen (Ekim 1964) Leonid Brejnev zamanında, izlenen bu değişiklik politikası durduruldu. Burada şunu da görmemiz mümkündür; Sovyetler Birliği'nin politikası zikzaklar çizmesine rağmen, ana hedefinden hiç bir taviz vermemiştir. Şöyle ki; Kruşçev'in başlattığı; 1. Co-Existence (Barış içinde birarada yaşama). 2. De dont (Yumuşama) politikalarına rağmen ana hedeften ayrılma hiçbir zaman için söz konusu olmamıştır. Bu dönemde Sovyetler Birliği tarafından yapılan yayınlarda ısrarlar; "Yumuşama teşebbüsleri ne kadar başarılı olursa olsun, kapitalistlerle esas ilişkiler aynı kalacak, yani aradaki mücadeleler devam edecektir", diye vurgulanmıştır.²⁹

Bu doğrultuda olmak üzere, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin Şubat 1956'da yapılan 20. Kongresinde, Kruşçev'in yaptığı gizli konuşmada Stalin döneminin kötülükleri anlatılmış ve ülkeye olan zararları belirtilmiştir. Bu konuşmanın dünya kamuoyunda duyulması büyük yankılar ortaya çıkarmıştır. Görünüşteki bu özgürlük havasına rağmen, 1956'da Polonya ve bilhassa Macaristan'da ortaya çıkan

²⁸Mediha AKARSLAN, "Tarihi ve Siyasi Açından Türk Cumhuriyetleri'nin Geleceği ile İlgili Düşünceler", **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı I, (Yıl: 3, Sayı: 15, Mayıs-Haziran 1997, s.920.

²⁹AKARSLAN, **a.g.e.**, s.920.

ayaklanmaların Sovyetler tarafından kanlı bir şekilde bastırılması Sovyet dış politikasının o dönem için pek değişmediğinin tipik göstergesidir.³⁰

İşte bu gelişmeler neticesinde, 1998’li yıllara gelindiğinde Komünist Partisi Genel Sekreterliğine getirilen Mihail Gorbaçov, şimdiye kadar bu göreve getirilen genel sekreterler içinde, gerek çizdiği Rus tipiyle ve gerekse bu göreve gelen en gençlerinden biri olmakla çok farklıydı. Ayrıca bu dönemde Sovyetler Birliği’nin içinde bulunduğu koşullar da pek içaçıcı değildi.³¹

İrrasyonel işletmecilik, Sovyetler Birliği’nin ekonomik yapısını bozmuş, iktisadi büyüme durmuştur. Çünkü merkezi planlama (ki sosyalist teorinin başlıca üretkenlik muharriklerinden biridir) kapitalist ülkelerin üretkenliğinin ana dinamiğini oluşturan piyasanın olmaması, kapitalist sistemin tüketim ekonomisi çerçevesinde mal çokluğu ve çeşitliliği, başta ABD ve Batı devletleri tarafından pompalanan karşı propaganda devlet işletmeciliğinde daha verimli, daha iyi üretim için herhangi bir dürtünün olmaması, Sovyetler Birliği’nin yetersiz büyümesine ve gelişen batı dünyasının önünde gitgide artan biçimde nisbeten gerilemesine sebep olmuştur. Ayrıca hür tercihlerin bulunmaması sonucu teşebbüs yeteneğinin yitirilmesi de buna katkıda bulunmuştur.³²

Halkın hayat standardının sürekli düşmesi, ülkede toplumsal, sosyo-ekonomik, kültürel problemlerin artışını kolaylaştırmış, alkolizm, rüşvet, hırsızlık çığ gibi büyümüştür. Üretimde kalitenin düşüklüğü, verimsizlik, aşırı istihdam ve yönetim hataları iktisadi durgunluk, merkezi yönetimin dezavantajları, artan savunma harcamaları, dış ülkelere kapalılık... bütün bu meseleler, Gorbaçov’a maledilen açıklık ve yeniden yapılanma politikalarını hazırlamıştır.³³

³⁰AKARSLAN, a.g.e., s.920.

³¹AKARSLAN, a.g.e., s.920.

³²AKARSLAN, a.g.e., s.920.

³³AKARSLAN, a.g.e., s.920.

Gorbaçov'un reform hazırlık çalışmaları, 85'den 87'ye kadar sürdü. 1988'de ise çok sayıda fikir uygulamaya sokuldu. Bunlar arasında fiyat reformu, bütçe açığının azaltılması ve para arzının kısılması ile ilgili reformlar, merkezi planlamadan müşterek teşebbüslere kaymış bulunmaktaydı. Ayrıca yeni kooperatifler kanunu çıkarıldı, tarım alanında reformlar yapıldı, anti alkol kampanyası başlatıldı, müşterek teşebbüsler için zemin hazırlanmaya çalışıldı, işçilerin ücret deneyi ve yönetime katılmaları planlandı.³⁴

Bunların yanında, politik reform çabaları da yine bu dönemde başlatıldı. Eski Sovyetler Birliği'nde yasama, yürütme ve yargı yetkileri Yüksek Sovyet'in elinde idi. Kasım 1988'de Yüksek Sovyet, Sovyet politik sisteminin reorganizasyonuna karar verdi ve çok yoğun tartışmalara rağmen çok partili sisteme geçemedi ve başkanlık sistemi onaylandı. Seçilecek devlet başkanı Parlamento'ya karşı sorumlu olacaktı.³⁵

Etnik ilişkiler konusunda da önemli adımlar atılması çerçevesinde, Cumhuriyetlere kendi geleceklerini, kuruluşlarını ve devlet amblemlerini seçme hakkı verildiği açıklandı. Yine isteyen Cumhuriyetlerin ayrılması için yasa hazırlandı. Kişi hakları, çalışma, dini özgürlük ve partiler konusunda da demokratikleşmeye geçildi.

Gorbaçov'un reformları, onun planladığı şekilden epeyce farklı biçimde gelişti. Ekonomik reformlar sonucunda oluşan genel kanaat, hayat standartlarının bozulduğu yönündedir.

Glastnost ve Perestroyka uygulamaları sonucu işçi sınıfı Sovyet toplumunda sıradan bir sınıf konumuna düştü. Ancak bilindiği gibi kapitalist toplumlarda bulunan ekonomik sınıflara benzer bir sınıfsal düzen, Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku ülkelerinde Partili-Partisiz, Slav-Türk, Parti Üst Düzey Yöneticisi-Parti Alt Düzey Görevlisi gibi ayrımlar şeklinde zuhur etmekteydi.

³⁴B.Zakir AVŞAR ve Ferruh SOLAK, **Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri**, (İstanbul: Vadi Yayınları, Zirve Ofset, 2. Basım, 1998), s.13-14.

³⁵AVŞAR ve SOLAK, **a.g.e.**, s.15.

Sivil topluma geçiş ve sancıları, Sovyet devletinde bu süreç zarfında Őiddetle yaşandı.

Sovyetler Birliği'nin aksine toplumun devleti kontrol ettiği bir yönetim tarzı olan sivil toplumun filizleri, ilk olarak 1987 ve 1988'de görüldü.

Bu yeni durumda, Sovyetler, farklı değişimleri hemen gerçekleştirmemiştir, fakat ortaya bir çok ideoloji çıkmıştır. Uzun zamandır baskı altında tutulmuş olan milliyetçi ve dini hareketler toplum üzerinde ağırlığını hissettirmiştir.

Ekonomik alanda piyasa ekonomisi yoluyla batı standartlarına ulaşmak için başlatılan glasnost politikaların siyasi alanda temel hedefi ise demokrasiye ulaşmaktı. Sonuçta başkanlık sistemiyle çok partili sisteme geçildi.³⁶

Basın ve din özgürlüğü ile adil yargı konusunda yasal garantilerin getirileceğine söz verildi.

Gorbaçov, Sovyetler Birliği'ni egemen, eşit haklara sahip birer devlet olarak dağılmadan kurtarmak için 13 Cumhuriyetin bir federasyon içinde toplanmasını önerdi. Fakat Baltık Cumhuriyetleri'nde başlayan bağımsızlık hareketinin durdurulamayacağı anlaşılınca, 12 Haziran 1990'da ülkeye yeni bir Őekil verilmesi görüşü ortaya atıldı. Bilindiği gibi üç Baltık lkesi Letonya, Litvanya ve Estonya, BDT kurulmadan Sovyetler Birliği'nden ayrıldı.³⁷

Sovyetler Birliği'nde Mihail Gorbaçov'un iktidara gelmesi, yıllar yılı bekleyen reformların uygulanması politikasını da gündeme getirdi. Bu politikalar, çok kısa

³⁶AVŐAR ve SOLAK, a.g.e., s.15.

³⁷AVŐAR ve SOLAK, a.g.e., s.16.

zamanda, dünyayı 70 yıldır derinden etkileyen Sovyetler Birliği devletinin sonu oldu. Böylece süper güç, sosyalizm/komünizm ütopyası ile birlikte tarihe karıştı.³⁸

4. BAĞIMSIZLIK VE TÜRKİYE İLE İLİŞKİLER

Sovyet İmparatorluğu'nun sona ermesiyle birlikte Türkiye için Kafkasya ve Orta Asya'da aynı soy ve kültür değerlerini paylaştığı yeni kardeş cumhuriyetler doğdu. Bu cumhuriyetler Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetleridir.

4.1. Kazakistan Cumhuriyeti İle İlişkiler

Türkiye, 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Kazakistan'ı aynı gün tanımış ve tanıyan ilk ülke olmuştur. 2 Mart 1992 tarihinde diplomatik ilişkiler tesis edilmiş ve Büyükelçiliğimiz 18 Nisan 1992 tarihi itibarıyla faaliyete geçmiştir.³⁹

Kazakistan'ın Ankara Büyükelçiliğine atanan ilk Büyükelçi Kanad Saudabayev, 20 Mayıs 1992 tarihinde Ankara'ya gelerek görevine başlamış, 10 Temmuz 1992 tarihinde güven mektubunu Sayın Cumhurbaşkanımıza sunmuştur. Kazakistan'ın yeni Ankara Büyükelçisi Kayrat Sarıbayev, 27 Mayıs 1999 tarihinde güven mektubunu Sayın Cumhurbaşkanımıza sunmuştur. Yeni Almatı Büyükelçimiz Mehmet Çınar Aldemir ise, 4 Ağustos 1999 tarihinde güven mektubunu Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'e sunarak, görevi eski Almatı Büyükelçimiz Kurtuluş Taşkent'ten almıştır.⁴⁰

Kazakistan ile çeşitli alanlarda ilişkilerimizin ve işbirliğimizin esaslarını

³⁸AVŞAR ve SOLAK, a.g.e., s.11.

³⁹Devlet Planlama Teşkilatı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri", 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı, (Ankara: DPT: 2511, ÖİK: 528, 2000), s.32.

⁴⁰Devlet Planlama Teşkilatı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, s.32.

düzenleyen 80’i aşkın anlaşma ve protokol imzalanmıştır. Bu anlaşmalar, siyasi ilişkilerin yanı sıra, eğitim, kültür, ticaret ve ekonomik işbirliği, ulaştırma, iletişim gibi alanları kapsamaktadır.⁴¹

4.2. Kırgızistan Cumhuriyeti İle İlişkiler

Türkiye, 16 Aralık 1991 tarihinde Kırgızistan’ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuş, 29 Ocak 1992’de de diplomatik ilişkiler tesis etmiştir. Bişkek Büyükelçiliğimiz 18 Mart 1992 tarihinde faaliyete geçmiş, resmi açılışı ise 29 Nisan 1992 tarihinde yapılmıştır.

Kırgızistan 5 Ekim 1992 tarihinde Ankara’ya Maslahatgüzar göndermiş, Kırgızistan’ın ilk Ankara Büyükelçisi de 1993 Temmuz ayında Ankara’ya gelerek görevine başlamıştır. Kırgızistan Büyükelçiliğinin resmi açılışı 31 Ekim 1992’de yapılmıştır.⁴²

1998 yılı ziyaretleri kapsamında Sn. Başbakanımız 14-15 Nisan 1998 tarihleri arasında Kırgızistan’a resmi bir ziyarette bulunmuş, Sayın Cumhurbaşkanımız da 13 Kasım 1998 tarihinde Kırgızistan’a bir çalışma ziyareti gerçekleştirmiştir.

Son olarak, Kırgız Cumhurbaşkanı Askar Akayev Sayın Cumhurbaşkanımızın davetine icabetle, 1-2 Temmuz 1999 tarihlerinde ülkemize resmi bir ziyaret gerçekleştirmiş; 18-19 Kasım 1999 tarihlerinde İstanbul’da düzenlenen AGİT zirvesi münasebetiyle de Türkiye’ye gelmiştir.⁴³

---

⁴¹Devlet Planlama Teşkilatı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, s.33.

⁴²Devlet Planlama Teşkilatı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, s.43.

⁴³Devlet Planlama Teşkilatı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, s.44.

Kırgızistan ile çeşitli alanlarda ilişkilerin ve işbirliğinin esaslarını düzenleyen 70'e yakın anlaşma-protokol imzalanmıştır.

Siyasi ilişkilerin yanı sıra, eğitim, kültür, ticaret ve ekonomik işbirliği, ulaştırma, iletişim gibi alanlarda imzalanan çok sayıda anlaşma ile, ikili ilişkilerin ve işbirliğinin geliştirilmesinin yanı sıra, Kırgızistan'ın bağımsızlığının güçlendirilmesi ve uluslararası toplumla bütünleşmesinin sağlanması amaçlanmaktadır. Bunun için, söz konusu anlaşmalar ile Kırgızistan'a yeni ve alternatif ulaşım yolları, iletişim kanalları, eğitim imkanları, ticaret ve ekonomik işbirliği imkanları açılmıştır.

İki ülke arasında mükemmel denebilecek düzeyde seyreden ilişkiler, sık sık gerçekleştirilen üst düzey ziyaretlerle perçinlenmekte, işbirliği alanları bu ziyaretler sırasında imzalanan anlaşmalarla geniş bir yelpazeye yayılmaktadır.⁴⁴

4.3. Özbekistan İle İlişkiler

Türkiye, 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Özbekistan'ı aynı gün ve ilk tanıyan ülke olmuştur. 4 Mart 1992 tarihinde diplomatik ilişkiler tesis edilmiş ve Taşkent Büyükelçimiz 25 Nisan 1992 tarihinde güven mektubunu sunarak görevine başlamıştır.

Türkiye ile Özbekistan arasında çeşitli alanlarda ilişkin ve işbirliğinin esaslarını düzenleyen 81 anlaşma vardır.

Siyasi ilişkilerin yanısıra, eğitim, kültür, ticaret ve ekonomik işbirliği, ulaştırma, iletişim gibi alanlardaki bu anlaşmalar, topluca değerlendirildiğinde, belirli bir çizgi izlemektedir. Amaç, ikili ilişkilerin ve işbirliğinin geliştirilmesinin yanı sıra, Özbekistan'ın bağımsızlığını güçlendirmek ve uluslararası topluma intibakını

⁴⁴Devlet Planlama Teşkilatı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, s.44.

kolaylaştırmaktır. Bunun için, söz konusu anlaşmalar ile Özbekistan'a yeni ve alternatif ulaşım yolları, iletişim kanalları, eğitim imkanları, ticaret ve ekonomik işbirliği imkanları sağlanmıştır.⁴⁵

Türkiye, diğer OAC'ler için olduğu gibi, Özbekistan'ın üçüncü ülkeler tarafından tanınması, uluslararası ve bölgesel kuruluşlara katılması veya işbirliği ilişkileri kurması, bağımsızlığının ve egemenliğinin pekiştirilmesi için özellikle Batılı ülkelerin ilgi ve dikkatinin çekilmesi, ekonomik güçlüklerinin hafifletilmesi için üçüncü ülkelerin ve uluslararası kuruluşların destek ve yardımlarının sağlanması, lider ve yetkililerin yurtdışı temas ve ziyaretlerinde yardımcı olunması gibi hususlarda çalışmalar yapmıştır.⁴⁶

4.4. Türkmenistan Cumhuriyeti İle İlişkiler

Türkiye Cumhuriyeti 16 Aralık 1991 tarihinde Türkmenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuş, 29 Şubat 1992 tarihinde de diplomatik ilişkiler tesis edilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti, Türkmenistan'ın tanınması, uluslararası ve bölgesel kuruluşlara katılması veya işbirliğinin pekiştirilmesi, üçüncü ülkelerin ve uluslararası kuruluşların destek ve yardımlarının sağlanması gibi konularda girişimlerde bulunmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti ile Türkmenistan arasında, bağımsızlıktan sonra başta Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Bakan düzeyinde olmak üzere çeşitli düzeylerde karşılıklı ziyaretler yapılmıştır.⁴⁷

---

⁴⁵Devlet Planlama Teşkilatı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, s.56.

⁴⁶Devlet Planlama Teşkilatı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, s.57.

⁴⁷Devlet Planlama Teşkilatı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, s.64.

İkinci Bölüm

ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ'NİN EKONOMİK YAPISI

1. TÜRK CUMHURİYETLERİ İLE İLGİLİ GENEL GÖSTERGELER

1.1. Türk Cumhuriyetlerine Genel Bir Bakış

Tablo 1: Türk Cumhuriyetleri İle İlgili Genel Göstergeler

	KAZAKİSTAN	KIRGIZİSTAN	ÖZBEKİSTAN	TÜRKMENİSTAN
BAŞKENT	Astana	Bişkek	Taşkent	Aşgabat
YÜZÖLÇÜM	2.717.300 km ²	198.500 km ²	447.000 km ²	488.000 km ²
RESMİ DİL	Kazakça	Kırgızca	Özbekçe	Türkmençe
NÜFUS	14.900.000	4.900.000	24.700.000	4.800.000
BAĞIMSIZLIK TAR.	16.12.1991	31.08.1991	31.08.1991	27.10.1990
PARA BİRİMİ	Tenge	Som	Sum	Manat
YÖNETİM BİÇİMİ	Başkanlık Sistemi	Başkanlık Sistemi	Başkanlık Sistemi	Başkanlık Sistemi
OKUR YAZAR	% 100	% 100	% 87	% 98

Tablo aşağıdaki kaynaklardan derlenmiştir.

Kaynak: Selim Arda ÜÇER, "Türkiye'nin Dışa Açılan Pencereleeri; Hedef Pazar Olarak Orta Asya ve Türk Cumhuriyetleri", **İGEME'den Bakış Dergisi**, (Yıl: 4, Sayı: 16, Ekim-Aralık 2000), s.127; www.devdata.worldbank.org.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında bağımsızlığını ilk kazanan ülke Türkmenistan'dır. Yüzölçümü olarak en büyük ülke Kazakistan, nüfus olarak ise Özbekistan'dır. Her Cumhuriyet kendi para birimini kullanmakta ve başkanlık sistemi ile yönetilmektedir. Okur yazar oranı en düşük ülke ise (%87) Özbekistan'dır.

1.2. Nüfus ve Etnik Yapı

Tablo 2: Türk Cumhuriyetlerinin Nüfus Göstergeleri ve Etnik Dağılım

	KAZAKİSTAN	KIRGIZİSTAN	ÖZBEKİSTAN	TÜRKMENİSTAN
Toplam Nüfus	14.900.000	4.900.000	24.700.000	4.800.000
0-14 (%)	28	35	37	38
15-65 (%)	65	59	58	58
65+(%)	7	6	5	4
Ortalama Ömür	64.8	67.3	69.6	66.1
Nüfus Artışı (%)	-0.4	1.4	1.8	1.3
Nüfus Yoğunluğu Kişi/km ²	5.6	25.7	59.5	10.3
Doğum Oranı	2.0	2.7	2.7	2.8
Bebek Ölüm Oranı (Binde)	28.0	25.6	22.3	32.7
Kent Nüfusu (%)	56	37.3	40.4	45
Kırsal Nüfus (%)	44	62.7	56.6	55
Etnik Yapı	Kazak % 46 Rus % 35 Alman % 3 Ukraynalı % 5 Diğer % 11	Kırgız % 58.1 Rus % 18.0 Özbek % 13.9 Tatar % 1.4 Alman % 1.0	Özbek % 71 Rus % 8 Tacik % 5 Kazak % 4 Diğer % 4	Türkmen % 77.0 Özbek % 9.2 Rus % 6.7 Kazak % 2.0 Diğer % 5.1

Tablo aşağıdaki kaynaklardan derlenmiştir.

Kaynak: Selim Arda ÜÇER, a.g.e., s.126; www.devdata.worldbank.org; TİKA, **Avrasya Dosyası Dergisi**, Kazakistan Özel Sayısı, (Sayı: 90, Ocak 1998/1, s.1-2; TİKA, **Avrasya Dosyası Dergisi**, Türkmenistan Özel Sayısı, (Sayı: 87, Kasım 1997/2), s.2-3; Tülay SABUTAY, **Kırgızistan İhracat Pazar Araştırması**, (ITO 1995-19), s.2-3; Zehra MUMCU, **Özbekistan**, (ITO 1993-13), s.3.

Kazakistan nüfusu 2000 yılı verilerine göre 14.900.000'dir. Tablo 2'den çıkarılabilecek bir sonuç da nüfusun yarıdan az fazla kısmının kentlerde oturduğunun tahminidir. Aşağı yukarı nüfusun kentleşme oranı %58-57 arasında değişmektedir. Ancak şu da eklenmelidir ki, Kazakistan'ın nüfus artış hızı, Bağımsız Devletler Topluluğunu oluşturan öteki müslüman devletlerdeki gibi oldukça yüksektir. Bununla birlikte 1993-1994 rakamları karşılaştırıldığında nüfusun azaldığı anlaşılmaktadır. Bu yapay bir azalma olup, Rusların bir kısmının Rusya Federasyonuna göçmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü Rusların büyük bir kısmının şehirlerde oturduğu ve

şehirleşme oranının bu dönemde azalması böyle bir sonuç çıkarılmasına yolaçmaktadır.⁴⁸

Kazakistan'da bölgelere göre ve coğrafi özellikleri nedeniyle de nüfus bileşimi farklılık göstermektedir. Kuzey'de steplerde nüfus "Kolhoz"* ve "Sovhoz"**'ların bulunduğu büyük köylerde toplanmışken son derece düzensiz bir dağılım gösteren nüfusun en yoğun olduğu kesimler, gelişmiş bir tarıma dayanan kuzey ve güney doğu bölgeleridir.

Kazakistan'da ortalama üretkenlik oranının 1980'lerden bu yana düştüğü anlaşılmaktadır. Gerçekten de 1980'lerde %23.9 olan bu oran 1993'lerde ise %18.6'ya kadar gerilemiştir. Bunun önemli bir nedeni olarak, gerileyen yaşam standardı gösterilebilir. Bir başka neden de şehir yaşamının getirdiği bir takım alışkanlıklardır. Ayrıca, doğurganlığın, Kazaklar'da Ruslar'a göre daha güçlü olduğunu da eklemek gerekmektedir.

Kazakistan nüfusunun yaş bakımından genç bir nüfusa sahip olduğu ifade edilebilir. Bağımsız Devletler topluluğu içinde düşünülecek olursa, nüfusunun yaklaşık 1/3'nin 16 yaşın altında olması nedeniyle standartlara göre genç bir nüfus yapısının bulunduğu ileri sürülebilir.⁴⁹

II. Dünya Savaşı'ndan bu yana sanayileşmeye bağlı hızlı bir kentleşme sürecine giren Kazakistan'da kentlerin nüfusunu artıranlar, kırsal kesimden kentlere göç edenler değil öteki Cumhuriyetlerden gelenler olmuştur.

Kazakistan nüfusunun etnik yapısı da hem BDT üyelerinden önemli bir farklılığa

⁴⁸Rona TURANLI, *Kazakistan İhracat Pazar Araştırması*, (İTO, 1995-31), s.29.

* **Kolhoz**: Kooperatif işletmeleri.

** **Sovhoz**: Devlet işletmeleri.

⁴⁹TURANLI, *a.g.e.*, s.30.

sahiptir, hem de hızla değişmektedir. Kazakistan'ın etnik yapısındaki önemli farklılık, öteki üye ülkelere göre Cumhuriyete adını verenlerin oranının çok düşük olmasıdır. Hızla değişiminin nedeni ise Kazak nüfusunu oluşturanlardaki hızlı nüfus artışıdır. 1950-1960 yılları arasında Kazakistan önemli bir göç hareketi yaşamıştır. Bunun sonucu Rus ve Ukrayna kökenlilerin nüfus payı hızla artmıştır.⁵⁰

Bunun yanında Ruslar ise toplam nüfusun %36.4'ünü oluşturmaktadır. Ruslar'ı %5.0 ile Ukraynalılar ve %3.6 ile de Almanlar izlemektedir.

Ötekiler kısmını oluşturanların da başında Polonya ile Koreli'ler gelmektedir.

Ruslar genelde Alma-Ata ve öteki büyük şehirlerde ülkenin kuzey kısmında yerleşik durumdadırlar.

Kazakistan'ın 19 Bölge (Oblasty) ve 218 bölümden (Rayony) meydana geldiği dikkate alındığında, Ruslar'ın Kuzeydeki 7 Bölgede yoğunlaştığı ve bu yoğunluğun %66'a kadar çıktığı ifade edilebilir. Bu gözlemden, Kazakistan'ın nüfus dağılımında dengesizlik olduğu söylenebilir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Kazakça'nın resmi dil ilan edildiği, Kazakistan'da tüm Kazak nüfusunun ancak %40'ı bu dili konuşabilmektedir. Kazakistan'ın güneyinde ve Kazakların yoğun olduğu bölgelerde Kazakça konuşma oranı %80'e ulaşırken, bu oran kuzey bölgelerinde %20'ye kadar düşmektedir. Öte yandan Kazakların %99'a yakın bir kısmının Rusça konuştuğunu belirtmekte yarar vardır.

Kazakistan Hükümeti ülkenin jeopolitik konumu ve yapısını dikkate alarak bu konuda ılımlı bir politika izlemektedir, başka bir ifadeyle etnik yapıdan doğabilecek problemleri istememektedir. Son yıllarda üst kademe ve alt kademe de sorumlu

⁵⁰Rona TURANLI, **Kazakistan**, (İTO 1993-12), s.14.

yerlerde Kazakların görev alması tercih edilmektedir. Kazakistan'da etnik yapıya ilişkin bir sorunun çıkmaması Kazakistan Hükümetinin temel bir politika olarak, BDT ile sıkı ilişkilerin içinde bulunmasına bağlanabilir. Bütün bu önlem ve iyi niyete karşın her yıl Kazakistan'dan, 40-50 bin Rus, Rusya'ya göç etmektedir.⁵¹

Kırgızistan Cumhuriyetinde yaş gruplarına göre nüfus dağılımı incelendiğinde, diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi genç ve dinamik bir nüfus yapısına sahip olduğu söylenebilir. Kırgızistan Cumhuriyeti nüfus piramidlerine bakıldığında 0-4 yaş grubu nüfusunun 5-9 yaş grubuna geçerken uğradığı kayıplar bebek ve çocuk ölümlerinin göstergesidir. 60 ve daha yukarı yaş grubundaki hızlı azalma yetişkin ölümlerinin de yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Kırgızistan Cumhuriyetinde doğurgan çağda yer alan 15-49 yaş grubundaki her 100 kadına düşen 0-4 yaş grubundaki çocuk sayısı 1985 yılında 59.1, 1990 yılında 61, 1995 yılında ise 54 olarak ortaya çıkmıştır.⁵²

Bütün Türk Cumhuriyetleri'nde olduğu gibi, Kırgızistan'da da değişik milliyetler bir arada yaşamaktadır. 1994 yılı verilerine göre, Kırgız nüfusu %58.1 ile çoğunluktadır. Toplam nüfusun %18.0'i olan Ruslar, ülkede en büyük azınlık durumundadırlar. Özbekler %13.9, Almanlar %1, Tatarlar ise, %1.4'lük paya sahiptirler.⁵³

Kırgızistan nüfusunun %62.7'si kırsal kesimde, %37.3'ü kentlerde yaşamaktadır. Rus ve diğer azınlıkların çoğu kentlerde yaşamaktadır. Başkent Bişkek'in nüfusunun yaklaşık %60'ını Ruslar oluştururlar. Sanayi ve hizmet sektörlerinde Rusların etken olduğu ilk bakışta anlaşılmaktadır.⁵⁴

⁵¹TURANLI, a.g.e., 1995, s.31-32.

⁵²B. Zakir AVŞAR, Ferruh SOLAK, Selma TOSUN, "21. Yüzyılda Türk Dünyası (1950-1925) (Demografik İnceleme)", **Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı I**, (S:15, Mayıs-Haziran 1997), s.85-86.

⁵³SABUTAY, a.g.e., s.2.

⁵⁴SABUTAY, a.g.e., s.4.

Bağımsızlık sırasında 100.000 kadar olduğu sanılan Alman kökenli nüfusun 70 bini göç etmiştir. 1993 yılında had safhaya erişen Rus kökenlilerin göçü ise artık durmuş gözükmemektedir.⁵⁵

Özbekistan Cumhuriyeti yetişkin ve yaşlı nüfusunun en az olduğu Orta Asya Cumhuriyeti olma özelliğine sahiptir. Diğer bir deyişle yetişkin ölümlülüğünün en yüksek olduğu cumhuriyet olma özelliğine sahiptir. Bebek ve çocuk nüfusunun da fazlalığı dikkatleri çekmektedir.⁵⁶

Özbekistan'ın 2010 yılında 32-36 milyonluk bir nüfusa ulaşacağı hesaplanıyor. Bu nüfus artışının sonucu olarak verimli ve su tarımı yapılan bölgelerde yoğunlaşma artacak ve kişi başına düşen toprak alanı azalacaktır. Şimdiye kadar bu soruna göç politikası ile çözüm bulunamamıştır. Orta Asya'daki yerleşik nüfusun göç oranı Rus ortalamasının %25-30'u oranındadır. Bu bölgelerden oldukça az kişi göç etmektedir. Özellikle kırsal alandaki nüfus hareketsizdir. Sadece bir zamanlar Orta Asya'ya gönderilmiş Slav halkı bölgeyi terketmektedir.⁵⁷

1999 yılı itibariyle yaklaşık nüfusu 24.000.000 olan Özbekistan'da mevcut etnik grupların dağılımı şöyledir. Özbek %71, Rus %8, Tacik %5, Kazak %4, diğerleri (Ukraynalı, Kırgız, Tatar, Karakalpak, Koreli ve Türkmen) %4.

Yönetim kadrosu esas itibariyle, Özbeklerden oluşmakla birlikte, teknik bilgi ve ihtisas gerektiren mevkilerde Ruslar görev yapmaktadır. Büyük şehirlerde oturan Ruslar, özellikle hizmet sektörüne hakimdir. Özbekler ile Ruslar arasında kayda değer bir sürtüşme ve düşmanlık müşahade edilmemektedir. Bununla beraber, geleceklere hususundaki belirsizlik, Özbekistan'ın 1993 Kasım ayında milli parasını tedavüle

⁵⁵DPT, a.g.e., DPT:2511, ÖİK:528, s.36.

⁵⁶AVŞAR ve Diğerleri, a.g.m., s.86.

⁵⁷Nilüfer AVCI, "Özbekistan'ın Dünü ve Bugünün de Siyasi ve Ekonomik Oluşumlar", *Yeni Türkiye Dergisi*, Türk Dünyası, Özel Sayısı II, (S:16, Temmuz-Ağustos 1997), s.1313.

koyması, Özbek yönetiminin Rus azınlığa, Moskova'nın ısrarlarına rağmen, çifte vatandaşlık hakkı tanımamakta direnmesi gibi faktörlerin, Rus nüfusun esasen mevcut olan göç eğilimini artırdığı belirtilebilir. 1991 yılında %10.6 olan Rus nüfusun oranı, 1996'da %6'ya düşmüştür. Ancak, Rusların göçü durma noktasına gelmiştir.⁵⁸

Türkmenistan'ın nüfusu yüzölçümüne göre oldukça azdır. Ancak nüfus gözönüne alınırken ülkenin 4/5'inin çöl olduğu unutulmamalıdır. Türkmenistan'da devletin teşviği ile nüfusun artış hızı %2.4 (1992) ile dünya ortalamasının çok üstündedir. Devlet doğum yapan kadınlara 3 yıl ücretli izin vermekte iki çocuktan fazlasının giderlerine yardım yapmakta bütün köylerde dahil olmak üzere ücretsiz yaygın kreş ve anadolu hizmeti sağlamaktadır.⁵⁹

Ülke nüfusunun yaş gruplarına göre dağılımına bakıldığında 14 yaş altı grubunun %38 ile önemli bir yer teşkil ettiği görülür. Bu oran Türkmenistan'ın genç bir nüfusa sahip olduğunu göstermektedir. Nüfusun %77'sini Türkmenler, %23'ünü ise diğer etnik gruplar oluştururken etnik gruplar içerisindeki en büyük pay %9.2 ile Özbek'lere aittir. Toplam nüfusun %55'inin köylerde, %45'ininde şehirlerde yaşadığı ülkenin en kalabalık şehri 520.000 kişi ile başkent Aşgabat'tır.⁶⁰

⁵⁸DPT, a.g.e., DPT:2511, ÖİK:528, s.46.

⁵⁹Hasan KANBOLAT, "Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Cumhuriyeti", **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı II, (S:16, Temmuz-Ağustos 1997), s.1337.

⁶⁰Selçuk Tayfun OK ve Volkan AYDOS, **Türkmenistan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimcileri**, (İstanbul, İTO Yayın No: 1998-74), s.15-16.

1.3. İşgücü ve İstihdam

Tablo 3: İşgücü ve İstihdamın Sektörel Dağılımı

	KAZAKİSTAN	KIRGIZİSTAN	ÖZBEKİSTAN	TÜRKMENİSTAN
Toplam İşgücü (Kişi)	8.800.000	1.700.000	11.900.00	2.340.000
Sanayi (%)	21	25	17	10
Tarım-Ormancılık (%)	23	38	32	44
İnşaat (%)	5	Sanayi ile birlikte	*	10
Ticaret-Hizmet (%)	10	6	*	10
Üretim Dışı Sektörler (%)	28	19	*	18
Diğer (%)	*	6	*	2
İşsizlik (%)	13	6	4	6

* Veri bulunamadı.

Tablo aşağıdaki kaynaklardan derlenmiştir.

Kaynak: S.A.ÜÇER, a.g.e., s.127; Ayşe DOĞUSOY, **Kazakistan Ülke Raporu**, (Ankara: TİKA Yayını, EFOR OFSET, Eylül 1998), s.63; Selda A.ÖZDENOĞLU, Serhat KÜÇÜKKURT, **Kırgızistan Ülke Raporu**, (Ankara: TİKA Yayını, No: 31, Desen Ofset, Ekim 1996), s.103; Feyzullah BUDAK, "Kırgızistan, Dünü, Bugünü, Yarı", **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı II, (Sayı: 16, Temmuz-Ağustos 1997), s.137; Murat FERMAN, **Türkmenistan İhracat Pazar Araştırması**, (İTO Yayın No: 1995-29), s.24.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Türk Cumhuriyetlerinde Kuzey ve Batı Cumhuriyetlerine göre ekonomi tarıma dayalı olunca, kuşkusuz işgücünün de aynı yönde bir gelişme göstereceği kaçınılmazdır. Bununla birlikte Kazakistan'da durum biraz daha farklıdır. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra önemli bir miktarda Rus ve Ukraynalı'nın ve sanayi kuruluşlarının bir kısmının Kazakistan'a yerleştirilmesi nedeniyle, çalışan nüfusun sanayi ve tarım kesimleri arasındaki dağılımı endüstri kesimi lehinedir. Her ne kadar, ekonominin de önde gelen kesimi sanayi olmakla birlikte, bu kesimde çalışan Kazak oranı çok düşüktür. Endüstrinin ihtiyacı olan işgücünü önemli bölümü Rus ve Ukraynalı işçilerle azınlıklardan karşılanmaktadır.⁶¹

⁶¹TURANLI, a.g.e., 1993, s.15.

BDT'nin müslüman nüfusun yoğun olduğu bölgelerde yetişmiş insan gücü konusunda en büyük sorun yüksek doğum oranlarından kaynaklanmaktadır. Kazakistan'daki şaşkıncı sonucun Kazak nüfusunun, genel toplam içindeki payının düşük olmasından ileri geldiği unutulmamalıdır. Özellikle kırsal bölgelerde eğitimin düşük olması, işgücünün yeteri ölçüde eğitilememesinden ileri gelmektedir. Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra bazı üretim dallarında ilerde de görüleceği üzere, dar boğazlar yaşanmaya başlamış ve üretim düzeyinde düşüşler başgöstermiştir. Buna bağılı olarak da işsizlik sorunu ortaya çıkmıştır.⁶²

İstihdamın bir yanı da kuşkusuz, "işsizlik" yani, cari ücret düzeyinde iş arayıp da bulunamaması halidir. Kazakistan'ın bağımsızlığından bu yana çok az bir süre geçtiğinden bu konuda sağlıklı istatistikler bulmak oldukça zordur. Çünkü sosyalist sistemde işsizlik sözkonusu değildir, başka bir ifadeyle herkes çalışmaktadır. Bu politikanın etkileri 1995'li yıllarda da sürmekle birlikte, hükümet bu konuda daha açık olmaya gayret etmektedir. Başka bir ifadeyle hükümet, sosyalist ilkeleri kurmaya çalışmaktadır. Kuşkusuz zaman değişmelerin olumlu olup olmayacağını gösterecektir.⁶³

1992 yılı itibariyle Kırgızistan'da aktif nüfusun toplamı, 1.835.900'dür. Bu sayının %25.12'lik bölümü sanayi, %38.2'lik bölümü tarım, %19'u eğitim, bilim, sağlık, sanat, %6'sı hizmet, %5.2'si ulaşım, haberleşme ve %6.1'i de diğer sektörlerde yer almaktadır. Çalışan nüfusun büyük bölümü tarım sektöründe bulunmakta, onu sanayi sektörü izlemektedir.⁶⁴

Ayrıca, toplam işgücü istihdamının %65.7'si kamu kesiminde, %15.4'ü kollektif çiftliklerde, %0.3'ü özel sektörde, %18.6'sı da diğer kesimde yer almaktadır.⁶⁵

⁶²TURANLI, a.g.e., 1993, s.16.

⁶³TURANLI, a.g.e., 1995, s.35.

⁶⁴SABUTAY, a.g.e., s.15.

⁶⁵SABUTAY, a.g.e., s.15.

İşçi ve memur gibi çalışan kesim içinde, ülkede bulunan diğer milliyetlere mensup kişilerin oranı yüksektir. 1992 yılında yerli halk dışındakilerin çalışan kesim içindeki payı ekonominin bütünü için %59'dur. Bu oran tarımda %31, sanayide %75, ulaştırma haberleşmede %65, inşaatta %74, ticaret hizmet sektöründe %66'dır. Görüldüğü gibi, tarım dışındaki bir çok sektörde çalışanların çoğu diğer milliyetlere sahiptirler.

1993 yılında ekonomide görülen gerileme birçok işyerinin tamamen ve/veya kısmen kapanması, çalışılan işgücünde bir azalmaya neden olmuş ve 1992'de 1.835.9000 kişi olan çalışan nüfus 1993'de 1.755.000 kişiye düşmüştür.

1994 yılında ekonomide aktif olmayan nüfus 370.000 civarındadır. Bunların %70'i çalışmamakta ve herhangi bir işe girmeyi düşünmemektedir.

1994 Ocak-Aralık döneminde resmi kayıtlara göre, 12.600 işsiz saptanmıştır. Aynı dönem içerisinde 80.000 işçi kendi isteğiyle işi bırakmış, 1.267 kişide eğitim yapmak için işten ayrılmıştır. İşsizlik oranının en yüksek olduğu bölge Bişkek, Çu ve Oş'tur.⁶⁶

4.5 milyon nüfuslu Kırgızistan'da 1994 Ocak-Aralık döneminde 12.600 işsiz bulunmaktadır. Aynı dönem içerisinde kendi isteğiyle işi bırakmış bulunan işçilerden 2/3'si tekrar kendi istekleriyle eski işlerine geri dönmüştür. Gizli işsiz sayısının ise, 900.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁶⁷

Kırgızistan'ın işgücü, Sovyet döneminde, disiplinin ve üretim düzeyinin düşük olmasına rağmen iyi öğrenim görmüş ve iyi eğitilmişti. Sovyetlerin uzun süren "hayat istihdamı", tam istihdam (resmi istatistiklere göre 1991 yılından önce işsizlik mevcut değildi) iş paylaşım uygulaması ve işçi piyasasının aşırı derecede düzenlenmesi politikaları nedeniyle işçi piyasasında derin bir iz bırakmıştır. Dünya Bankası uzmanlarına göre 1991 yılında gizli işsizlik %20'den %30'a çıktı.⁶⁸

⁶⁶SABUTAY, a.g.e., s.16.

⁶⁷SABUTAY, a.g.e., s.17.

⁶⁸Rafis ABAZOV, "Ekonomik Geçiş ve Küresel Baskılar: Kırgızistan Örneği", **Avrasya Etüdüleri Dergisi**, (S:18, Sonbahar-Kış 2000), s.50.

Özbekistan'da nüfus artış oranının yüksek olmasına karşın, işgücü arzı aynı oranda artmamaktadır. Çünkü nüfusun büyük bir bölümünü 0-16 yaş grubu oluşturmaktadır. Ülkede nüfus artış oranı %2.8 iken, çalışabilir nüfus artış oranı %2.3'dür.⁶⁹

Özbekistan resmi makamlarının verilerinde işsizlik oranı %1 olarak belirtilmektedir. Belki bu kadar düşük olmasa da, ülkede üretim düşüş oranı paralelinde, bir istihdam azalışı yaşanmadığı gerçektir.

Sanayi tesislerinin üretimindeki düşüşe karşın, üretim yapısında maksimum kar anlayışı ile yeni bir yapılanmanın gerçekleştirilememesi ve işten çıkarmalar konusundaki hukuki engeller istihdam edilen kişi sayısında büyük düşüşleri engellemektedir. Aynı zamanda istihdam açısından üretim alanındaki düşüşü, ticaret ve hizmet alanlarındaki gelişmenin neden olduğu işgücü talebi bir dereceye kadar dengelemiştir.⁷⁰

Günümüzde 2.3 milyon insan Türkmenistan'ın işgücünü oluşturmaktadır ve bu nüfusun yaklaşık %50'sidir. Öğrenci artışı toplam işgücünün %0.5'i düzeyindedir. 1997 yılında da %6.3 olan işsizlik oranı, 2002 yılında %5.3 düzeyine inecektir.⁷¹

%6 düzeyindeki işsizlik, işgücü hareketliliğinin kaçınılmaz bir sonucudur ve işgücü değişiminin sağlanması, yeniden yapılacak eğitimlerin düzenlenmesi v.b. işler için kamu kaynaklarının kullanıldığı durumdaki bir piyasa ekonomisine geçiş dönemi ekonomisi için kabul edilebilir bir işsizlik oranıdır.⁷²

⁶⁹ABAZOV, a.g.e., s.50.

⁷⁰Zehra MUMCU, **Özbekistan İhracat Pazar Araştırması**, (ITO Yayın No:1995-35), s.17.

⁷¹MUMCU, a.g.e., s.17.

⁷²Güngör TURAN, "Geçiş Döneminde Türkmenistan'ın İstihdam Yapısı ve Performansı", **Avrasya Etüdüleri**, (S:18, Sonbahar-Kış 2000), s.4.

2. TEMEL EKONOMİK GÖSTERGELER

Tablo 4: Temel Ekonomik Göstergeler

Ülke	KAZAKİSTAN			KIRGIZİSTAN			ÖZBEKİSTAN			TÜRKMENİSTAN		
	Yıllar	1996	1999	2000	1996	1999	2000	1996	1999	2000	1996	1999
GSYİH (Milyar \$)	21	16.9	18.3	1.8	1.2	1.3	13.6	17.1	13.5	2.4	3.3	4.4
GSYİH Artış Hızı (%)	0.5	2.7	9.6	7.1	3.7	5.0	1.7	4.4	-4.0	-6.7	17.0	17.6
Tarımın GSYİH Oranı (%)	12.8	10.5	9.5	49.7	37.7	*	26.1	32.9	*	13.3	27.1	*
Endüstrinin GSYİH Oranı (%)	26.9	32.4	30.2	18.3	26.7	*	30.5	24.5	*	68.8	45.0	*
Mal ve Hizmet İhracatının GSYİH Oranı (%)	33.1	42.5	42.1	30.7	42.2	*	28.4	18.6	*	74.6	41.6	*
Mal ve Hizmet İthalatının GSYİH Oranı (%)	35.9	37.7	41.8	56.6	57.0	*	35.0	17.9	*	75.4	61.9	*
Enflasyon (%)	38.9	13.3	17.5	35.3	37.6	*	81.6	44.0	44.3	1.174.3	5.0	13.3
Para Arzı Artışı (%)	20.9	84.4	45.9	14.8	33.7	11.7	*	*	*	413.8	22.6	*
İhracat Milyon (\$)	6.292	5.680	9.139	531	480	*	3.534	3.200		1.962	1.100	2.260
İthalat (Milyon \$)	4.261	5.516	5.052	783	530		4.240	3.214		1.388	1.250	1.584

* Veri bulunamadı

Tablo aşağıdaki kaynaklardan derlenmiştir.

Kaynak: www.worldbank.org; Emir ÇARIKÇI, "Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye'nin Ekonomik Destekleri", **Standart Dergisi**, (Yıl: 39, Sayı: 463, Temmuz 2000), s.16; **TİKA Avrasya Dosyası Bülteni**, "Türkmenistan'daki 2000 Yılına Ait Başlıca Ekonomik Göstergeler", (Sayı: 140, Mart 2001), s.6.

2.1. Kazakistan

Yüzölçümü ile en geniş Türk Cumhuriyeti olan Kazakistan ekonomik yönden diğer Türk Cumhuriyetleri'nde de gözlemlenebilen piyasa ekonomisine geçiş problemleriyle boğuşmaktadır. GSMH'sı, bağımsızlığın kazanıldığı 1991'den başlayarak her yıl ortalama %13 oranında küçülmüştür. En büyük düşüş oranı ise 1994'de %25 olarak belirlenmiştir. Ocak 1994'de alınan ekonomik önlemlerle beraber kararlı istikrar politikaları uygulanmaya başlanmış, bunun sonucunda da enflasyon kontrol altına alınarak, ekonomideki durgunluk 1996'dan itibaren tersine çevrilmiş ve 1991'den bu yana ilk kez GSMH'da artış kaydedilmiştir. 1996'da %1.1, 1997'de %1.8 büyüyen

GSMH yanında enflasyon aynı yıllar itibariyle %29'a sonra da %11.2'ye indirilmiştir.⁷³

Kazak ekonomisinde tarım, Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) tarıma elverişli arazisinin yaklaşık 1/3'ünde; toplam işgücünün %33'ünü istihdam edilerek yapılmaktadır. Başlıca tarım ürünleri; buğday, baklagiller, patates, pamuk, ayçiçeği, şekerpancarı, pirinç, sebze ve meyvedir. Kazak tarımının başlıca sorunları ise; sulama gübre, yedek parça, ilaçlama konularındaki yetersizlik ve tarımda bir türlü başlatulamayan reformlardır.

Sanayi Kazakistan'da metalurji, kimya, makine yapımı, demir, döküm atölyeleri ve tekstil alt sektörlerinde gelişmiş olup, altyapıyla bütünleşememe, tesislerin verimsiz çalışması, önemli boyutlarda çevre kirliliği nedenleriyle tam anlamıyla ekonomiye ağırlığını koyamamıştır. Türk Cumhuriyetleri içinde tek nükleer silaha sahip ülke olan Kazakistan'ın zengin doğal kaynaklarıyla hammadde üreticisi durumunda olmasına rağmen mevcut sanayinin sürdürülmesi için hala Rusya'ya bağımlı olması dikkat çekicidir.

Kazakistan'da ulaşım, Rusya ve Ukrayna'ya bağımlı olarak, demiryolu ağırlıklı yürütülmektedir. Haberleşme alanında ise altyapı yetersizlikleri en büyük zordur.⁷⁴

Kazakistan'da dış ticaretin liberalizasyonu yönünde, 1994 yılında çeşitli adımlar atılmış ve ithalat kotaları feshedilmiş, ithalat ve ihracat tarifeleri indirilmiştir. Ticaret açığı 1995 yılında GSYİH'nin %1.3'ü, 1996'da %1.9'u, 1997 yılında ise %2.1 olarak gerçekleşmiştir. Artan ithal tüketim malı talebiyle ve sermaye malı ithalatı nedeniyle bu açığın sürmesi beklenmektedir. Dış ticaretteki önemli bir sorun Kazakistan'ın bir kara ülkesi olması ve mallarını deniz yoluyla dünyaya açamamasıdır. Dış ticaretinde ilişkide olduğu ülkelerde; ilk beş sırayı Rusya, Çin, Almanya, Türkiye ve ABD almaktadır.

⁷³Selim Arda ÜÇER, "Türkiye'nin Dışa Açılan Pencereleri: Hedef Pazar Olarak (Orta Asya ve Türk Cumhuriyetleri)", **İGEME'den Bakış**, (Yıl: 4, Sayı: 16, Ekim-Aralık 2000), s.127.

⁷⁴ÜÇER, **a.g.m.**, s.128.

Türkiye Kazakistan pazarına ilk giren yabancı işadamları olan Türk işadamları sayesinde, BDT için Rusya ve Ukrayna'dan sonraki üçüncü büyük ticaret ortağı olarak en fazla yatırım yapan ülke olmuştur. Ticari ilişkilerimiz düzenli olarak artarken, Kazak ticari ve ekonomik mevzuatının sık sık değişmesi, muhasebe kayıt sisteminin Kazakça ve Rusça tutulması ve karayolu yük taşımacılığının TIR'lara konan engeller nedeniyle zorlaşması ise başlıca sorunlarıdır.⁷⁵

2.2. Kırgızistan

Piyasadaki çoğu fiyatın serbest bırakılması, özelleştirme, yeni bir vergi sisteminin kurulması, sermaye kaybının önlenmesi, serbest ticaretin benimsenmesi ve benzeri gelişmeler, BDT içinde kendi para birimini kabul eden ilk ülke olan Kırgızistan'ın serbest piyasa ekonomisine geçmede en istekli ve kararlı Türk Cumhuriyeti olduğunu gösterir. Bu yolda, diğer Cumhuriyetlere göre nüfus ve doğal kaynaklar bakımından yoksul olan Kırgızistan döviz sıkıntısı, teknoloji ve yönetim farklılığı ithal petrol ve doğal gaz fiyatlarının yüksekliği, üretim ve dolayısıyla ihracatın azlığı gibi zorluklarla karşılaşmıştır. Buna rağmen uygulanan sıkı para politikası, faizlerin serbest bırakılması, serbest kura dayalı döviz piyasası, sermaye hareketlerinin liberalizasyonu gibi etkilerle 1995 yılı Kırgız ekonomisi için dönüm noktası olmuştur. 1994 yılında üç haneli olan enflasyon oranı 1997'ye gelindiğinde %25.7, bütçe açığı da büyük bir düşmeyle, aynı yıl, %5.3 olarak kaydedilmiştir. Büyüme hızı 1997'de %6.2, 1998'de %7 olmuştur.⁷⁶

Kırgızistan'da GSMH'nin %23.4'ünü oluşturan tarım sektöründe tarım amaçlı kullanılabilir toprağın toplam alanı %51 ve ekilebilir alan oranı da %7'dir. Tarımda özelleştirme çabasına rağmen Sovyet sisteminden kalan solhoz ve kolhoz sistemi geçerlidir. Pazarlama ve fiyatlar devlet kontrolündedir. Çalışan nüfusun yaklaşık 1/3'ünü istihdam eden tarım sektörünün başlıca ürünleri; pamuk, yün, deri, ipek, sebze, meyve, et, hububat, şekerpancarı, kereviz, tütündür. Özellikle küçükbaş hayvancılık

⁷⁵ÜÇER, a.g.m., s.128.

⁷⁶ÜÇER, a.g.m., s.129.

gelişmiş olmasına rağmen hayvancılığın tarım içindeki payı 1992'den beri düşmektedir.⁷⁷

Sanayileşme sürecinin başındaki Kırgız sanayisi tarım sektörünü takip etmekte ve faaliyetlerini tarım ve yeraltı maden kaynaklarına dayalı bazı sanayilerde yoğunlaşmaktadır. Yeraltı doğal kaynaklarının eksikliği nedeniyle kendini gösteren hammadde yetersizliği, finansman yetersizliği, Rusya'ya bağımlılık, istihdam sorunları, teknolojik yetersizlik Kırgız sanayinin üretimini geçmiş yıllara oranla düşürmektedir. Örneğin 1994 yılından beri pek çok sınai tesisinin üretimi durdurulmuş, pek çoğu da düşük kapasiteyle çalıştırılmaktadır. Başlıca sanayi kolları hafif sanayi, gıda sanayi ve makine sanayidir.

Kırgızistan'da ulaşım sektörü, karayolları ve havayolları ağırlıklı olmak üzere gelişmiştir. Haberleşme, altyapı yetersizliği ve uluslararası haberleşmenin Moskova'ya bağımlılığı nedenleriyle yetersizdir.

Kırgızistan'ın başlıca ihracat kalemleri; tarım ürünleri (%33), altın, civa, uranyum, hidro-elektriktir. İthalat kalemleri ise; makineler, tesisat, taşıt araçları ve cihazları, hazır gıda maddeleri, bitkisel yiyeceklerdir. En büyük ticaret ortağı, 1997 yılı itibariyle ihracatın %53'ünü ithalatının %61'ini yaptığı diğer BDT ülkeleridir.

Kırgızistan'ı ilk tanıyan ülke olan Türkiye, daha çok makine, dokuma halı, telekomünikasyon ürünleri, hazır gıdalar, motorlu taşıtlar ve tekstil ürünleri ihraç ederken, deri, post, kürk mamülleri, dokumacılık hammaddeleri, hurda, bakır ve hayvansal ürünler ithal etmektedir.⁷⁸

2.3. Özbekistan

Çok zengin doğal kaynaklara ve iyi eğitilmiş insan gücünü artan ölçüde kullanma kapasitesine dayanarak kalkınmakta olan Özbekistan, Orta Asya'nın en büyük tüketici

⁷⁷ÜÇER, a.g.m., s.129.

⁷⁸ÜÇER, a.g.m., s.129.

pazarına sahiptir. Ülkede 1991 yılında başlatılan özelleştirme çabaları daha çok petrol ve gaz sektörleri dışındaki sektörlerde devam etmektedir. 1995 yılında IMF ile başlatılan görüşmelerle beraber liberalizasyonda, dış ticaret, kambiyo rejimi, yabancı yatırımlar konularında önemli adımlar atılmıştır. Enflasyonla ilgili sağlıklı veriler olmamakla beraber enflasyonun yıldan yıla düştüğü bildirilmektedir.

II. Dünya Savaşı sonrasında sulamada sağlanan büyük gelişmelerle beraber, Özbek ekonomisi, işgücünün %30'unu istihdam eden tarım sektörüne bağımlı hale gelmiştir. Özbekistan dünyada en büyük üçüncü pamuk üreticisidir ve BDT'de üretilen pirincin yarısını da tek başına üretmektedir. Diğer üretilen tarımsal ürünleri; buğday, badem, meyve, sebze ve ipektir.

Özbekistan'daki sanayi üretimi büyük ölçüde tarımsal hammaddelerin işlenmesi, petro-kimya, meyve, sebze, balık ve hayvan ürünleri üretimi, biçerdöver, tekstil makineleri üretimine dayanmaktadır. Ulaşım sektöründe BDT'undaki en gelişmiş ülkelerden biri olan Özbekistan'da yük taşımacılığı nedeniyle demiryollarının önemi büyüktür. Rekabetçi yapının olmaması, bakım ve yenilemenin tam olarak yapılamaması ulaşımdaki en büyük problemlerdir. Haberleşmede en büyük problem ise SSCB'den kalan eski teknolojinin geliştirilememesidir. Özbekistan yıllık 70 ton altın üretimi ile dünyada yedinci, rezerv bakımından ise dördüncü büyük ülkedir.

Ülkede dış ticaret birikim ve yeteneğine sahip firma sayısı yok denecek kadar az olduğundan, dış ticaret işlemleri banka aracılığıyla devlet desteğinde yürütülmektedir. Dış ticarete liberalizasyona 1994'de başlanmış ve 1993'de oluşan ihracatın milli gelire oranı (%50), ithalatın milli gelire oranı (%60) dengeye getirilmeye çalışılmaktadır.

Tarihsel ve kültürel bağlarımızın da etkisiyle Özbekistan Türk yatırımcılar için cazip bir pazar olmuştur. Müşavirliğimiz başladı Ekim 1992'den bu yana teknik işbirliği, inceleme, ticaret ve sanayi görüşmeleri amacıyla ziyaretler başlamıştır. Türk

girişimcilerinin karşılaştığı en büyük problemler; gümrük çekim işlemleri, uluslararası sertifikasyonlarda en yaygın olan ISO'nun bile Özbekistan'da kabul edilmemesi, telif haklarında korumaların olmaması olarak sayılabilir.⁷⁹

2.4. Türkmenistan

Bağımsızlıktan hemen sonra pazar ekonomisine geçişte, bocalayan Türkmenistan'da ilk ekonomik büyüme 1996 yılında %10 oranına gerçekleşmiş ve bu oran 1997 yılında %5, 1998 yılında %4 olarak kaydedilmiştir. Bir diğer ekonomik başarı da 1993 yılında %10000 olan enflasyon oranının uygulanan sıkı para ve maliye politikalarıyla 1997 sonunda %84'e, 1998 yılında da %25'e düşürülmesi olmuştur. Türkmenistan, nüfusunun %54'nn köylü olması, çalışanların %41.1'inin tarımda yer alması ve milli gelirin %47.7'sinin tarım setrnden sağlanması nedenleriyle tarım ülkesi olarak adlandırılabilir. Tarıma elverişli olmayan arazilerle zengin petrol, doğal gaz, sülfür, mineral tuz ve maden yatakları bulunması hem istihdan hem de tarıma hammadde sorununu ortadan kaldırmaktadır. Özbekistan'dan sonra en büyük ikinci pamuk reticisi Türk Cumhuriyeti olan Türkmenistan'ın diğer tarım ürünleri doğal ipek, buğday, arpa, kavun, karpuz, mısır, tütün ve üzümdür. Tarımda zenginleşme ve ürün çeşitlenmesiyle beraber istenilen liberalizasyona rağmen üretim büyük bölümü devlet ağırlıklı kolhoz ve solhozlarda devam etmektedir.

Tketic i ihtiyaçlarından çok, silah ve ağır sanayiye dayanan Türkmen sanayisinin başlıca dalları petrol ve ışıra dayanmakla beraber, petrol rafineleri, gaz çıkarılması, kimya sanayi, elektrik sanayi ve makine imalatı ürünleri ile azotlu gübre, halı ve tekstil ürünlerinde de artış sağlandığı söylenebilir. Sanayi sektörünün başlıca dezavantajları; verimsiz işletmelerin rehabilitasyonu ve sonraki aşamada bunların özelleştirilmesi için gerekli kadronun ve girişimci sınıfın eksikliğidir. Türkmenistan petrol ve doğal gaz rezervleriyle "Orta Asya'nın Kuveyt'i" olma potansiyeline sahip bir ülke olarak nitelenmektedir.

⁷⁹ER, a.g.m., s.130.

Türkmenistan'ın endüstriyel ekonomisinin sınırlı gelişimi ulaşım ağının zayıf gelişimine neden olmasına rağmen, doğal gaz ve petrol taşımacılığında boru hattı sisteminin önem kazanmasıyla bu alanda çeşitlenme görülmektedir. Karayolları başta olmak üzere demiryolları, su yolları ve boru hatları önemli ulaşım imkanlarıdır.⁸⁰

Türkiye, Türkmenistan'ın önde gelen ticaret ortaklarından. Başlıca ihracat kalemlerimiz makine sanayi mamulleri, demir-çelik sanayi mamulleri, elektronik makine ve cihazları, dokumacılık mamulleri, gıda sanayi mamulleri, cam, seramik ve tuğla sanayi vb.dir. İthalat kalemlerimiz ise, sanayi bitkileri, ham deri ve postları, yün ve kıl, dokumacılık mamullerimizdir.

Önemli doğal kaynakları petrol ve doğal gaz başta olmakla beraber kurşun, galyum, bentonit, sodyum sülfat, krom, brom ve iyottur. Petrol ve doğal gaz zenginlikleri uluslararası arenada gözlerin bu bölgeye çevrilmesine neden olmuştur.⁸¹

3. TARIM VE HAYVANCILIK

Tablo 5: Türk Cumhuriyetleri Tarım Alanları

	KAZAKİSTAN	KIRGIZİSTAN	ÖZBEKİSTAN	TÜRKMENİSTAN
Yüzölçümü (km ²)	2.717.300	198.500	447.400	488.100
Orman Alanı (%)	4.1	4	4	9
Mera ve Otlaklar (%)	7	44	*	*
Tarım Alanı (%)	70	7	10	3.3
Sulanabilir Alan (Ha)	2.5 milyon	1 milyon	4 milyon	1.5 milyon
Çöl (%)	*	*	60	80

*Veri bulunamadı.

Tablo aşağıdaki kaynaklardan derlenmiştir.

Kaynak: DPT: 2511, ÖİK: 528 a.g.e.; Z.MUMCU, 1993, a.g.e.; SABUTAY, a.g.e.; TURANLI, 1993, a.g.e.; İslam KERİMOV, **Özbekistan 21. Yüzyılın Eşiğinde**, (Ankara: Bilgi Yayınları, Ekip Grafik, 1997), s.108; Hasan KANBOLAT, "Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Cumhuriyeti", **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı II, (Sayı: 16, Temmuz-Ağustos 1997), s.1338.

⁸⁰ÜÇER, a.g.m., s.130.

⁸¹ÜÇER, a.g.m., s.131.

Coğrafi açıdan dikkate alındığında Kazakistan'ın çok geniş topraklara sahip bir ülke olduğu anlaşılır.⁸²

Kazakistan topraklarının yaklaşık % 7'sini kuzeydeki bozkırlarla zengin cernozem toprakları oluşturmaktadır. Kazakistan'ın güney kısmında ise yaylalarla daha çok kestane renkli topraklar bulunmaktadır. Doğuda ise yapay sulamaya tabi tutulan arazilerle verimsiz alkali topraklar yer almaktadır. Kazakistan'ın tarıma en elverişli bölgesi yukarıda anılan kuzeydeki topraklarla, kara toprakların devam ettiği batı bölgesidir. Kazakistan'ın büyük bir bölümünü de çöller kaplamaktadır. Ancak çöllerin bazı yerlerinde de pelinotu ve ılgın gibi değerli otlar yetiştirilmektedir. Ormanlık alan ise Kazakistan'da yok denecek kadar azdır.

Devrimden önce Kazakistan'da toprağın ancak 4.5 milyon hektarında tarımla uğraşılmaktaydı. O dönemde Kazaklardan ziyade bölgeye yerleşmiş Rus göçmenleri tarımcılık yapmaktaydı. Savaş sonrası yıllarda tarım alanı oldukça daralmış 1930'da 1913 düzeyine gelmiş, izleyen yıllarda da alan önemli ölçüde genişlemiştir. 1960'dan sonra 22.5 milyar hektar toprağın ekime açılmasıyla Kazakistan Cumhuriyeti tarım üreticisi bir ülke haline dönüşmüştür.⁸³

Kırgızistan arazisinin % 7'si tarım arazisidir. Tarım arazisinin % 72'si (1 milyon Ha) sulanmaktadır. Tarımda iyi bir potansiyel vardır. Bunun temelini somut olarak geniş tarımsal alanlar, meralar ve su hayvanlarının yanı sıra eğitimli insanlar da oluşturmaktadır.⁸⁴

Kırgızistan'daki istatistiklerde geçen % 7'lik tarım alanı da şüpheli bir veridir. Zira ekilebilir arazininin sadece % 7 olduğu ifade edilen bir ülke, eğer ileri derecede sanayileşmiş değilse sadece hayvancılığa mahkum olur. Oysa Kırgızistan'ın böyle bir

⁸²TURANLI, a.g.e., 1995, s.47.

⁸³TURANLI, a.g.e., 1995, s.48.

⁸⁴SABUTAY, a.g.e., s.34-38.

mahkumiyeti yoktur. 1996'da hububat ekim alanı 76.7 milyon hektar (Ha) artırılmış ve 2-3 yıl içerisinde sadece buğday alanında 103.4 milyon hektar artış sağlanmıştır.⁸⁵

Özbekistan'da yüzölçümü 30 milyon (Ha) olan tarıma elverişli arazinin büyük bir bölümü Seyhun ve Ceyhun nehri vadileri ile Fergana Ovasında yer alır. Sulanabilir durumdaki 4 milyon (Ha) arazinin yarısı gıda ürünlerine, yarısı da sınai ürünlere ayrılmıştır. 3/5'ü çöl ya da yarı çöl olan Özbekistan'da tarım yapılan arazinin hemen tümünün sulanması gerekmektedir. 1990 sonundan itibaren su miktarının yetersizliği nedeniyle kayda değer toprak ıslah çalışmaları yapılamamıştır. 1960'larda projesi hazırlanmaya başlanan ancak 1980'de yüksek maliyet nedeniyle Moskova'nın çalışmaları durdurduğu Sibiry'a dan Özbekistan'a su nakli planları, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra tamamen iptal edilmiştir.⁸⁶

Cumhuriyet'in 447.400 km²'den fazla olan yüzölçümünün sadece % 10'u ekilebilir durumdadır. Aynı zamanda Özbekistan topraklarının büyük bir kısmında Karakum, Kızılum, Üstyurt gibi çöl ve yarı çöl olan yerler vardır. Özellikle tarım amacıyla faydalanılmakta olan topraklarda demografik yükün ağırlığı şu anda bile çok büyüktür. Merkezî Asya ülkeleri arasında Özbekistan nüfusu daha yoğun olup, 1 km²'ye 54.4 kişi düşmektedir. Halbuki bu rakam Kazakistan'da 6.1; Kırgızistan'da 22.7; Türkmenistan'da 9.4'den ibarettir. Özbekistan'da kişi başına 0.17 Ha ekilebilir alan varsa, Kazakistan'da 1.54, Kırgızistan'da 0.26; Ukrayna'da 0.59; Rusya'da 0.67 Ha tarıma elverişli toprak vardır. Tüm nüfusun yarısından fazlasının kırsal kesimde yaşadığını gözönünde bulundurursak, Özbekistan köylerinde insan gücünün nisbi fazlalığı değil, belki mutlak fazlalığı hemen göze çarpar. Özbekistanda nüfusun artması nispeten yüksek olup, şehirleşme ve verimli topraklara kaymanın tesirlerini dengelemek için, şehirleri geliştirmeye, inşaat sektörünün gelişmesine, yeni işletmelere, altyapı ve ulaşım iletişim hatlarının yapılmasına özen gösterilmektedir. Bunu hesaba

⁸⁵Feyzullah BUDAK, "Kırgızistan'ın Dünü, Bugünü, Yarımı" **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı II, (Sayı: 16, Temmuz Ağustos 1997), s.1275.

⁸⁶MUMCU, a.g.e., 1993, s.14-15.

kattığımızda yakın yıllar içinde, hatta 21. yüzyıl arefesinde toprak rezervleriyle ilgili problemler ağırlaşabilir.⁸⁷

20. yüzyılın sonunda toprakların doğal bir şekilde bozkırlara dönüşmesinin hızla artması dışında, insanların kendi davranışlarından meydana gelen stepler, problemi daha da büyütmektedir. Aynı zamanda doğal çevrenin kötüleşmesiyle beraber toprağın parçalanması, tuzlanması, yerüstü ve yeraltı su seviyesinin düşmesi ve diğer olaylar ortaya çıkmaktadır.

Vaktiyle toprağın parçalanmasına karşı yeterli tedbirler alınmadığı için, rüzgar ve su etkisiyle aşınma toprağın verimliliğini olumsuz yönde etkilemektedir. Zamanında alınan tedbirlerin sürati ve kalitesi çok düşük olmuştur. Hatta 80'li yılların sonunda bu çalışmalar durdurulmuştur. Cumhuriyet'te iki milyon hektardan fazla toprak alanı, sulanan toprağın hemen hemen yarısı, bozulma tehlikesi altında kalmıştır.

Toprakların son derece tuzlanmış olması Özbekistan için büyük bir ekolojik problemdir. Yoğun bir şekilde yeni ekim alanları açmak, hatta tuzlanmış ve sulamaya yaramayan büyük ve toplu arazilerden yararlanma denemeleri böyle bir sonuca götürmüştür. Son 50 yıl zarfında sulanan toprak alanı 2.46 milyon Ha'dan 4.28 milyon Ha'ya çıktı. Sadece 1975-1985 yılları arasında hemen hemen bir milyon hektar tutan yeni alanlar kullanılmaya başladı. 1990 yılına gelince sulanan toprak alanı 1985 yılında olan göstergenin 1.5 katına çıkmıştır. Pamuk son zamanlara (1990 yılına) kadar toplam ekim alanlarının aşağı yukarı % 75'ini zaptetmişti. Dünyanın hiçbir ülkesinde pamuk tekeli bu kadar yüksek olmamıştır. Bu durum toprağın güç kaybetmesine, verimliliğinin düşmesine, suyun fizik özelliklerinin kötüleşmesine, toprağın bozulmasına ve aşınma (erozyon)nın artmasına neden olmuştur.⁸⁸

Nehirler, çoğunlukla Kırgızistan ve Tacikistan dağlarından başlamaktadır. Su rezervlerinin büyük bir kısmında Merkezi Asya'daki Cumhuriyetlerin topraklarını

⁸⁷KERİMOV, a.g.e., s.108.

⁸⁸KERİMOV, a.g.e., s.109.

sulamak için istifade edilir. Bu yüzden de, bölgedeki bütün devletlerin ortak menfaatleri ve ekolojik talepler dikkate alınarak, nehirerin deltalarında ve Aral Gölü'nde normal hayati şartları yaratmak amacıyla, buralara suyun gelmesini temin etmek gerekmektedir. Bununla birlikte, Aral Gölü çevresinin sınırlanan su rezervlerini hep birlikte mutabakat içinde yönetmek konusunu somut olarak halletmek gerekmektedir.⁸⁹

Türkmenistan topraklarının yaklaşık % 80'i çöl olduğundan ancak % 3.3'ü tarıma elverişlidir. Türkmenistan'da 12 milyon Ha arazi tarım yapmaya uygun olmasına karşın iklim nedeniyle susuz tarım yapılamadığından 1.5 milyon Ha arazide (sulu) tarım yapılmaktadır.⁹⁰

Zirai mahsülün çoğaltılması siyaseti, Amuderya ve Siriderya sularının suistimal edilmesine yol açmış, sun'î sulamada çok kullanılmaları Aral gölünde seviye düşmesine neden olmuştur.

Bu nehirler sun'î sulamada çok kullanıldıkları için Aral gölünün su seviyesi son 15 yıl içinde 6 metre düşmüştür. Sovyetlerin bu gölü kurtarmak için Sibirya nehirlerinden Aral gölüne su aktarma çabasında bulunduğu nakledilmektedir.⁹¹

Aral Gölü çevre kirliliğinden son derece etkilenmiştir. Aral Gölü, boyutları nedeniyle "deniz" olarak tanımlanır. Teknik açıdan bir göldür. Gerçekte bir zamanlar dünyanın dördüncü büyük gölüydü. 1976 yılında yayınlanan Özbek Sovyet Ansiklopedisi'ne göre boyu 428 km., eni ise en geniş kısmında 235 km.'dir. Günümüzdeki yönetim bölümü açısından bakılırsa, gölün güney ve batı kesimi Karakalpak SSR, kuzey ve doğu kesimleri ise Kazak SSR'a aittir. Fakat ekolojik,

⁸⁹KERİMOV, a.g.e., s.112.

⁹⁰Selçuk Tayfun OK ve Volkan AYDOS, **Türkmenistan Ülke Profili Mevzuat ve Türk Girişimciler**, (İstanbul: İTO Yayın No: 1998-74), s.31; Hasan KANBOLAT, "Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Cumhuriyeti", **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı II, (Sayı: 16, Temmuz Ağustos 1997), s.1338.

⁹¹Erdoğan PEKCAN, **Türkmenistan**, (İstanbul: İTO Yayın No: 1993-14), s.9.

ekonomik ve sosyo-politik boyutlarıyla bakıldığında Aral problemi 5 Türk Cumhuriyeti'ni de ilgilendirecek düzeydedir.⁹²

Aral Gölü havzası 690.000 km²'nin biraz üzerindedir. Bu havzada kısmen veya tamamen Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan gibi ülkeler yer almaktadır. Bu su havzasında Seyhun ve Ceyhun gibi Asya'nın iki büyük nehri bulunmaktadır. Her iki nehir, dağlara düşen karların erimesi sonucu oluşan sular ile yağışlardan beslenmektedir. Ceyhun nehri esas itibariyle Tacikistan ve Özbekistan'dan yol alıp Aral Gölü'ne dökülmektedir. Aral Gölü havzasında 1996 yılı tahminlerine göre yaklaşık 40 milyon insan yaşamaktadır.⁹³

Dünyadaki en büyük çevre felaketlerinden birini oluşturan Aral Gölü Sovyet döneminin yanlış ekonomik politikalarının bir neticesidir. Aral Gölü'nün yüzölçümünün ikibin yılında 35.000 km²'den az olacağı tahmin edilmektedir. 1987'den sonra suyun azalması neticesinde Aral, büyük göl ve küçük göl olmak üzere ikiye bölünmüştür. Maloye Gölü de ayrı bir göl olarak ortaya çıkmıştır. Aral Gölü'nün kurumasının esas sebebini Ceyhun ve Seyhun nehirlerinin sularının göle varmadan önce, aşırı derecede tüketilmesidir. Ceyhun Nehri sularının büyük miktarının Türkmen kanalına sevki, aynı zamanda bölgedeki pamuk üretimi için suni gübre ve kimyevi maddelerin kullanılması neticesinde, toprak ve su, sağlığa zararlı olacak şekilde zehirlenmiştir. Bu zehirlenme ve kirlenme önüne geçilmesi zor sonuçlar doğurmuştur ve Aral Gölü'nü kuruma noktasına getirmiştir. Aşağıdaki tablo bu durumu daha açık bir şekilde göstermektedir.⁹⁴

⁹²İlhan ULUDAĞ, Vildan SERİN, **SSCB'ndeki Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye ile İlişkileri**, (İstanbul, İTO Yayın No: 1990-22), s.110.

⁹³Salih YILMAZ, "Aral Gölü Çevre Felaketi ve Orta Asya", **Avrasya Etüdüleri Dergisi**, (Sayı: 18, Sonbahar-Kış 2000), s.94.

⁹⁴YILMAZ, **a.g.m.**, s.95.

Tablo 6: Aral Gölü'nün Genel Durumu

Aral Gölü	1961	1985	2000 Yılı Tahmini
Su Yüzölçümü (km ²)	66.000	46.000	35.000
Boyu (km)	492	360	330
Eni (km)	290	210	195
Sahil Şeridi (km)	3.000	1.150	1.000
Ortalama Derinlik (m)	16	12	-
Maksimum Derinlik (m)	69	58	52
Yıllık Buharlaşıma (km ³)	60	40	30
Tuzlanma Oranı (g/lt)	11.28	20	40

Kaynak: YILMAZ, a.g.m., s.96.

Tabloya göre Aral Gölü ikibin yılından itibaren yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu yok olma insanları da kapsamaktadır. Aral Gölü yüzeyindeki su seviyesinin azalmasıyla, gölün eski yatağında, yumuşak kumlar ve tuzlar ortaya çıkmış, yılda yaklaşık yüz milyon ton tuz, rüzgarların da etkisiyle toz halinde çevreye saçılmaya başlamıştır. Tuzlanma oranındaki artış, Türkmenistan'da % 40, Kazakistan'da % 60-70, Özbekistan'da % 30, Türkmenistan'da % 40, Tacikistan'da % 35 olarak ölçülmüştür. Ayrıca sulanan alanlardaki tuzlanmanın Özbekistan'da % 30, Türkmenistan'da % 40, Kazakistan'da % 33 ve Kırgızistan'da % 20'lik bir verim kaybına neden olduğu da tesbit edilmiştir. Etrafa dağılan bu kumlar günümüzde 200.000 km²'den fazla ziraat toprağını kaplamıştır. Göl etrafında 10 milyon ton miktarında tuz alanı meydana gelmiştir. Ortalama bunların günde 700 kg'ı ziraat alanlarına düşmektedir. Aral Gölü havzasındaki iklim de değişmiştir. Çevrede ortalama kış sıcaklığı 2°C artmıştır. Aral Gölü, çevresindeki Kızıl Kum ve Karakum çöllerinin iklimini artık dengeleyemediğinden kışlar daha uzun, daha soğuk ve daha kuru, yazlar da fevkalade sıcak ve kuru geçmektedir. Böylelikle çevre üzerindeki tahribat büyümekte, bu tahribat Aral ve yakın çevresinden uzaklardaki alanlara doğru yayılmaktadır.⁹⁵

Orta Asya'da sulanan topraklardaki humusun % 40'ı kaybolmuştur. Böylece

⁹⁵YILMAZ, a.g.m., s.96.

pamuk ve diğer ürünlerin verimi de düşmüştür. Toprakların verimini arttırmak için ise su, kimyasal gübre ve pestisidesleri kullanma yoluna gitmişlerdir. Bu kullanıma izin veren yönetim sadece kendi ülkelerine değil dünyaya da zarar vermeye başlamıştır. Sonuç bellidir: Aral ölmüş ve Orta Asya'nın birçok yerinde çevre sıkıntıları ön plana çıkmıştır.⁹⁶

1990'lı yıllarda SSCB Bakanlar Kurulu Aral ile ilgili problemleri araştırıp idare edecek bir merkez oluşturmuştur. Bu merkezin başına da Coğrafya Kurumu'nun Başkanı olan V.Katlyakov seçilmiş ve benzeri bir merkez de Nukus da kurulmuştur. Nukus'daki bu merkez "Aralvodstroï" (Aral suları tamir) kurumunu oluşturmuştur. Bu kurum Aral Gölü çevresinde yaklaşık ikiyüz temizleme merkezi kurmuştur. Ancak bu merkezler yetersiz kalmıştır. 1990 yılında su temizlemek için dev bir makina V.Michitoryan ve bir uzman grubu tarafından düzenlenip geliştirilmiştir. Bu makina bir kil kalkanı yardımıyla saatte 300 m³ su temizleyebilecekti. Makina, kanal ve depolarda su akımını durdurmadan çalışabilmekteydi. Bu aletin işletmeye girmesiyle Aral Gölü problemi ortadan kalkmış olacaktı. Ama ne yazık ki bu proje, buralarını muhafaza etmek ve para kazanmak için gölün korunmasına seyirci kalan idarecilerin işine gelmemiştir.⁹⁷

SSCB'nin dağılmasından sonra Dünya Bankası'nca BDT ülkelerine yönelik çeşitli projeler yürütülmesi planlanmıştır. 1993 yılında Özbekistan'ın tarım, su kaynakları ve çevre konusundaki projelerinin finansmanı için 16.614.151.-\$ ayrılmıştır. Bu projelerin 1993 ile 1996 yılları arasında tamamlanması düşünülmüştür. Ancak BM ve Dünya Bankası'nca çevre problemleri için yapılan bu yardımların yönü saptırılarak, paralar ekonomik darboğazın aşılmasında kullanılmıştır.

1994 yılında Orta Asya Devlet Başkanları'nın katıldığı iki toplantı yapılmıştır. Bu toplantılarda konuya ilişkin üç ayrı bölgesel kuruluş oluşturulmuştur.

⁹⁶YILMAZ, a.g.m., s.98.

⁹⁷YILMAZ, a.g.m., s.104.

- Ülkelerarası Konsey (Yönetimi Taşkent'te)
- Uluslararası Konsey (Yönetimi Alma-Ata'da)
- Sosyo-Ekonomik Kalkınma ve Bilimsel Teknik ve Ekonomik İşbirliği için Ülkelerarası Komisyon.⁹⁸

Dünya Bankası ile Türkmenistan arasında yapılan bir anlaşmayla Aral Gölü'nün kurtarılması projesi çerçevesinde Dünya Bankası'nın Türkmenistan'a 25 milyon Dolar kredi vereceği bildirilmiştir. Türkmen Press'in haberine göre Türkmenistan ve Dünya Bankası tarafından hazırlanan "Aral Gölü Bölgesi Sulama, Çevre ve Sağlığı Koruma Projesi" Türkmenistan'ın Taşauz Bölgesi'nde sulama ve Aral Gölü'nün kuruyarak çekilmesi sonucu ortaya çıkan sağlık sorunlarının çözümünü amaçlamaktadır. Proje 2000 yılında tamamlanacaktır. Ayrıca Dünya Bankası -Türkmenistan ortak projesinin hazırlık çalışmaları sırasında kullanılmak üzere Japonya'nın da 850.000 Dolar kredi verdiği kaydedilmiştir.⁹⁹

Beş Orta Asya Devleti'nin "Aral Sorunu" ile ilgili sosyal, ekonomik, bilimsel, teknik ve ekolojik çalışmalarında işbirliğini sağlamak amacıyla kurdukları "Devletlerarası Konsey"e bağlı olarak kurulan "Dengeli Gelişme Komisyonu'nun uzmanlar grubu 1996-1997 döneminde Aral Bölgesi'nin ekolojik durumunu iyileştirmek için çalışmalara başlamıştır. Çalışmaların kapsamı, bölgesel bir bilgi merkezi sistemi oluşturulmasını, bölgede ki yasama etkinlikleri konusunda temel prensiplerin, bölgesel ve ulusal kriterlerin değerlendirilmesini ve "Aral Bölgesi'nde Dengeli Gelişme Konusunda Uluslararası Konvansiyon" için hazırlık düzenlemeleri yapmayı içermektedir.

Günümüzde Aral Gölü ile ilgili çalışmalar devam etmektedir. Aral Gölü için 100 milyon Dolardan fazla yardım yapılmıştır. Aral'ın kurtarılması için birçok çözüm önerisi getirilmiştir. Ancak görünürde yapılan fazla birşey yoktur. Önümüzdeki yirmi yılda

⁹⁸YILMAZ, a.g.m., s.105.

⁹⁹YILMAZ, a.g.m., s.106.

Orta Asya'daki nüfus yaklaşık iki katı yükselerek çoğunluğu müslüman olmak üzere altmış milyona çıkacaktır. Dolayısıyla Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da olduğu gibi gelecekte bir yandan nüfus patlarken, diğer yandan da su kaynaklarının ve tarımsal üretimin azalmasından doğacak ihtilafların ortaya çıkacağını tahmin etmek zor değildir.

Aral Gölü meselesi aslında Orta Asya'nın demografik, etnik, siyasi ve ekonomik unsurlarını daha da içinden çıkılmaz hale getirmektedir. Şüphesiz bu sorun ancak Aral'ın çevresinde yaşayan halkın sayesinde çözülecektir.¹⁰⁰

Kazakistan'da 9.5 milyon hektar olan verimli orman alanı, ülke alanının %4.1'ini oluşturmaktadır olup ormanların GSMH içindeki payı % 1, ticaret hacmindeki payı da yaklaşık % 1 civarındadır. Kişi başına düşen orman alanı yaklaşık %0.57 hektar olup ormanların tamamı devlete aittir. Ormanlık faaliyetlerini Tarım ve Çevre Bakanlığı yürütmektedir.

Kırgızistan'da 700 bin hektar olan verimli orman alanı, ülke alanının % 4'ünü oluşturmaktadır olup ormanların GSMH içindeki ve ticaret hacmindeki payı yaklaşık % 1 civarındadır. Kişi başına düşen orman alanı yaklaşık 0.17 hektar olup ormanların tamamı devlete aittir. Ormanlık faaliyetlerini Orman Bakanlığı yürütmektedir.

Özbekistan'da 2.062.000 hektar olan verimli orman alanı, ülke alanının % 4'ünü oluşturmaktadır olup ormanların GSMH içindeki payı % 1, ticaret hacmindeki payı da yaklaşık % 1 civarındadır. Kişi başına düşen orman alanı yaklaşık 0.09 hektar olup ormanların tamamı devlete aittir. Ormanlık faaliyetlerini Orman Bakanlığı yürütmektedir.¹⁰¹

Türkmenistan'da 4 milyon hektar olan verimli orman alanı, ülke alanının % 9'unu

¹⁰⁰YILMAZ, a.g.m., s.107.

¹⁰¹DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.245-246.

hububat (buğday, arpa, mısır) ekilidir. Üretim miktarı sulu arazide yaklaşık olarak 3 ton/Ha'dır. Tarım arazisinin yaklaşık % 70'i (1 Milyon Ha) sulanmaktadır. Başlıca ürünler, hububat, şeker pancarı, patates, kenevir, tütün, sebze ve meyvelerdir. İpekçilik de bir hayli gelişmiş olup, Orta Asya'nın en büyük ipek koza işleme tesisleri ve ipekli kumaş fabrikası Kırgızistan'da bulunmaktadır. Ayrıca Kırgızistan'da yaklaşık 4000 bitki çeşidi vardır. Bunlar arasında bir çok tıbbi ve şifalı bitki de yer almaktadır.¹⁰⁴

Özbekistan'da sulanabilir durumdaki 4 milyon Ha arazinin yarısı gıda ürünlerine, yarısı da sınai ürünlere ayrılmıştır. Dünyanın beşinci önemli pamuk üreticisi ve dünyadaki ikinci pamuk ihracatçısı olan Özbekistan ekonomisi için pamuk en önemli üründür. Pamuktan sonra ikinci önemli ürün grubu tahıllardır. Tahıllar içindeki buğday ilk sırayı almakta, buğdayı çeltik ve mısır takip etmektedir. Üretilen buğday ülke gereksinimi karşılamadığından buğday üretiminin artırılması politikası benimsenmiştir. Şekerin sürekli dışalımına karşın nedeniyele şekerpancarı üretimi ve şeker endüstrisinin geliştirilmesine gereksinim vardır. Tarım sektörünün özelleştirilmesi, pamuğa azaltılması ve gıda sektöründe kendine yeterliliğin sağlanması resmi politikası olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁵

Merkez Asya'nın meyva ve asma bahçelerinin % 60'ına sahip olan Özbekistan BDT'da taze meyva üretiminin % 40'ını, ipek kozası üretiminin % 64'ünü, kenevirin % 100'e yakın kısmını üretmektedir. Şarapçılık ürünleri ile de ünlü olan Özbekistan, ayrıca BDT'nun önemli pirinç ve yonca üreticilerindedir.¹⁰⁶

Türkmenistan'da en önemli tarımsal ürün pamuktur. Buğday ise ikinci sırayı almaktadır. Güney batıda Hazar kıyısıyla İran sınırına yakın kesimde sulamayla

¹⁰⁴Selda ARSLAN ÖZDENOĞLU ve Serhat KÜÇÜKKURT, **Kırgızistan Ülke Raporu**, (Ankara: TİKA Yayınları, No: 31, Desen Ofset, Ekim 1996), s.56.

¹⁰⁵Zehra MUMCU, **Özbekistan**, (İstanbul: İTO Yayın No: 1993-13), s.14; DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.242.

¹⁰⁶Zehra MUMCU, **Özbekistan İhracat Pazar Araştırması**, (İstanbul: İTO Yayın No: 1995-15), s.30; MUMCU, a.g.e., 1993, s.16.

turunçgiller, hurma, şeker kamışı yetiştirilir. Ülkenin en önemli tarımsal ihrac ürünleri; pamuk, susam, antepfıstığı ve ipektir. Yem yetersizliği nedeniyle çoğu koyun ve keçiden oluşan hayvan varlığı gelişmemektedir.¹⁰⁷

SSCB döneminde uygulanan merkezi planlamayla belirli bir ürün yetiştirilirken aynı ürünün işleme, değerlendirilme ve pazarlanması ile ilgili hizmetler bir başka ülkede gerçekleştirilmekteydi. Bu uygulama ürün ile onu işleyen ve girdi sağlayan sanayi arasındaki bütünleşmeyi engellemiştir. Dolayısıyla teknoloji de yenilenememiştir. Teknolojik yetersizlikler ve halkın yalnızca birincil ihtiyaçlarının karşılanması nedenleriyle kalite ikinci plana itilmiş, ürünlerin işlenmesi, pazarlanması ve dağıtımında eşgüdüm eksikliği ortaya çıkmıştır.¹⁰⁸

Tablo 8: Türk Cumhuriyetlerinde Canlı Hayvan Varlığı

	KAZAKISTAN (1994-1995)	KIRGIZISTAN (1994)	ÖZBEKISTAN (1994)	TÜRKMENİSTAN (1997)
Sığır ve İnek	10.179	360.100	1.763.800	1.214.200
Koyun ve Keçi	22.693	2.466.600	4.523.900	6.476.100
Kümes Hayvanları	27.863	1.387.840	9.104.200	3.078.000
Domuz	1.067	85.600	252.400	24.500
At	1.530	109.600	123.000	*

* Veri bulunamadı

Tablo aşağıdaki kaynaklardan derlenmiştir.

Kaynak: Turgut TOPBAŞ, "Eski Sovyetler Birliği'nden Ayrılan Türk Devletlerinin (Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan) Tarımına Genel Bir Bakış", **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı II, (Sayı: 15, Temmuz-Ağustos 1997), s.851; S.T.OK ve V.AYDOS, **a.g.e.**, s.33; SABUTAY, **a.g.e.**, s.37; MUMCU, **a.g.e.**, 1995, s.34; TURANLI, **a.g.e.**, 1995, s.52.

¹⁰⁷DPT: 2511, ÖİK: 528, **a.g.e.**, s.242.

¹⁰⁸DPT: 2511, ÖİK: 528, **a.g.e.**, s.243.

Tablo 9: Türk Cumhuriyetlerinde Hayvansal Üretim

	KAZAKİSTAN (1995)	KIRGIZİSTAN (1994)	ÖZBEKİSTAN (1993-1994)	TÜRKMENİSTAN (1997)
ET (TON)	270.000	356.300	517.000	189.500
SÜT (TON)	784.000	865.500	3.688.100	731.900
YUMURTA (ADET)	1.817.000	199.900.000	1.567.400	254.000.000
YÜN (TON)	55.000	20.800	27.000	*

* Veri bulunamadı

Tablo aşağıdaki kaynaklardan derlenmiştir.

Kaynak: Ahmet Hamdi DEREKÖY, **Kazakistan Ekonomisi ve Türkiye-Kazakistan Ticari İlişkiler Rehberi**, (Almatı, Aydın Limited, Ağustos 1997), s.8; TOPBAŞ, **a.g.e.**, s.851; S.T.OK ve V.AYDOS, **a.g.e.**, s.33; SABUTAY, **a.g.e.**, s.37; MUMCU, **a.g.e.**, 1995, s.34; TURANLI, **a.g.e.**, 1995, s.52.

Yukarıdaki iki tabloda Türk Cumhuriyetlerinin hayvan varlığı ve bunlarla ilgili üretimleri verilmiştir. Bu veriler bağımsızlıklarını kazandıkları yıldan bu yana sürekli bir düşüş yaşamaktadır. Üretimdeki bu düşme yem ve gerekli ilaçların bulunamamasına bağlanabilir. Süt üretimi de çoğunlukla elle yapılmakta ve bu nedenle verim düşmektedir.

Hayvansal üretimdeki düşüşün bir önemli nedeni de kamuya ait çiftlikleri özel kesime geçişteki yaşanan sıkıntılardır.

Herşeyden önce başlamış olan özelleştirme hızla bitirilmeli, çiftçi kendi toprağına kendi hayvanına sahip olmalıdır. Kendi bitkisine, hayvanına sahip olan, elde edeceği gelir kendinin olacak olan çiftçi, şüphesiz daha çok çalışacak ve daha çok üretecektir. Ancak özelleştirme tek başına çözüm değildir, olmamıştır da. Özelleştirme ile birlikte aşağıda belirteceğimiz, sermaye tedariki ve bununla ilgili girdilerin sağlanması yeni tarım bilgi ve tekniklerinin öğretilmesi gerekir.¹⁰⁹

Çiftçiler verim artırıcı girdilerden istediği miktar ve zamanda alarak, uygun zaman

¹⁰⁹TOPBAŞ, **a.g.e.**, s.853.

ve miktarda bu girdileri kullanabilmelidirler. Girdiler çiftçilere doğrudan verilebileceği gibi, kredi şeklinde verilerek onların doğrudan alabilmeleri sağlanmalıdır. Bu arada yeni, gübre, zirai ilaç, ziraat alet ve makineleri fabrikaları kurulmalıdır.

Eski Sovyetler Birliğinde ve şimdi bu birlikten ayrılmış Türk Cumhuriyetlerinde ileri tarım teknikleri kullanımı yeterli değildi. Çiftçilerin yeni tarım teknikleri ile bilgilendirilmesi, onlara yönelik araştırma ve demostrasyonların yapılması, bu çiftçilerin en son tarım tekniklerinin kullanmalarının öğretilmesi, verimde mutlaka artışa sebep olacaktır.¹¹⁰

4. TABİ KAYNAKLAR VE ENERJİ

Tablo 10: Dünyanın İspatlanmış Petrol ve Doğal Gaz Rezervlerinin Bölgelere Göre Dağılımı ve Türk Cumhuriyetleri'ndeki Mevcut Durum

Bölgeler	Petrol (Milyar Varil)	Doğal Gaz (Trilyon c.f.)	Dünya Petrol Rezerv Payı %'si	Dünya Doğal Gaz Rezerv Payı %'si
Kuzey Amerika	85.1	294.6	8	5.6
Orta ve Güney Amerika	89.5	219	8.5	4.3
Avrupa	20.7	183.9	2	3.6
Rusya, Ukrayna ve Diğer BDT Ülkeleri	49.3	1.740.4	4.72	33.7
Türk Cumhuriyetleri	16.4	262.5	1.71	5.1
Afrika	75.4	361.1	7	7
Asya-Pasifik	43.1	359.5	4.2	6.9
Orta Doğu	673.7	1.749.6	64	33.8
Dünya Toplam	1.052.9	5.170.3	100	100

Kaynak: DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.188.

¹¹⁰TOPBAŞ, a.g.e., s.853.

Tablo 11: Dünyada Petrol ve Doğal Gaz Üretimini Bölgelere Göre Dağılımı ve Üretim Payları %'si ile Türk Cumhuriyetleri'ndeki Mevcut Durum

Bölgeler	Petrolx1000 Varil/gün	Doğal Gaz Milyar c.f./yıl	Dünya Petrol Üretim Payı %'si	Dünya Doğal Gaz Üretim Payı %'si
Kuzey Amerika	14.166	26.072	19	32.5
Orta ve Güney Amerika	6.730	3.059	9.7	3.8
Avrupa	6.885	9.677	9.3	12.1
Rusya, Ukrayna ve Diğer BDT Ülkeleri	6.302	20.211	8.7	24.3
Türk Cumhuriyetleri	1.141	1.538	1.4	1.7
Afrika	7.525	3.570	10.2	4.4
Asya-Pasifik	7.645	8.672	10.4	10.8
Orta Doğu	22.795	6.386	31.1	8
Dünya Toplam	73.105	80.149	100	100

Kaynak: DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.188.

Tablo 12: Türk Cumhuriyetleri İle Rusya, Ukrayna ve Diğer BDT Ülkelerinin Petrol, Doğal Gaz Rezervleri ve Dünyadaki Rezerv Payları

Ülkeler	Petrol (Milyar Varil)	Doğal Gaz (Trilyon c.f.)	Dünya Petrol Rezerv %'si	Dünya Doğal Gaz Rezerv %'si
Azerbaycan	7	30	0.7	0.6
Kazakistan	8	65	0.8	1.3
Türkmenistan	0.5	101	0.1	1.9
Özbekistan	0.6	66	0.1	1.3
Kırgızistan	0.3	0.5	-	-
T.Cumhuriyetleri Toplamı	16.4	262.5	1.7	5.1
Rusya	48.6	1.700	4.6	32.9
Ukrayna ve Diğer BDT Ülkeleri	0.7	40.4	0.1	0.8

Kaynak: DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.189.

Tablo 13: Türk Cumhuriyetleri ile Rusya, Ukrayna ve Diğer BDT Ülkelerinin Petrol, Doğal Gaz Rezervleri ve Dünyadaki Rezerv Payları

Ülkeler	Petrolx1000 Varil/gün	Doğal Gaz Milyar c.f./yıl	Petrol Dünya Üretim %'si	Doğal Gaz Dünya Üretim %'si
Azerbaycan	288	212	0.3	0.2
Kazakistan	540	268	0.7	0.3
Türkmenistan	131	469	0.2	0.5
Özbekistan	180	589	0.2	0.7
Kırgızistan	2	-	-	-
T.Cumhuriyetleri Toplamı	1.141	1.538	1.4	1.7
Rusya	6.171	20.200	8.7	24.3
Ukrayna ve Diğer BDT Ülkeleri	131	11	0.2	2.3

Kaynak: DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.189.

Tablo 14: Enerji Sektörü İle İlgili Genel Bilgiler

	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan	Rusya Fe.	İran
İspatlanmış Petrol Rezervi (Milyon varil)	8.000	300	600	546	48.600	90.000
Petrol Üretimi (1000 varil/gün)	540	2	180	131	6.100	3.600
Petrol Tüketimi (1000 varil/gün)	310	8	145	54	2.700	1.130
Rafineri Kapasitesi (Ham petrol) (1000 varil/gün)	427	yok	222	23	6.900	1.450
Net Petrol İhracatı (1000 varil/gün)	503	yok	yok	77	3.500	2.600
Net Petrol İthalatı (varil/gün)						
Doğal Gaz Rezervi (Trilyon cubic feet (cf))	65	540 (mily.)	66	101	1.700	812
Doğal Gaz Üretimi (Milyar cf/yıl)	268	yok	589.000	469	20.200	1.600
Doğal Gaz Tüketimi (Milyar cf/yıl)	200	39	500.000	160	13.200	1.600
Doğal Gaz İhracatı (Milyar cf/yıl)	68	yok	40-90	309	7.000	
Elektrik Üretim Kapasitesi (GigaWatt(GW))	17	4	11.7	4	205	2
Elektrik Üretimi (Milyar KW Saat/yıl)	52	12.2	45.2	8.9	834 (TW)	79.6
Elektrik Tüketimi (Milyar KW Saat/yıl)	58	9.1	4			
Elektrik Enerjisi İthalatı (Milyar KW Saat/yıl)	6.7	yok	Değişken		7 (TW)	
Elektrik İhracatı (Milyar KW Saat/yıl)		3.1	Değişken	1.5	7 (TW)	
Kömür Rezervi (milyar ton)	38				220	0.213
Kömür Üretimi (milyon ton/yıl)	80	1.8	3.5		269	1.3
Kömür Tüketimi (milyon ton/yıl)	54	2.8	5.2	0.06	250	1.7
Kömür İhracatı (milyon ton/yıl)	2					
Kömür İthalatı (milyon ton/yıl)			1	Değişken	0.06	19

Kaynak: DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.191.

4.1. Petrol

Kazakistan ülke petrol sahaları itibariyle dünyada 13., petrol üretimi itibariyle 28. sıradadır. Eski SSCB’nde petrol üretim kapasitesi bakımından ikinci sırada olan Kazakistan’ın 160. bölgesinde toplam 2.1 milyar ton petrol rezervi bulunmaktadır ve Hazar denizindeki yataklarla birlikte bu rakam 4.5 milyar tona ulaşmaktadır. Halen üretim ve ihracat boru hattı sıkıntısı nedeniyle sınırla kalmaktadır. Yıllık ham petrol üretiminin 2010 yılına kadar 170 milyon tona çıkarılması beklenmektedir. Kazakistan’da bu günkü üretim ancak rezervlerin % 1’ini oluşturmaktadır.

Kazakistan’da petrol üretilen başlıca bölgeler Aktubinsk, Atrau (Tengiz), Mangistau (Uzen, Zhetybai), Batı Kazakistan (Kenkiyak, Zhanazol) ve Jezkazgan eyaletleridir. Üretim en çok Atrau ve Mangistau vileyetlerinde gerçekleştirilmektedir.¹¹¹

Kaşhagan bölgesinde keşfedilen yeni rezervle birlikte Kazakistan petrol bakımından dünya milletleri arasında ilk beşe girdi. Kaşhagan bölgesindeki rezerv, Kazakistan’ın en büyük petrol sahası Atrau’nun 6 katı büyüklüğündedir. Kazakistan Milli Petrol Şirketi Başkanı’na göre bölgedeki rezerv miktarı 50 milyar varilden (7 milyar ton) daha fazladır. Kaşhagan, bu keşifle birlikte 70 milyar varil petrol rezervi bulunan Suudi Arabistan’ın Gawar bölgesinin ardından dünyada en büyük rezerve sahip ikinci petrol sahası ünvanını kazandı.¹¹²

Kırgızistan’ın geliştirdiği 7 petrol ve 2 petrol/gaz sahası mevcuttur. Ülkenin karmaşık ve zor jeolojik yapısı nedeni ile petrol rezervide kayda geçmeyecek kadar azdır. Enerji tüketiminin % 11’i petrole dayalıdır.¹¹³

¹¹¹DOĞUSOY, a.g.e., s.22.

¹¹²Zühre TEMİROVA, “Hazar Denzinde Neft Fırtınası”, *Yeni Avrasya Dergisi*, (Yıl: 1, Sayı: 4, Ekim 2000), s.62.

¹¹³DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.200.

Türk Cumhuriyetleri içerisinde petrol üretimini arttıran tek ülke Özbekistan'dır. 1992 yılında günlük üretim 66.000 varil iken bugün üretim 180.000 varile yükselmiştir. Bukharo-Khivi Bölgesindeki Kokdumalak Sahası'nda ülkenin petrol üretiminin % 70'i gerçekleştirilmektedir. 1999-2000 yılları için Aral Denizi ve çeşitli sahalarda arama projelerinin yapılması planlanmıştır. Özbekistan petrolünün en büyük sorunu dünya pazarlarına taşıma için boru hattının olmamasıdır. Mevcut tek bir boru hattı sadece Rusya'nın Omsk Şehrinden Özbek Rafinerilerine bağlanmıştır.¹¹⁴

Özbekistan'daki petrol kaynaklarının çıkarılma oranı ancak % 32'dir. Halbuki bu oran Türkmenistan'da % 61, Kırgızistan'da % 41'dir. Doğalgazda da durum böyledir.¹¹⁵

Türkmenistan'da petrol, enerji sektöründe doğalgazdan sonra ikinci derecede rol oynamaktadır. Ülkede çıkarılan petrolün kalitesi çok yüksektir ve henüz keşfedilmemiş petrol sahaları olduğu tahmin edilmektedir. Yılda üretilen ortalama 4.5 milyon ton'luk petrolün tasfiyesi ve ikinci ürün haline dönüştürülmesi Türkmenbaşı ve Chardjev şehirlerinde kurulu iki rafineride gerçekleştirilmektedir. Toplam kapasiteleri 11 milyon ton olan sözkonusu iki rafineriden Türkmenbaşı Rafinerisi 4.2 milyon ton, Chardjev Rafinerisi ise 3.2 milyon ton kapasite ile çalışmaktadır. Ülkedeki petrol üretimi iç pazarı karşılamakta ve bir miktar da ihraç edilmektedir.¹¹⁶

1998 yılı içerisinde günlük petrol üretimi 131.000 varile ulaşmıştır. Cumhurbaşkanı Niyazov, Petrol ve Gaz Bakanlığı'nın çalışmalarını 5 milli şirket etrafında toplamıştır. Bunlardan birincisi; Türkmenrozgaz (% 44 hissesi Gazprom'a ait), Rusya'ya gaz ihraç etmekle yükümlüdür. İkincisi Türkmenneftgaz Şirketi, petrol ve gaz pazarlama ile sorumlu kılınmıştır. Türkmenneft ise Petrol Üretimi faaliyetlerini yürütmektedir. Petrol ve gaz ile ilgili inşaa işlerini Türkmenneftgazstori Şirketi

¹¹⁴DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.201.

¹¹⁵KERIMOV, a.g.e., s.207.

¹¹⁶OK ve AYDOS, a.g.e., s.34.

üstlenmiştir. Sonuncu olarak, Türkmenegeologia Şirketi, arama faaliyetlerini yapmaktadır.¹¹⁷

4.2. Doğal Gaz

Kazakistan'ın 65 trilyon cf ispatlanmış gaz rezervi mevcuttur. Bu rezervin % 40'dan fazlası Kuzey Batı Kazakistan'daki Karaçaganak Sahası'ndadır. Karaçaganak Sahası'nın geliştirilmesi ve işletilmesi için 1997 yılında uluslararası bir konsorsiyum oluşturulmuştur. Konsorsiyumda yer alan şirketler ve paylaşımları AGIP (İtalya) % 32.5, British Gaz (BG-İngiltere) % 32.5, TEXACO (ABD) % 20, LUKOIL (Rusya) % 15'tir.

Konsorsiyum, 8 milyar dolarlık bir Üretim Paylaşım Anlaşması'nı Kazakistan Hükümeti ile imzaladı ve 40 yıllığına bu sahayı işletecektir. Konsorsiyum 2006 yılına kadar 4 milyar dolar yatırım yapacaktır. Ayrıca 300 milyon dolara Karaçaganak'ta bir doğal gaz işleme ünitesi yaptırmaktadır. Sahanın sıvı gaz üretimi 2006 yılında günlük 300.000 varil olacaktır. Gaz üretimi ise yılda 883 milyar cf olacaktır.¹¹⁸

Kazakistan Milli Petrol Şirketi Kazak Oil ile Phillips ortaklığında çalışan "Kazakistan International Operating Company (OKIOC), Atirau Şehrinde sıvılaştırılmış gaz fabrikasını 500 milyon dolara yapmak için anlaşmışlardır. Fabrika 2004'e kadar kurulmuş olacak ve sıvılaştırılmış gaz demiryolu ile taşınacaktır. Alternatif olarak diğer bir Gaz İhraç Boru Hattı ise Hazar Bölgesi'nden Çin'e 5000 mil uzunluğunda Kazakistan'ı boydan boya geçen ve yılda 1 trilyon cf gaz taşıyacak olan hattır. Bir başka alternatif ise, batıda Türkiye ve Avrupa Pazarları'na bağlanacak şekilde planlanmaktadır. Bu alternatiflerin fizibilite çalışmaları Exxon, Mitsubishi ve CNPC tarafından yapılmıştır. Aralık 1998'de Shell, Chevron ve Mobil Şirketleri, Kazakistan Hükümeti ile

¹¹⁷DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.202.

¹¹⁸DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.196.

Hazar Denizi'ni geçecek ve Bakü'ye ulaşacak ikiz gaz ve petrol boru hatlarının yapımının fizibilite çalışması için bir anlaşma imzalamışlardır.¹¹⁹

Kırgızistan'da doğal gaz üretiminden ülke ihtiyacının çok az bir kısmı karşılanmaktadır. İhtiyacın büyük bir kısmı Türkmenistan ve Özbekistan'dan ithal edilmektedir. Özbekistan doğal gaz satışını dünya fiyatları seviyesine yükseltince Kırgızistan ödeme zorlukları içersine girmiştir. Özbekistan, sık sık bu ülkeye gaz ihracını durdurmuştur. Ülkedeki enerji tüketiminin % 27.6'sı doğal gaza dayalıdır.

Özbekistan'ın doğal gaz üretimi de gün geçtikçe artmaktadır. 1992 yılında 1,5 trilyon cf olan yıllık üretim 589 milyar cf'e artmıştır. 1997 ve 1998 yıllarında yapılan arama çalışmalarının sonucunda 130 doğal gaz yapısı belirlenmiş ve bu yapılar üzerinde 50 adet kuyu açılmıştır. En zengin gaz bölgesi Üstyurt'tur. Ülkenin gaz üretiminin % 60'ı bu bölgeden sağlanmaktadır. Çoğu gaz yapılar Güney Doğu Özbekistan'daki 12 yapı üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu sahar; Shurtan ve Kukdumalak Sahaları'dır. Ülkede yeni petrol ve gaz sahalarının keşfedilmesi ve eski sahaların geliştirilmesi için yabancı şirketlerin yatırım yapması için hazırlık çalışmaları ve görüşmeler devam etmektedir. Özbekistan'da sadece Unocal ve Enron Şirketleri aktif faaliyet yürütmektedir. Özbekistan, 1997 yılı içersinde Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'a 88 milyar cf doğal gaz ihraç etmiştir. Ancak Kazakistan'a yapılan ihraç 1998'de ve Kırgızistan'a yapılan ihraç da kesilmiştir. Bu arada Rusya'ya yapılan gaz ihracatının 113 trilyon cf'e çıkartılması için 1999 yılında bir anlaşma imzalanmıştır. Rusya'nın Gazprom Şirketi Gaspex Şirketinden gazı satın almak için Itera acentasını kullanacaktır. Bir İsveç Şirketi ise Uzbekneftegaz Şirketi'nden gazı sınırda alacaktır. Itera Şirketi aynı zamanda Özbek Gazı'nı Ukrayna, Ermenistan ve Gürcistan'a satmak için Rusya ile 1998'de bir anlaşma imzalamıştır.¹²⁰

Türkmenistan'ın ispatlanmış doğal gaz rezervi 101 trilyon cf'tir. Rusya ve Katar'dan sonra dünyanın üçüncü büyük gaz rezervine sahip ülkesidir. En büyük Gaz

¹¹⁹DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.197.

¹²⁰DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.200-201.

Sahaları Amu-Dar'ya Baseni'ndedir. İkinci büyük basen ise Murgab'dır. Bu basendeki Yashlar yapısındaki gaz rezervinin 27 trilyon cf olduğu ileri sürülmektedir.

Türkmenistan, yabancı yatırımcıların yardımı ile bu zengin kaynağını dünya pazarlarına ihraç ederek ekonomisini güçlendirmeye çalışmaktadır. Türkmenistan, kısa dönemde yeni rezervler bulmaktansa gazını satmak için planlar yapmaktadır. Son yıllarda, içeride ve dışarıda gaz sattığı müşterilerinin ödemelerini düzenli ve zamanında yapmamaları nedeni ile ve ayrıca, Rusya ile transit geçiş ödemesi konularında anlaşmazlıkları olmuştur. 1996 yılında 1.31 trilyon cf gaz üretilirken 1997 yılında üretim 600 milyar cf'e düşmüştür. 1998 yılındaki gaz üretimi ise 469 milyar cf'dir. Üretimdeki bu düşüşün nedeni Ukrayna'nın 1.5 milyar dolarlık gaz ödemesini yapmamasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, Gazprom ile aralarında doğal gaz taşıma konusunda anlaşmazlıkları vardır.¹²¹

4.3. Kömür

Kazakistan, Türk Cumhuriyetleri içerisinde en fazla kömür üreten, tüketen ve ihraç eden ülkedir. Ülkenin kömür madenleri; Karaganda ve Ekibastuz Basenleri'ndedir. Kazakistan'ın kömür üretimi 1991 yılında 143 milyon ton iken, şimdi 80 milyon tona düşmüştür. Bu azalmanın nedeni, müşterilerin talebinin azalması ve yerli talebinde oldukça düşmesine bağlanmaktadır. Üretimdeki bu azalma oldukça önemlidir. Çünkü, 1991-1998 yılları arasında birincil enerji üretiminin yarısından fazlası kömür sayesinde gerçekleştirilmiştir. Bu azalma sonucu, kömür ihracatı da 2/3 oranında azalmıştır. Ekibastuz bölgesindeki üç kömür sahası açıkta bırakıldı ve geniş bir özelleştirme çalışması yapılmaktadır. Bu azalmaya rağmen, Türk Cumhuriyetleri ve Rusya'nın kömür ihtiyacının yarısından fazlası halen Kazakistan'dan sağlanmaktadır. Kazakistan yılda Rusya'ya 16, Ukrayna'ya ise 6 milyon ton kömür ihraç etmektedir.¹²²

¹²¹DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.203-204.

¹²²DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.198.

Kırgızistan kömür ihtiyacının 2/3'ünü kendi kaynaklarından karşılanmaktadır. Son yıllarda kömür işletim maliyetlerinin artması ve işletme araçlarındaki problemler nedeniyle üretim oldukça düşmüştür. 1990 yılında 3.7 milyon ton yıllık kömür üretimi olan Kırgızistan'ın 1998 yılında üretimi 2.8 milyon tona düşmüştür. Ülke enerji tüketiminin % 14.1'i kömüre dayalıdır.¹²³

Özbekistan yılda 3.5 milyon ton kömür üretmektedir. Ülkenin kömür rezervleri Angren, Baisun ve Shargun yataklarındadır. Almanya'nın Krupp Hoesch Stahlexport Şirketi ülkedeki maden ve kömür işletmelerinin modernizasyonu için Özbekistan ile bir anlaşma imzaladı. Birinci anlaşma ile kömür üretiminin 300.000 ton arttırılacağı planlanmaktadır. Ayrıca, Shargun kömür madeninin işletmesi de modernize edilerek üretimin 200.000 ton arttırılması planlanmıştır. Böylece, Özbekistan'ın en kısa sürede kömür ihraç eden ülke konumuna getirilmesi bekleniyor.¹²⁴

Türkmenistan dışarıdan kömür ithal etmesine rağmen ülkenin kuzeybatısında 800 milyon tona ulaşan rezervlerin olduğu tahmin edilmektedir. Bölgede İran işbirliği ile yapılan fizibilite çalışmaları devam ettirilmektedir.¹²⁵

4.4. Elektrik

Kazakistan'ın elektrik enerjisi sektörü çeşitli sorunlarla karşı karşıyadır. Çünkü, bugünkü elektrik bağlantı şebekesi Sovyetler Birliği dönemindeki yayılım ve dağıtım sistemi ile çalışmakta olup, bu sistemde ayrı, ayrı dağıtım ağına bölünmüştür. Birinci dağıtım ağı Kuzey Batı ve Kuzey'dedir (Rusya'nın Avrupa kısım ve Sibirya). İkincisi ise; Orta Asya Dağıtım Ağı güneydedir (Kırgızistan ve Özbekistan). 1998 yılı yazında, Kazakistan ile Kırgızistan arasında yapılan bir anlaşma ile Kazakistan'ın bölümleri Kuzey ve Güney kısımlar olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

¹²³DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.200.

¹²⁴DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.201-202.

¹²⁵OK ve AYDOS, a.g.e., s.35.

Kazakistan kendi ihtiyacı için yeterli miktarda elektrik enerjisi üretmesine rağmen, dağıtım ağının ayrılması nedeniyle; 1997 yılında 1.7 milyar KW saat elektrik enerjisi ihraç ederken, 8.4 milyar KW saat enerjiyi de ithal etmek zorunda kalmıştır. Rusya ve Kırgızistan'dan ithal edilen elektrik enerjisi yerli ihtiyacın % 14'ünü karşılamaktadır.

Kazakistan'ın 54 adet fosil yakıtlı, 5 adet hidroelektrik ve 1 adet nükleer enerji ile çalışan enerji santralleri mevcuttur. Kazakistan'ın enerji üretiminin % 80'i kömürden % 10'uda hidroelektrik santrallerinden sağlanmaktadır. Kazakistan, Balkaş Gölü kenarına üç üniteli yeni bir nükleer enerji santrali kurmayı planlamaktadır. Bu santral ünitelerinin her biri 640 MW enerji üretecek ve santral 2 milyar dolara mal olacaktır. Birinci ünite 2005 yılında, sonuncusu ise 2012 yılında devreye girecektir. Nükleer santral, Alma-Ata Şehri'nin ihtiyacını karşılayacak ve bu üretimden Çin ve Orta Asya ülkelerine enerji ihracatı yapılacaktır. Kazakistan endüstrisinin % 70'i elektrik enerjisi kullanmaktadır.

Ülkedeki yaklaşık 285.000 mil uzunluğundaki dağıtım hatları nedeniyle çok fazla enerji kaybının olduğu belirtilmektedir. Elektrik üreten ekipmanların oldukça eski ve yetersiz olduğu bilinmekte ve mevcut tribünlerinin çoğunun 20 yıldır aynı yerde oldukları saptanmıştır.

Kırgızistan'ın elektrik enerjisi potansiyeli kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar yeterlidir. 20 elektrik üretim ünitesinden 18 tanesi su gücü ile çalışmaktadır. Ülkede hidroelektrik enerji üretimi için oldukça büyük potansiyel mevcuttur. Ancak yabancı yatırımcılara ihtiyaç vardır. Yabancı sermayeyi ülkeye çekmek için yapılan çalışmalar ve özelleştirmenin çok yavaş yürümesi nedeni ile yabancı sermaye yatırımları gerçekleşmemektedir. Enerji güç istasyonları; Toktogul (Hidroelektrik 1.2 GW) ve Frunze (Termal 0.76 GW) Santralleri'dir.¹²⁶

Özbekistan, Kırgızistan'dan sonra Türk Cumhuriyetleri içerisinde ikinci büyük elektrik enerjisi ihraç eden ülkedir. 1997 yılı içerisinde; Kazakistan, Kırgızistan,

¹²⁶DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.199-200.

Tacikistan ve diğer ülkelere 5.7 milyar KW saat elektrik enerjisi ihracatı yapılmıştır. Özbekistan bölgenin enerji kaynaklarını ortaklaşa paylaşarak kullanmak için Kırgızistan ve Kazakistan ile son yıllarda bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmaya göre Kırgızistan, yaz mevsiminde hidroelektrik santrallerinden güç sağlayacak ve kış mevsiminde Özbekistan'dan elektrik alacaktır. Özbekistan'ın elektrik enerjisi genel olarak doğal gaz termal santrallerinden sağlanmaktadır. Çok az miktarda hidroelektrik ve kömür ile üretim yapan santraller de mevcuttur. Özbekistan'ın elektrik enerjisi potansiyeli 11.7 GW ve ilave yeni ünitelerin yapılması ve rehabilitasyon ile bu miktar 4 GW daha arttırılacaktır. En geniş gaz enerji santralleri Syr Darya ve Navoi Santralleridir. Bu iki santral üretilen kapasitenin 13'ünü kapsamaktadır. İki kömür santrali ise Angren yakınlarındadır. İlave olarak 25 adet hidroelektrik santral ile ülke ihtiyacının % 15'ini karşılamaktadır.

Özbekistan Enerji Bakanlığı çeşitli geliştirme ve yeni projelerle ülkenin enerji üretimini arttırmaya çalışmaktadır. Bu projelerden bir tanesi Syr Darya Santrali'nin yeniden inşa ve geliştirilmesi olacaktır. Bu proje için European Bank'tan 30 milyon dolar yardım alınmıştır. Projede 2 adet türbin yenilenecektir. Projenin tamamlanması ile yıllık 650 KW saat üretim artışı sağlanacaktır. Böylece 3.5 milyar cf'lik bir doğal gaz tüketiminin önüne geçilecektir. İlave olarak, Özbekistan Hükümeti Talimardjan Güç Santralini modernize etmek ve iki yeni ünite inşa etmek için ihale çağrısı yapmıştır. Güç istasyonunun kapasitesi 3.200 MW olacaktır. Bu projenin gerçekleşmesi sonucunda, ihracatı arttırmak için yılda 4.800 GW Saat üretim yapılacaktır.¹²⁷

Elektrik Türkmenistan'da dört güç santralinden sağlanmakta olup bunlar; Mary, Gres, Krasnovodoks Tec-Nebit-Dağ Tec ve Bezmein Tec'dir. Yıllık üretim 14.9 milyar Kw/saattir. Santrallerin bu toplam kapasitesi bölge ihtiyacının üzerindedir. Üretilen enerjinin yaklaşık % 40'ı Orta Asya Enerji Sistemi ve Afganistan'a ihraç edilmektedir.¹²⁸

¹²⁷DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.202.

¹²⁸Erdoğan PEKCAN, **Türkmenistan**, (İstanbul: İTO Yayın No: 1993-14), s.10.

Mayıs 1998'de Türkmenistan 220 ve 400 KW'lık iki yeni güç yayılım hattı yapacağını açıklamıştır. Bu hat Belek'ten Kum Dağ, Madau ve Kızıl-Atrek'e İran Sınırı boyunca genişleyecektir. Bu hattan İran'a yılda 3,5 KW saat elektrik enerjisi verilecektir. Türkmenistan ayrıca, İran ile Temmuz 1999'da bir anlaşma yaparak, İran Ağı üzerinden Türkmenistan elektriğini Türkiye'ye verme konusunda anlaşmışlardır. Ayrıca, Türkmenistan ile Pakistan Şubat 1999'da bir anlaşma yaparak, Afganistan üzerinden Türkmen elektriğini Pakistan'a verecek olan bir güç yayılım hattının yapılması planlanmaktadır.¹²⁹

4.5. Madencilik

Türk toprakları maden yönünden oldukça zengindir. Yalnızca Türkistan SSCB'nin % 76 bakır, % 100 civa, % 86 kurşun ve çinko, % 90 krom, % 90 uranyum, % 100 bizmut, % 90 fosforunu vermektedir. Türkistan demir ve altın çevherleri yönünden de oldukça zengindir. Türkistan'ın demir madeninin rezervleri SSCB'de ve dünyada birinci sıradadır. Semerkant dolaylarında 1957'de keşfedilen altın ocağı, SSCB'nin en büyük altın ocağı olarak bilinmektedir.¹³⁰

Türk Cumhuriyetleri içinde en zengin yeraltı kaynaklarına sahip olan ülke Kazakistan'dır. Mendel tablosu tabir edilen tablodaki bütün madenlere sahiptir.

Maden rezervleri alanında büyüklük açısından Kazakistan dünyanın ilk on ülkesi arasındadır. Kazak Jeoloji Bakanlığının verilerine göre kanıtlanmış rezervlerin değeri 1 trilyon doları aşmaktadır.

Ulusal yatırım programına göre ülkenin çıkarılmasına öncelik vereceği madenler şunlardır; altın, gümüş, platin, uranyum, bakır, kurşun, çinko, manganez, krom, alüminyum, değerli ve yarı değerli taşlar, kömür, sodyum karbonat, magnezyum. Güney

¹²⁹DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.205.

¹³⁰Atilla ARTAM, **Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye İlişkileri**, (İstanbul: Türkiye Milli Kültür Vakfı Yayın No: 7, Yıldız A.Ş. 1993), s.51.

Afrika'dan sonra Kazakistan dünyada altın cevheri varlığı bakımından ikinci ancak kanıtlanmış rezerv bakımından altıncı sıradadır. Uranyum rezervlerinin 1.617 milyon ton olduğu hesaplanmaktadır.¹³¹

Kırgızistan'ın jeolojik yapısı fevkalade özel bir görünüm sergilemektedir. Çünkü ülke yeryüzünün en önemli iki kıvrım kuşağının adeta birbirine düğümlendiği bir noktada yer almaktadır. Bu merkezi jeolojik yapı, Orta Asya'nın diğer bölgelerinde çok zengin yataklar halinde bulunan petrol ve doğalgaz kaynaklarına yeterince sahip olmamakla birlikte bu iki kalem dışında dünyada mevcut olan tüm önemli yeraltı kaynaklarını bünyesinde barındırmaktadır.¹³²

Kırgızistan topraklarında 115 çeşit mineral yatağı ve zuhuru ortaya çıkarılmıştır. Devletin hammadde kaynak stoklarında 1000'den fazla endüstriyel yatak ve cevher zuhurları olmakla birlikte 17.000'den fazla doğal mineral hammadde ocağı mevcuttur. Günümüzde devletin 250'den fazla maden araması yapılmış ocağı bulunmaktadır. Kömür, petrol, gaz, demirdışı ve nadir metaller (bakır-kurşun-çinko-antimuan-kalay-volfram v.b.) altın, nadir toprak ve radyoaktif elementler, çeşitli tipte yapı malzemeleri, kimyasal cevher içeren kayaçlar, diğer hammaddeler, yarı değerli taşlar, yeraltı tatlı ve sıcak mineralleri, su kaynakları mevcuttur.¹³³

Kırgız cumhuriyetinin mineral kaynakları sadece bulunan yataklarla sınırlı değildir. Çeşitli tipte 2.500'den fazla mineral zuhuru bulunduğu da ortaya konmuştur.¹³⁴

Yetkililer Kırgızistan'da 19 büyük ve çok sayıda küçük altın madeni bulunduğunu belirtiyorlar. Uzmanların tahminine göre cumhuriyetin altın rezervi: 595 ton.¹³⁵

¹³¹TİKA, *Avrasya Dosyası Bülteni*, Kazakistan Özel Sayısı, (Sayı: 90, Ocak 1998/1), s.4.

¹³²BUDAK, *a.g.e.*, s.1277.

¹³³ÖZDENOĞLU ve KÜÇÜKKURT, *a.g.e.*, s.51.

¹³⁴ÖZDENOĞLU ve KÜÇÜKKURT, *a.g.e.*, s.51-52.

¹³⁵TİKA, *Avrasya Dosyası Bülteni*, (Sayı: 77, Haziran 1997/2), s.7.

Resmi raporlara göre altın üretimi 1991 yılında 1.0 tondan 1997 yılında 17 tona ve 1998 yılında 21 tona çıktı 1999 yılında altın üretiminin 17.5 ton olması beklenmektedir.¹³⁶

Kırgızistan küçük çapta ancak oldukça yoğun çalışan madencilik ve metalurji endüstrisine sahiptir. Uranyumokid, antimon, civa, molibdenum ve değerli toprak madenleri dünya piyasaları için üretilmektedir. Altının yanısıra civa ve antimon'da önemli miktarlarda elde edilmektedir.¹³⁷

Ülkenin henüz hiçbirisi işletmeye açılmamış olan zengin demir cevheri yataklarından sadece Narın bölgesindeki Jetim yataklarında 5 milyar tonluk cevher rezervi tespit edilmiştir. Aynı şekilde yine hiçbirisi henüz işletmeye açılmamış zengin titanyum yatakları bulunmaktadır.¹³⁸

Özbekistan az bulunan ve değerli metallere arasında bulunduğu zengin maden kaynaklarına sahiptir.

Özbekistan'da Kuramin sıradağlarında bakır, çinko, kurşun, tungsten ve molibden yatakları, Kızılkum Çölü'nde altın bulunmuştur. Özbekistan dağılan Sovyetler Birliği'nde ikinci büyük altın üreticisidir.

Bir yılda yaklaşık 60-70 ton altın elde edilen Özbekistan, dünyadaki ilk 10 büyük altın üreticisi ülke içinde yer almaktadır. Mevcut altın rezervlerinin 4000 tondan fazla olduğu tahmin edilmektedir.¹³⁹

Özbek uzmanlar, yeni bulunan altın rezervlerinin üretime başlanması ile ülkelerinin, dünyanın en büyük altın üreticisi olacağını iddia etmektedirler.

¹³⁶ABAZOV, a.g.e., s.45.

¹³⁷SABUTAY, a.g.e., s.46.

¹³⁸BUDAK, a.g.e., s.1277.

¹³⁹MUMCU, a.g.e., 1995, s.42.

Ülkede ayrıca zengin feldispat, kalsiyum fulorürü, fosfat, amyant ve kaolin yatakları da mevcuttur. Ancak, optimal bir kullanım sözkonusu değildir.

Özbekistan, 1990 yılında topraklarından çıkarılan değerli maden gelirlerinin % 35'ini alabilmiş, ancak bağımsızlık ilanı ile 1991 yılı sonunda kaynaklar üzerinde tam kontrol sahibi olmuştur.

Ülkede elde edilen yıl başına bakır miktarı 80.000 tonu bulmaktadır.

Özbekistan'da elde edilen altın ve bakırın uluslararası alanda rekabet gücü bulunmaktadır. Ancak bu alanda yönetim, teknoloji ve verimlilik yeteri kadar yüksek değildir.¹⁴⁰

Orta Asya'da bakır üreten en büyük işletmelerden biri olan Almalık Dağ Metalurji İşletmesi'nde 347.3 milyon dolarlık İşletme Tadilatı ve Donanımı Programı hazırlanmıştır. Program, devlet 2001 yılı yatırım programına da dahil edilen 4 projeden oluşmaktadır. Projelerden en büyüğü, 152.2 milyon dolar ile Taşkent'teki bakır-molibden ocağının genişletilmesi ve tamir edilmesi projesidir. İşletmenin hammadde kaynağı görevini yapmakta olan maden ocağı, 1956 yılından beri çalıştırılmaktadır. Projenin ilk basamağının tamamlanmasıyla maden üretimi hacminin 10 milyon tona ulaşacağı tahmin edilmektedir.¹⁴¹

Maden işleme çalışmalarının arttırılması amacıyla, bakır kıymetlendirme fabrikasının donanımı ve fabrikanın parçalama kıymetlendirme kompleksinin tadilatını kapsayan iki projenin de hayata geçirilmesi planlanmaktadır. Projelerin değeri 18.3 ve 67 milyon dolardır.

Son proje ise 104 milyon dolar değerindeki demir dışı metalleri işleyecek işletme

¹⁴⁰MUMCU, a.g.e., 1995, s.42.

¹⁴¹TİKA, **Avrasya Dosyası Bülteni**, (Sayı: 139, Şubat 2001), s.7.

kurma projesidir. Yatırım programlarının, hem işletmenin özel meblağı ve yabancı kredi hem de işletmeye ait hisse senetlerinin satışı yoluyla gerçekleştirilmesi planlanmaktadır.¹⁴²

Türkmenistan yeraltı kaynakları bakımından oldukça zengin bir ülkedir. Ülkede bol miktarda doğal, petrol, sülfür, mineral tuzlar, kükürt, potasyum, kurşun, krom, iyot ve sodyum sülfat bulunmaktadır.¹⁴³

Çıkarılımların artırılması ve fırsat verilmesi halinde hammadde olarak sanayinin gelişimi sağlanabilecektir. Halen petrol, gaz, sülfür, hidrokarbon, iyot ve diğerleri yoğun bir biçimde kullanılmaktadır.

Bazı kaynaklar çeşitli faydalı içeriklere sahiptir; Ağır hidrokarbon, metan, yoğun gaz, kimyevi hammaddeler (plastik üretimi için), geniş miktarda bentonit kil, kireçtaşı, kahverengi kömür, alçı taşı, çimento, bazalt, karo yapımı için hammaddeler mevcuttur. Bunlar ülkede mevcut ve yeni kuruluşlara geniş çalışma imkanı verecektir ve bunlar aynı zamanda yabancı devletlerin de ilgisini çekmektedir.¹⁴⁴

4.6. Boru Hatları

Kazakistanın bugünkü mevcut boru hatları dağınık bir şekildedir. Mevcut boru hatlarından iki tanesi batıda (ihraç), diğeri doğuda (ithalat), bir diğeri de içsel olan güneydedir. Batıdaki ihraç boru hattı bölge petrolünü Rusya'ya taşımaktadır. Ülkenin endüstrisi ve yoğun yerleşimi ise doğu bölgesindedir. Bu bölge batıdaki petrol üretim hatları ile Rusya'dan petrol ithal etmek zorundadır. Kazakistan'ın en geniş boru hattı olan Batı Boru Hattı Atirau ve Mangistau Petrol Sahaları'ndan ve Kuzey Hazar Bölgesi'nden (UASH) tamamlamaktadır. Kazak Petrolünün % 75'i UASH'dan

¹⁴²TİKA, *Avrasya...*, (Şubat 2001), s.7.

¹⁴³Mehmet SARAY, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976), s.330.

¹⁴⁴PEKCAN, *a.g.e.*, s.10.

akıtılmaktadır. UASH'nın kapasitesi günlük 200.000 varil olmasına rağmen kota nedeniyle günde ancak 150.000 varil petrol ihraç edilmektedir. Batıdaki ikinci boru hattı ise Kenkiyak Petrol Sahası'nı Rusya'nın Orsk Şehrine bağlamaktadır. Günlük 130.000 varil kapasitesi olan bu hat Kazakistan'ın Aktubinsk Şehrinden geçerek Orsk Rafinerisine bağlanmaktadır.

1268 mil uzunluğundaki Doğu Kazakistan ve Orta Asya Boru Hattı (OABH) sisteminden Güney Kazakistan'a Rusya petrol ihraç etmektedir. OABH'nın günlük kapasitesi 460.000 varildir. Sibiry petrolü bu hat ile Kazakistan'ın Pavlador Şehrindeki rafineriye getirilmektedir. Diğer büyük boru hattı ise Kumkol Petrol Sahası'ndan petrolü Orta Kazakistan ve güneyde Shymkent Rafinerisine taşıyan hattır.

Bugünkü mevcut petrol boru hattı ağlarını organize etmek ve işletmek için Kazak Hükümeti Nisan 1997'de KazTrans Oil Pipeline Şirketi'ni kurmuştur. Gelecek 5 yıl içerisinde mevcut boru hatlarını modernize ve tamir etmek için 300 milyon dolara ihtiyaç olacaktır. Ayrıca bu çalışma 2015 yılına kadar devam edecek ve bu süre için ise 1 milyar dolarlık yatırım gerekecektir. Kazakistan'ın boru hattı ağını modernize ve tamir etmek için Kazak Hükümeti ile Suudi Arabistan'ın Alsuwaiket Grubu arasında bir anlaşma imzalanmıştır.

Batı Kazakistan'daki Tengiz Sahası petrolünün taşınması için inşa aşamasında olan boru hattı ise, Caspian Pipeline Consortium (CPC)'dir. Bu hat 1500 km uzunluğunda olacak, 2.3 milyar dolara gerçekleşecek ve Rusya'nın Kara Deniz kıyısındaki Novorossisk Limanı'na bağlanacaktır. CPC Hattı 2001 yılında faaliyete geçecektir.¹⁴⁵

Türkmenistan, doğal gaz ihracatını arttırmak için, Rus Boru Hattı Ağı'na alternatif yollar geliştirmeye çalışmaktadır. Bu amaçla, planlanmış en önemli proje Hazar Geçişli Gaz Boru Hattı (TCGP)dir. Bu boru hattı Türkmenistan'dan başlayıp Hazar Denizi hattı

¹⁴⁵DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.197.

ilk aşamada yılda 565 milyar cf gaz taşıyacak, eğer taşıma Avrupa'yı da kapsar ise kapasite iki katına çıkarılacaktır. Türkiye 2002 yılında devreye girecek olan bu hat için Türkmenistan ile Mart 1999'da bir anlaşma imzalamıştır. TCGP'ye alternatif olarak Shell, Ağustos 1999'da İran'a geçecek olan bir başka gaz boru hattı üzerinde çalışmıştır. Shell bu hattan % 50 hisse almak için boru hattı geliştirme şirketi olan PSG ile anlaşma sağlamıştır.¹⁴⁶

TCGP'nin gerçekleşmesi için çözülmesi gereken bazı sorunlar vardır. Bunlardan birincisi, Türkiye'ye Kara Deniz'in altından gelecek olan Rus gazıdır. (Mavi Akım Projesi) İkincisi, TCGP'nin maliyeti 3 milyar doları bulacaktır. Bazı bankalar, bölgedeki bu politik risk ile bu kadar büyük bir yatırım için kredi vermekte endişelidirler. Üçüncüsü ise, Azerbaycan'daki Hazar Denizi-Şah Denizi projesi'nde yapılan arama çalışmaları sonucunda çok büyük gaz rezervleri keşfedilmiştir. Bu rezervin Türkiye'nin ihtiyacının karşılayacak miktarda olduğu ileri sürülmektedir.

Diğer taraftan TCGP için olumlu bir gelişme Türkiye ve ABD'nin bu hattı önemli ölçüde desteklemeleri olmuştur. ABD'nin enerji sekreteri B.Richardson Ağustos 1999'da Türkmenistan'a bir ziyarette bulunarak bu boru hattına desteklerini belirtmiştir. Ayrıca Şah Deniz Gazı'nın devreye girmesi de epey zaman alacaktır (minimum 5 yıl).

Diğer bir Türkmenistan Gaz Boru Hattı ise, İran'a bağlanmaktadır. Aralık 1997'de Türkmenistan ve İran 124 mil uzunluğunda bir boru hattı açtılar. Bu hat, Batı Türkmenistan'daki Korphedze Gaz Sahası'nı Kuzey İran'daki Kurt-Kui Şehri'ne bağlamaktadır. Bu hattın diğer bir önemi ise, Orta Asya'da Rusya'yı by-pass eden ilk gaz boru hattı olmasıdır. Ayrıca, İran'ın da Türkiye'ye gaz vereceği düşünülürse, bu hattın önemi daha da artmaktadır.¹⁴⁷

¹⁴⁶DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.197.

¹⁴⁷DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.204.

Diğer alternatif bir boru hattı ise, Afganistan üzerinden Pakistan'a geçecek olan hattır. Temmuz 1997'de Türkmenistan resmi kaynakları ile Pakistan Hükümeti yetkilileri, Unocal ve Suudi Arabistan'ın Delta Oil Şirketleri temsilcileri bu hattın yapılması için bir anlaşma imzaladılar. 900 mil uzunluğundaki hat 2-2.7 milyar dolara mal olacak ve Türkmenistan'ın Daulatabat Gaz Sahasından, Pakistan'ın Multan Şehrine yılda 700 milyar cf gaz taşıyacaktır. İnşaatına başlanması gereken bu hattın çalışmaları; Afganistan'daki savaşın devam etmesi ve bölgedeki güvenlik sorunları nedeni ile 22 Ağustos 1998 tarihinde Unocal Şirketi tarafından askıya alınmıştır. Bir başka ilgi çekici gaz boru hattı planı ise, 4.161 mil uzunluğundaki Türkmenistan-Çin ve belki Japonya'ya bağlanması planlanan boru hattıdır. Bu hattın fizibilite çalışmalarının sonuçlarının yetersiz görünmesi nedeniyle çalışmalarda henüz karar aşamasına gelinememiştir.¹⁴⁸

5. SANAYİ, İNŞAAT VE ULAŞIM

5.1. Türk Cumhuriyetlerinde Sanayi

**Tablo 15: Türk Cumhuriyetlerinde Sanayinin Üretimdeki Payı
(1990-1999 Yılları Arası Ortalama Artışı %)**

	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan
Yurtiçi Üretim	-5.9	-5.4	-1.2	-6.8
Endüstri	-10.1	-12.3	-4.0	-5
İmalat Sanayi	*	-3.7	*	*

*Veri bulunamadı

Kaynak: www.worldbank.org, derlenmiştir.

¹⁴⁸DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.204-205.

Tablo 16: Türk Cumhuriyetlerin’de Sanayinin GSYİH Payı

Ülkeler	Kazakistan		Kırgızistan		Özbekistan		Türkmenistan	
	1990	1999	1990	1999	1990	1999	1990	1999
Yurt İçi Üretim (Milyon \$)	40.304	15.842	*	1.251	13.673	17.705	*	3.204
Endüstri (GSYİH %)	45	32	36	27	33	24	30	45
İmalat Sanayi (GSYİH %)	9	*	28	12	*	11	*	34

* Veri bulunamadı

Kaynak: www.worldbank.org, derlenmiştir.

Tablo 15’de görüldüğü üzere cumhuriyetlerin hepsinde 1990’dan 1999’a kadar sanayi üretiminde sürekli bir düşüş söz konusudur.

Sanayi yapısı Sovyet ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik merkezi planlama sisteminin ekonomik ve politik sonuçlarını yansıtmaktadır. Sanayi sektöründe, imalat, madencilik ve enerji en önemli ana sektörleri oluştururken, demir dışı ve demir metalurjisi, kimya ve petro kimya, makina imalat ve inşaat malzemeleri ile hafif sanayi önemli alt sektörler olarak dikkat çekmektedir.¹⁴⁹

“Minerallere dayalı endüstrilerin gelişmesi, ülkenin bu alanda karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmasından değil, Sovyetler Birliği sisteminin kalkınma hedefleri paralelinde olmuştur. Bu nedenle, ülkenin sanayi yapısında aşağıda sıralanan çelişkiler ortaya çıkmıştır.

- Ülke petrol kaynakları açısından son derece zengin olmasına ve biri batıda, ikisi doğuda olmak üzere üç petrol rafinerisi bulunmasına rağmen, ülkeyi boydan boya geçen bir boru hattı olmadığı için, batıdaki petrol yataklarından elde edilen petrol doğudaki rafinerilere ulaştırılamamaktadır. Bu nedenle, doğudaki rafineriler kuzey-güney Sovyet boru hattı ile ithal edilen ham petrol ile desteklenirken, batıdaki ham petrolün üretim fazlası Rusya’ya ihraç edilmektedir.

¹⁴⁹DOĞUSOY, a.g.e., s.31.

- Ülkenin kuzey ve güney bölgeleri iki iletim ve dağıtım şebekesi ile tümüyle elektrikleştirilmiş olmasına rağmen, birinin Rus şebekesine, diğerinin ise güney komşu cumhuriyetlerine bağlı olması nedeni ile iki ulusal şebeke arasında enerji alışverişi yapılamamaktadır.

- Demir tozları ülkede rafine edilerek demir konsantresi haline getirilmekte ancak çelik üretimi için Rusya'ya gönderilmektedir.

- Ülke boksit açısından zengin olmasına rağmen, alüminyum tesisi yoktur.

- Geniş hidrokarbon kaynaklarına karşın, ülke nitrojenli gübre ithal etmektedir.

- Elektronik sanayi alanında gelişmiş olmamasına ve elektronik aletlerin çoğunu ithal etmesine rağmen, büyük bir teyp ihracatçısıdır.

- Çamaşır makinaları ve elektrikli ütüler bölgesel olarak üretilmekte ancak bütün diğer ev aletleri ithal edilmektedir.

- Çocuk bisikleti üretiminde önemli bir yere sahipken, yetişkinler için bisiklet ve motorsiklet üretecek tesislere sahip değildir.

- En büyük traktör üreticisi ve ihracatçısı olmasına rağmen, biçerdöver konusunda diğer cumhuriyetlere bağlıdır.¹⁵⁰

Sanayi sektöründe iyileştirmeye yönelik temel kurumsal ve stratejik raporlara ihtiyaç duyulmaktadır. Büyüklük ve konularına göre, teşebbüslerin yapısı hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte, sanayi tesislerinin 20.000 civarında olduğu ve orta ve küçük ölçekli teşebbüslerin sayısının 1000'den az olduğu bilinmektedir. Dengeyi

¹⁵⁰DOĞUSOY, a.g.e., s.32.

üretim ve hizmet alanlarında 500'den az işçiyle çalışan küçük teşebbüsler sağlamaktadır. Bu çerçevede, devlet sanayi teşebbüslerinin özelleştirilmesi ve özelleştirilemeyenlerin ekonomik açıdan iyileştirilmesi ile sanayi içerisinde rekabetin teşviki konularının öncelikli olarak değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Özellikle diğer cumhuriyetlerle olan ticaret ilişkisinin bozulması ve bazı ithal malların temininde karşılaşılan sorunlar nedeniyle 1992 yılında sanayi üretimi yaklaşık % 15 oranında düşüş göstermiştir.¹⁵¹

Kırgızistan'da sanayinin en büyük sorunu Rusya'ya bağımlı olmayı gerektiren koşullardır. Çünkü mevcut sanayinin idamesi için (yedek parça v.s. açısından) Rusya'ya bağımlılık sözkonusudur. Aksi halde üretimin durması tehlikesi ile karşı karşıya kalınabilir. Sanayi girdilerinin diğer ülkelerden sağlanması ekonomik güçlükler yaratmaktadır. Uygulanmaya çalışılan özelleştirme politikası sonucunda istihdam problemleri ortaya çıkmaktadır. Ayrıca üretim teknolojisi bakımından da çağın çok gerisinde kalınmıştır. Tüm bu olumsuzlukların doğal sonucu olarak da sınai üretim azalma göstermiştir.

Ekonominin yarattığı zor koşullar, doğal olarak sanayi sektörünü de olumsuz etkilemiştir. Finansman yetersizliği, hammadde ve malzeme sıkıntıları ve eski teknoloji sorunları ile karşı karşıya olan Kırgızistan'ın sanayi üretiminde, geçmiş yıllarla kıyaslandığında sürekli bir düşüş gözlenir. 1994 yılının ilk yarısında sanayi üretimi 3910 milyon Som olarak gerçekleşmiştir ki bu rakam 1993 yılının aynı dönemi ile kıyaslandığında, % 26.9'luk bir düşüş olduğu göze çarpar. 1993 yılında ise, bir önceki yıla göre düşüş % 24 olarak gerçekleşmiştir.¹⁵²

1994 yılının ilk yarısında 50 sınai tesis üretimini durdurmuş, 20 sanayi tesisi de düşük kapasite ile çalışmaya başlamıştır.

¹⁵¹DOĞUSOY, a.g.e., s.33.

¹⁵²ÖZDENOĞLU ve KÜÇÜKKURT, a.g.e., s.62.

Metal sanayiinde üretim % 61 azalmış, elektrik enerjisi ile çalışan makinalar, araba yedek parçası imal eden tesisler, bilgisayar ve izole kablo üretimi tamamen durmuştur. Bina üretiminde kullanılan ara maddelerin üretilme oranı % 40 gerilemiştir. Tüketim malları üretimi, yılın ilk altı aylık döneminde 1424.5 milyon Som olarak gerçekleşmiştir. Ayakkabı, dokuma, konfeksiyon ve çocuklarla ilgili tüketim mallarının üretimi % 60 ile % 80 oranlarında azalmıştır.¹⁵³

Türkmenistan sanayisi eski Sovyetler Birliği'ni oluşturan diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi, merkezi planlama çerçevesinde kurulmuş olup, üretim olanakları ve tüketici ihtiyaçlarından çok silah ve ağır sanayiye önem verilerek yönlendirilmiştir.

Sanayi üretiminde 1997 yılında, bir önceki yıla oranla yaşanan % 36'lık düşüşün nedeni Türkmenistan hükümeti tarafından hammadde sıkıntısına bağlanmaktadır. Öte yandan, petrol ve doğalgaz gelirlerinin istenilen düzeyde gerçekleşmemesi nedeniyle, sanayi sektörüne yeterli kaynağın aktarılamaması daha gerçekçi bir neden olarak görülmektedir.¹⁵⁴

Özbekistan'da da diğer BDT ülkelerinin hemen hepsinde görüldüğü gibi bağımsızlıktan günümüze değin toplam sanayi ürünleri üretiminde düşüş görülmektedir. Sanayi sektöründeki üretim düşüşünün en önemli nedenleri hammadde kıtlığı ve ithal hammadde fiyatlarının yüksekliği ve bu ürünlere yönelik talep azalmasıdır.

Özellikle işlenmiş tarım ürünleri, makina, nakliye uçakları, elektrikli aletler ve kimyasal ürünlerde talep düşüşü yaşanmıştır.¹⁵⁵

Kazakistan'da demir-dışı metalurji endüstrisi öncü kabul edilen endüstrilerdendir. Demir-dışı metalurji endüstrisi ülkenin toplam endüstriyel üretiminin % 11.5'ini oluşturmaktadır. Bu alanda 34 kuruluş faaliyet göstermekte olup, bunlardan 12 tanesi

¹⁵³ÖZDENOĞLU ve KÜÇÜKKURT, a.g.e., s.60.

¹⁵⁴OK ve AYDOS, a.g.e., s.35.

¹⁵⁵MUMCU, a.g.e., 1995, s.36.

Çinko retimi ile ilgilidir. Demire dayalı metalurji endüstrisinin de ülkenin endüstriyel potansiyeli içinde önemli bir yeri vardır. Kazakistan'ın demir, demire dayalı metalurji kesimi ülkenin toplam ticari üretiminin yaklaşık % 6'sını oluşturmaktadır. Mevcut temel üretim değerinden yıllık ortalama olarak aldığı pay % 13 civarındadır. İstihdam kapasitesi, mühendislik ve yeniden yapım kısımlarının çalışanlarıyla birlikte, 103 bin kişi dolayındadır. 1994 yılı itibariyle demire dayalı metalurji kesiminde çalışanların toplam istihdam içindeki oranı % 7.5'tir. Son yıllarda metalurji sektöründeki üretim ekonomideki diğer gelişmelere bağlı olarak gerilemektedir. Buna rağmen metalurji nc endüstri olma özelliğini korumaktadır. Kazakistan bu üretim kolunda uzmanlaşmaktadır. İşletmelerde üretilen ticari ürünlerin dışarıya ve BDT ülkelerine ihracından önemli gelir elde edilmektedir. Kazakistan'da üretilen elik, Rusların çeşitli tkretim maddelerinde kullanılmaktadır. İşletmelerde üretilen ürünler 20'den fazla ülkeye ihraç edilmektedir.

Kazakistan'da temel faaliyet kolları, petrol rafinerileri, motoryağı, dizel yakıt, havagazı, uçak benzini, fuel oil, asfalt yağı, araba lastiği, ziraat makinaları, kauçuk, plastik, krom bileşenleri, sodyum hidroksit v.b. olan 30'dan fazla büyük devlet fabrikası bulunmaktadır. Ayrıca fosfat cevherinin işlenmesi, sarı fosfor, yapay gübre ve deterjan üretimi için büyük kompleksler bulunmaktadır. Bunların dışında, otomobil ve tarım makinelerinde kullanılmakta olan plastik aksam, tekerlek, kimyasal lifler ve iplikler, krom alaşımları, kalsiyum karpit, sodyum hidroksit ve diğer kimyasal ürünlerin üretimini yapan çok sayıda firma bulunmaktadır. Kazakistan'da kimya ve petro-kimya endüstrisinde sözü edilen faaliyetleri gerçekleştiren firmaların çok büyük bir kısmı hem hantal hem de geri teknoloji ile çalışmaktadır. Bu bakımdan bu firmaların teknoloji transferi yaparak yenilenmeleri gerekmektedir. Ülkede 155 makine yapım kuruluşu bulunmaktadır. Bunlar toplam endüstri üretiminin % 16'sını oluşturmaktadır.¹⁵⁶

Kazakistan'da aydınlatma endüstrisi Kazlegprom şirketi tarafından yetki verilen

¹⁵⁶DPT: 2511, İK: 528, a.g.e., s.223-224.

kuruluş ve firmalarca oluşturulmuştur. Toplam endüstri ihtiyacının % 75'ini karşılayan şirket, 70'den fazla kuruluşu ve 100.00'den fazla götürü iş yapan girişimciyi içeren birlikten oluşmaktadır. Bu şirketin yan kuruluşları; kumaş ayakkabı, çorap, dokuma ürünleri gibi temel giyim malları üretmektedir. Fakat kullanılan teknolojinin eski oluşu, otomatikman ürün kalitesini de olumsuz yönde etkilemektedir. Bu nedenle ihraç olanakları, çok iyi kalitedeki pamuk üretimine rağmen çok azdır. Öte yandan, hafif sınav ürün ve endüstriyel ürün olarak kabul edilebilecek ürünlerin üretim miktarında özellikle 1990 yılından beri bir azalma gözlenmektedir.¹⁵⁷

Kırgızistan'daki sanayi, genellikle tarım ve yeraltı kaynaklarının işlenmesine ve makina yapımına yönelik firmaların oluşturduğu bir sanayidir. Özellikle gıda sektöründe önemli gelişmeler kaydedilmiş ve Kırgızistan BDT ülkeleri arasında gıda sanayi ve konservecilik açısından dördüncü sıraya yerleşmiştir. Buna ek olarak pamuk, ipek ve yün işleyen fabrikalar da bulunmaktadır. Ne var ki, hantal ve eskimiş teknolojileri ile gıda sanayiinde rekabet etmeleri olası değildir. Kırgızistan'daki dağ yamaçlarının ormanlarla kaplı olmasından dolayı ülkede kereste, ağaç ürünleri ve kağıt ile ilgili faaliyetler de gelişme sürecindedir.

Ülkedeki hafif sanayi de, bu alanda faaliyet gösteren 125 kuruluş ile sanayi sektöründe önemli bir yer işgal etmektedir. Bu sanayinin alt kollarından olan tekstilin toplam sanayi üretimine katkısı % 26.2 iken, konfeksiyon % 8.6, deri ayakkabı ve kürkün ise % 2.2'dir. Tekstil sektöründe 12 fabrika vardır. Saf yünden iplik ve iplik yün gibi kalemler de ihraç edilmektedir. Kürk ve konfeksiyon sektörüne baktığımızda ise 25 fabrika görüyoruz. Sözkonusu elektrik makinaları, Elektrik Makinaları Kurumu tarafından üretilmektedir ve kurumun 11 fabrikası vardır. İnşaat malzemeleri üretiminin arttırılması için bu alanda faaliyet gösterecek daha çok sayıda kuruluşu ihtiyaç duyulduğu sıklıkla ifade edilmektedir.¹⁵⁸

¹⁵⁷DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.224.

¹⁵⁸DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.225.

Özbekistan Cumhuriyeti'nde sanayi sektörü, diğer Orta Asya Cumhuriyetlerine göre daha gelişmiştir. Bu ülkede kurulu sanayi; ağır sanayi, hafif sanayi ve gıda sanayinden oluşmaktadır. Yakıt, enerji, metalurji, makina, kimya, orman ürünleri ve yapı malzemeleri sanayileri ağır sanayi oluşturmaktadır. Ağır sanayi toplam sanayi içinde oldukça yüksek bir paya sahiptir.

Hafif sanayii; dokumacılık, dikiş, deri-kürk, ayakkabı ve gıda sanayini içermektedir. Günümüzde hafif sanayi sektörü Özbekistan'ın sanayi üretiminin % 35'ini oluşturmaktadır. Pamuk, tekstil ve ipek endüstrisinde yoğun yenileştirme çalışmaları devam etmektedir. 127 şirketiyle ülkenin en geniş hafif sanayi firması Uzlegprom; ipek, pamuk, yün ve deri ürünleri üzerinde çalışmaktadır.

Özbekistan sanayiinde renkli metallerin üretimi önemli yer tutmaktadır. Bu sanayi genel olarak bakır, altın, ısıya dayanıklı metallerin üretiminden oluşmaktadır. Hafif sanayi içine giren tekstil sektörü de Özbekistan sanayiinde önemli bir yer tutmaktadır. Taşkent, Semerkant ve Buhara'da, bez üretimi ile ünlü, tekstil kombinaları bulunmaktadır. İpek üretimi özellikle Fergana, Namangan, Buhara bölgelerinde yapılmaktadır. Taşkent, Semerkant ve Kuvasay seramik fabrikaları ile ünlüken; Hive ve Namangan, halı dokumacılığıyla tanınmaktadır. Özbekistan'daki yakıt sanayi; doğal gaz, petrol ve maden kömürüne dayanmakta ve ülke ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır.¹⁵⁹

Tarım ve sanayi Türkmenistan ekonomisinin iki önemli sektörünü oluşturmaktadır. Topografik yapısı nedeniyle ülke topraklarının ancak % 3'ünde tarım yapılabilir. Ülkede yetişen en önemli tarımsal ürün pamuktur. Türk Cumhuriyetleri arasında ikinci büyük pamuk üreticisi olan Türkmenistan'da son yıllarda üretilen pamuğun işlenmesine ve ülke içinde değerlendirilmesine önem vermektedir. Türkmenistan'da petrol üretimi ve çirçir önde gelen sanayi dallarıdır. Son yıllarda petrol rafinerileri, doğalgaz çıkarılması, kimya sanayi, elektrik sanayi ve makina imalatı ile azotlu gübre, halı ve tekstil ürünlerindeki artış, sanayi sektöründe canlanma yaratmıştır. Hazar Denizi kıyılarında tuz üretme ve sülfür endüstrisi gelişmiştir.

¹⁵⁹DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.226.

Sanayi sektörü büyük ölçüde enerji, diğer doğal kaynaklar ve pamuğa dayalıdır. Ülkede sayıları hızlı bir şekilde artan tekstil fabrikalarının üretimi, toplam sanayi üretiminin üçte birini oluşturmaktadır. Sonu yıllarda; suni gübre, sülfirik asit, amonyak deterjan ve diğer kimya tesisleriyle birlikte petrol işleme ve elektrik üretimine yönelik büyük kapasiteli yatırımların sayısında artış kaydedilmiştir. Çarçöv'de süperfosfat fabrikası, Karaboğaz Göl bölgesinde mirabilite, Guardak'da sülfür, Çeleken yarımadasında iyot ve bromin fabrikaları vardır. Petrol ve doğalgaz üretimi sanayi için büyük bir potansiyeldir.

Türkmenistan'da petrokimya sanayi oldukça gelişmiştir. Ülkede Türkmenbaşı ve Çarçöv olmak üzere iki büyük rafineri bulunmaktadır. Yurtiçinde üretilen petrolü işlemekte olan, eski teknoloji ile çalışan Türkmenbaşı rafinerisinin kapasitesi yılda 5.5 milyon tondur. 1991 yılında işletmeye açılan Çarçöv rafinerisinde ise yılda 2.2 milyon ton ham petrol işlemektedir. Ayrıca 1997 yılında polietan üreten bir tesis işletmeye açılmıştır. Sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) üretimine yönelik proje üzerinde çalışmalar sürmektedir. Türkmenistan'ın düşü Avrupa'ya LNG ihraç etmektir. Ülkede çıkarılmakta olan diğer mineralleri işleyen kimya tesisleri oldukça gelişmiştir. Kimya endüstrisi, toplam endüstrinin üçte birini oluşturmaktadır. Makina endüstrisi, petrol makineleri, pompalar, vantilatör, buldozer ve kablo üzerinde yoğunlaşmıştır.¹⁶⁰

Türkmenistan, genel üretim ve tüketim yapısı açısından eski Sovyet Cumhuriyetleri'nden pek farklı olmayan bir ülkedir. Ülkede 70 yıllık geleneği bulunan, sınırlı mal çeşitliliğinin üretim açısından çok fazla değiştiğini söyleyebilmek zordur. Gerek üretim gerekse ithalatta temel eğilim, ana üretim malları açısından pazarı çeşitlendirmek olarak gözükmektedir. Sovyet dönemi ilişkilerinin ortadan kalkmasıyla beraber, Türkmen pazarının klasik ürünleri olan Ukrayna, Rus, Çek, Bulgar, Doğu Alman malları pazardan çekilmiştir.

¹⁶⁰DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.227.

Türkmenistan'da eski rejim döneminden kalan kimi hizmetlerse devam etmektedir. Hükümet vatandaşlarına doğal gaz, su ve elektriği ücretsiz olarak vermektedir. Yine Devlet; et, süt, tereyağ, ekmeğe, şeker ve votkayı karneyle çok büyük ölçüde sübvansede ederek, serbest piyasa fiyatının onda birine vermektedir. Öte yandan, pazarda satılan giyim ve ev eşyası türünden mallar daha çok Uzakdoğu kökenli olup, düşük kalitelidir. Gerek gıda, gerekse giyim eşyalarından ithal olanlar pazarda bir hafta ortaya çıkıp diğer hafta tükenmektedirler. Ülkede işleyen bir dağıtım kanalı oluşum aşamasındadır. Özellikle AB ve Türkiye kökenli mal girişi, pazarlama tekniklerini de geliştirmiştir.

Türkmenistan'da küçük sanayiye; mermercilik, anahtar, kilit, kasa imalatı, her tür kazan imalatı, televizyon montajı, tarımsal ilaçlama ekipman imalatı, tarım ilaçları üretimi, inşaat malzemeleri imalatı, PVC malzeme ile kapı-pencere imalatı, çocuk oyuncakları imalatı, sabun ve şampuan üretimi, akü üretimi, deterjan üretimi, su filtresi imalatı, dondurma makineleri imalatı, tartı aletleri, kantar imalatı, güneş enerjisi ısıtıcıları, şişeleme dolum tesisleri imalatı, bilgisayar montajı, her türlü tarım ekipmanı imalatı, tartı aletleri, kantar imalatı, güneş enerjisi ısıtıcıları, şişeleme dolum tesisleri imalatı, vinç imalatı, süt ve peynir tesisleri imalatı, her türlü boya imalatı, rafine ambalajlı tuz imalatı, süt ve peynir tesisleri imalatı, plastik eşya imalatı ve kalıpcılığı örnek olarak verilebilir. Küçük esnafa ise; küçük kumaş ve deri konfeksiyon atölyeleri, örnek kazak, oto tamir, oto boya, oto cam, hırdavatçılık, fırıncılık, acele posta servisi, terzi dükkanları, pastane, lokanta, fotoğrafçılık, sigorta şirketi temsilciliği, bilgisayar, fotokopi ve diğer ofis makineleri tamir bakım servisi örnek olarak verilebilir.¹⁶¹

5.2. Türk Cumhuriyetlerinde İnşaat Sektörü ve Ulaşım

Türk Cumhuriyetlerinin hepsinde sanayide olduğu gibi inşaat sektöründe de bir gerileme sözkonusudur. Bu gerileme serbest piyasa ekonomisine geçişteki bocalama ve finans sorunları nedeniyle olmuştur.

¹⁶¹DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.228.

Kazakistan'da 2000 yılının ilk yarısında ekonomide bir büyüme kaydedildi. Devlet İstatistik Ajansı yerli üretimde % 16.3 artış gerçekleştiğini duyurdu. Üretimde en fazla büyüme % 29.9 ile inşaat sektöründe gerçekleşti.¹⁶²

İnşaat faaliyetleri 1992'de % 60, 1993'de % 6 oranlarında gerilemiştir. Bu sektörde en çok düşüş sosyal konut ve okul gibi tesislerin üretiminde yaşanmıştır. Özel sektörün inşaat faaliyetleri tüm sektörlerdeki faaliyetlerin 1/4'ni oluşturmaktadır. Bu faaliyetler, ev, ofis, dükkan ve özel çiftlik inşaatı alanında yoğunlaşmaktadır.¹⁶³

Özbekistan inşaat sektörü, aynı sektörde faaliyet gösteren Türk şirketleri için önemli bir fırsat alanıdır.¹⁶⁴

Türkmenistan'da Sovyet döneminin politikaları gereği, Moskova ve diğer cumhuriyetlere yönelik tasarlanmış ulaşım hatları yetersiz kalmıştır. Bu amaçla girişilen çabalar çerçevesinde, 1994 yılının hemen sonunda tamamlanan Aşkabad Havaalanı, İran'daki Meşhed kenti ile demiryolu bağlantı çalışmaları ön plana çıkmıştır. Birkaç yıl önce Türk firmalarının önderliğinde başlayan, çok yoğun inşaat faaliyetlerinin Türkmenistan'ın çehresini değiştirdiği tartışmasıdır. Ancak, 1995 başından itibaren bu konuda gerileme yaşanmaktadır; inşaat sektöründe çalışan Türk işçilerinin sayısı geçen senelere göre beşte bire inmiştir. Finansman ve ödeme güçlükleri, inşaat sektörü cazibesini karartan unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁵

Avrupa ülkelerinin ticareti geliştirme, Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinin de gelişmiş ülkelerle entegrasyon arzuları ve teknoloji transfer etmek istemeleri sebebiyle beliren ortak çıkarlar iki bölgenin karayolları ile bağlanması fikrini doğurmuştur. Bu çerçevede, ülkemiz Edirne-İstanbul-Tiflis-Bolu-Aşgabat-Taşkent-Bişkek-Almatı hattının

¹⁶²“Kazakistan Enflasyonu Yendi”, **Yeni Avrasya Dergisi**, (Yıl: 1, Sayı: 3, Eylül 2000), s.89.

¹⁶³“Kazakistan...”, **Yeni Avrasya Dergisi**, (Eylül 2000), s.89.

¹⁶⁴MUMCU, **a.g.e.**, 1995, s.48.

¹⁶⁵FERMAN, **a.g.e.**, s.23.

Avrupa'nın Orta Asya'ya açılmasında en uygun güzergah olarak tespit etmiştir. Diğer yandan, AB'nin TACİS (Technical Assistance of the Commonwealth of Independent States) kapsamında yürüttüğü TRACECA (Transport Corridor Europe-Caucasia-Asia) projesinde dikkate alınan güzergahla ülkemizde yukarıda önerilen güzergahın örtüştüğü görülmektedir.

Diğer yandan çok taraflı ulaştırma projelerinden bir tanesi de, tüm bölge ülkeleri ve bölgede ilişki içinde olan ülkelerin ekonomileri için büyük önem taşıyan tarihi "İpek Yolu" güzergahını canlandıracak projelerin geliştirilmesidir. Bu çerçevede, Türkiye Karayolları ağının büyük bir bölümünün tarih "İpek Yolu" ile örtüşmesi ülkemiz açısından büyük bir avantaj teşkil etmekte olup Kıtalar arası geçişi sağlayacak bahse konu "İpek You" hattının ülkemiz sorunları içindeki kesimlere yönelik çalışmalar yapılmaktadır.

6. BANKACILIK VE FİNANS

6.1. Cumhuriyetlerin Mali Yapıları

6.1.1. Kamu Gelirleri ve Harcamalar

Tablo 17: Cumhuriyetlerin Kamu Gelirleri

Toplam Cari Gelirler İçindeki Payı (%) 1998	KAZAKİSTAN	KIRGIZİSTAN	ÖZBEKİSTAN	TÜRKMENİSTAN
Gelir Vergisi %	12	15	*	*
Sosyal Sigorta Vergisi (%)	32	0	*	*
Mal ve Hizmetlerden Alınan Vergiler %	44	55	*	*
Uluslararası Ticaretten Alınan Vergiler %	5	6	*	*
Diğer Vergiler %	4	5	*	*
Vergi Dışı Gelirler %	3	19	*	*

* Veri bulunamadı

Kaynak: www.worldbank.org, derlenmiştir.

Tablo 18: Cumhuriyetlerin Kamu Harcamaları

Toplam Cari Harcamalar İçindeki Payı (%) 1998	KAZAKİSTAN	KIRGIZİSTAN	ÖZBEKİSTAN	TÜRKMENİSTAN
Mal ve Hizmetler	28	*	*	*
Maaş ve Ücretler	13	*	*	*
Ödemelerle İlgili	4	*	*	*
Kamu Yardımları ve Diğer Cari Transferler	58	*	*	*
Sermaye Harcamaları	9	*	*	*

* Veri bulunamadı

Kaynak: www.worldbank.org, derlenmiştir.

Kazakistan'ın kamu gelirleri içindeki en büyük payı % 44 ile mal ve hizmetlerden alınan vergiler, % 32 ile sigorta gelirleri ve % 12'lik pay ile gelir vergisi, harcama kalemleri içindeki en büyük payı ise % 58 ile kamu yardımları ve diğer cari transfer harcamaları almaktadır.

Kırgızistan'ın kamu gelirleri içerisinde vergi dışı gelirlerinin oranı (% 19) ile dikkat çekmektedir. Kırgızistan'da da gelirler içindeki en büyük payı % 55 ile mal ve hizmetlerden alınan vergiler almaktadır.

6.1.2. Cumhuriyetlerdeki Finansal Durum ve Bankacılık

Tablo 19: Parasal Göstergeler

Para Arzındaki Yıllık Artış % 1999	KAZAKİSTAN	KIRGIZİSTAN	ÖZBEKİSTAN	TÜRKMENİSTAN
Para ve Para Benzeri %	84.4	33.7	*	22.6
Özel Sektör Talebi %	44.4	13.3	*	0.3
Kamu Talebi %	-2.3	-6.4	*	82.3

* Veri Bulunamadı.

Kaynak: www.worldbank.org

Tablo 20: Tasarruflar

	KAZAKİSTAN 1999	KIRGIZİSTAN 1999	ÖZBEKİSTAN 1999	TÜRKMENİSTAN 1999
Yurtiçi Tasarrufların GSYİH'daki Payı %	22.8	3.2	15.8	26
Sabit Sermaye Harcamasının GSYİH'daki Payı %	8.6	6.7	7.9	8.1
Safi Yurtiçi Tasarrufların GSYİH'daki Payı %	14.2	-3.5	7.8	17.9
Gerçek Yurtiçi Tasarrufların GSYİH'daki Payı %	-8.2	-1.5	-4.6	*

* Veri Bulunamadı.

Kaynak: www.worldbank.org**Tablo 21: Enflasyon Oranları**

	Kazakistan			Kırgızistan			Özbekistan			Türkmenistan		
	1997	1998	1999	1997	1998	1999	1997	1998	1999	1997	1998	1999
Enflasyon (%)	16	5	8	19	9	38	70	39	39	62	18	6

Kaynak: www.worldbank.org**Tablo 22: Şartlı Yardımlar**

	Kazakistan		Kırgızistan		Özbekistan		Türkmenistan	
	1994	1999	1994	1999	1994	1999	1994	1999
Safi Resmi Yardımlar (Milyon \$)	48	161	172	267	28	134	25	21
Kişi Başına Yardım (\$)	3	11	38	55	1	5	6	4
Şartlı Yardımların GSYİ Yatırma Oranı (%)	0.2	1.1	5.5	22.7	0.1	0.8	0.8	0.7
Şartlı Yardımların Mal ve Hizmet İthalatına Oranı (%)	0.9	2.2	31.1	33.8	*	*	1.1	1.0
Şartlı Yardımların Kamu Harcamalarına Oranı (%)	*	6.3	66.3	126.4	*	*	*	*

* Veri Bulunamadı.

Kaynak: www.worldbank.org**Tablo 23: Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları**

YILLAR	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan
1995 (Milyon \$)	965.0	96.1	115.0	0
1996 (Milyon \$)	1.137.0	47.2	55.0	108.1
1997 (Milyon \$)	1.321.0	84.0	285.0	107.9
1998 (Milyon \$)	1.151.0	109.0	200.0	130.0
1999 (Milyon \$)	1.587.0	35.5	113.0	80.0

Kaynak: www.worldbank.org

Tablo 24: Dış Borçlar

	Kazakistan 1999	Kırgızistan 1999	Özbekistan 1999	Türkmenistan 1999
Toplam Dış Borçlar (Milyon \$)	6.182	1.699	4.163	2.015
Uzun Dönem Borçlar (Milyon \$)	5.248	1.449	3.245	1.692
Kamu ve Kamu Garantili Uzun Dönem Borçlar Toplamı (Milyon \$)	3.413	1.130	2.920	1.678
Kamu Garantisiz Uzun Dönem Özel Dış Borçlar (Milyon \$)	1.835	319	325	14
IBRD ve IDA Kredileri (Milyon \$)	1.082	342	203	9
IMF Kredileri (Milyon \$)	460	190	202	0

Kaynak: www.worldbank.org

6.1.2.1. Kazakistan

5 Nisan 1999 tarihinde hükümet para birimi "Tenge"yi serbest dalgalanmaya bırakmıştır. Dalgalanmadan önce 1 USD=88 KZT (Tenge) iken 10 Aralık 1999'da bu rakam 138 Tenge olmuştur.¹⁶⁶

İki kademeli olan Kazakistan bankacılık sisteminde Merkez Bankası fonksiyonlarını yerine getiren Kazakistan Ulusal Bankası (NBK) tüm bankalar üzerinde denetim yetkisine sahiptir. 71 adet ticari banka ise ikinci kademeyi oluşturmaktadır.

Kazakistan ekonomisi Rusya'da başlayan finansal krizden olumsuz yönde etkilenmesine rağmen bankacılık sistemi ayakta kalmayı başararak güçlü olduğunu göstermiştir. Çok sınırlı olan yabancı bankaların özelleştirme, birleşme ve devralma yoluyla sistem içerisinde ağırlıkları artmaya başlayacaktır. Halen yabancı yatırımcı payına sahip 20'ye yakın banka bulunmaktadır.

Almatı Borsası 1991'de kabul edilen bir yasayla kurulmuştur. Menkul kıymetler piyasasının gelişmesi için 19.09.1998'de ise Kazakistan Borsası kurulmuştur.

¹⁶⁶DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e. s.128.

1999 yılı itibariyle Kazakistan'da yurtiçi tasarrufların GSYİH'deki payı % 22,8, sabit sermaye harcamasının % 8,6 safi yurtiçi tasarrufları % 14,2 olmuştur.

Yüksek olan enflasyon 1997'de % 16, 1998'de % 5, 1999'da ise % 8 olarak gerçekleşmiştir.

1999 yılı itibariyle Kazakistan'ın toplam dış borcu 6.182 milyon dolardır. 5.248 milyon dolar olan uzun dönem borçların 3.413 milyon dolarlık kısmı kamu ve kamu garantili borçlardır. IBRD ve IDA kredileri 1.082 milyon dolar, IMF kredileri toplamı ise 460 milyon dolardır.

1995 yılında 965 milyon dolar olan doğrudan yabancı sermaye yatırımları artarak 1999 yılında 1.587 milyar dolara ulaşmıştır.

Yabancı sermayeli yatırımlarda yerli ortak bulunması zorunluluğu yoktur. 1997 yılında geliştirilen Yabancı Sermaye Kanunu, en az % 35 yabancı ortaklı ya da 1 milyon dolar yatırım tutarı olan şirketlere kamulaştırma, kâr transferi, konvertibilite gibi garantiler sağlamaktadır.

Kazak kanunlarına tabi olan yabancı sermayeli firmalar uyuşmazlık durumunda, sözleşmeye imza koyan tarafların tercihine göre yabancı hakemliğe başvurabilmektedir.

1.1.1995'de yürürlüğe giren Yabancı Sermaye Kanunu ile, ayrıca tüm kamu birimlerince kabul edilen bir "yatırım ihtilafı" tanımı yapılmıştır. Ayrıca bu kanunla Kazakistan'a ithal edilen ekipman için gümrük vergisinden muafiyet, 10 yıl hukukun değişmezliği garantisi, yatırımın ilk 5 yılında % 100'e kadar ikinci 5 yılında ise % 50'ye kadar vergi muafiyeti ve yatırım için gerekli ekipman ve hammadde de kısmi veya tam gümrük vergisi muafiyeti getirilmiştir.

6.1.2.2. Kırgızistan

Kırgız Cumhuriyeti'nin bankacılık sistemi Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bankası ve ticari bankalar olmak üzere iki grubun oluşturduğu bir yapıdan meydana gelir. Milli para birimi Som 10 Mayıs 1993'te tedavüle çıkmıştır.

12 Aralık 1992'den beri Merkez Bankası ve ticari bankaların faaliyetleri "Kırgız Cumhuriyeti Merkez Bankası" (NBK) ve "Kırgız Cumhuriyeti'ndeki Bankalar ve Bankacılık" kanunlarına göre düzenlenmektedir.

Merkez Bankası, Cumhuriyetin Kredi-para politikasını yürütmekle yükümlüdür, hükümetin mali temsilcisi gibi hareket eder, yurt içindeki bankalar ve yurt dışındaki merkez bankalarıyla olan ilişkileri yönetir. Bilançosunda gösterildiği şekilde ticari bankalara kredi verip, gerekli rezervleri muhafaza eder, bankacılık operasyonlarını idare etmek için lisanslar verir, banka faaliyetlerini denetler.¹⁶⁷

Önceleri Merkez Bankası nezdinde haftada iki defa gerçekleştirilen lisanslı ticari bankalar ve döviz bürolarının katıldığı ihalelerde değeri tesbit edilen Som'un, Haziran 1998'den bu yana dolara karşı değeri bankalar arası döviz piyasasında gerçekleşen işlemlerin ağırlıklı ortalaması alınarak tesbit edilmektedir. Merkez Bankası gerekli gördüğünde döviz piyasasına müdahale etmektedir.

Yabancı paraların alım-satımında herhangi kısıtlama olmayan Kırgızistan'da para birimi Som tam konvertibl sayılmaktadır. Tüm gerçek ve tüzel kişiler Merkez Bankası nezdinde kayıtlı olmak ve hesaplara ilişkin bilgilerin vergi dairesine aktarılması şartıyla hem yurtiçinde hem de yurt dışında döviz hesabı açabilmektedir.

Rusya'da yaşanan kriz, Kazakistan'ın gümrük tarifelerini % 200 arttırması gibi

¹⁶⁷ÖZDENOĞLU-KÜÇÜKKURT, a.g.e., s.69-70.

gelişmeler Kırgızistan ekonomisi ve bankacılık sistemini olumsuz etkilemiştir. Bunun sonucunda Som'un değeri Ağustos 1998'de 1 USD=20 Som iken bu oran 1999 Nisan'ında 37,5 Som olmuştur.

Yabancı bankaların açılmaları ve faaliyet göstermeleri Kırgız Dışişleri Bakanlığı ile yapılan yazılı bir anlaşmaya bağlıdır. 700 ABD Doları tutarında bir ücret ödeyerek ve müşterilerine sunulması planlanan hizmetlerin detaylı bir listesiyle yapılan başvuruların kabul edilmesi halinde bu izin üç yıl için geçerlidir ve uzatılması için tekrar başvurulması zorunludur.¹⁶⁸

1999 yılı itibariyle Kırgızistan'da Yurtiçi Tasarrufların GSYİH'daki payı % 3.2, Sabit Sermaye Harcamasının % 6.7, Safi Yurtiçi Tasarrufların payı ise % -3.5 olmuştur.

Enflasyon 1997 yılında % 19, 1998'de % 9, 1999 yılında ise % 38 oranında gerçekleşmiştir.

Kırgızistan'ın 1999 yılı itibariyle toplam dış borcu 1.699 milyon dolardır. Aynı yılda 1.449 milyon dolar olan uzun dönem borçların 1.130 milyon dolarlık kısmı Kamu ve Kamu Garantili Uzun Dönem Borçlarıdır. Yine 1999 yılında IBRD ve IDA kredileri 342 milyon dolar IMF kredileri ise 190 milyon dolar olmuştur.

1995 yılında 96.1 milyon dolar olan doğrudan yabancı sermaye yatırımları 1996 yılında 47.2 milyon dolara gerilemiştir. 1998 yılında 109 milyon dolara çıkan doğrudan yabancı sermaye yatırımları 1999 yılında tekrar düşerek 35.5 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Hükümet yatırımların teşvik edilmesi, yerli ve yabancı yatırımcıya uygun koşullar sağlayarak doğrudan yatırımları özendirmeye çalışmaktadır.

---

¹⁶⁸DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e. s.133.

6.1.2.3. Özbekistan

Bağımsızlığın ilk yıllarında bankacılık sistemi yetersiz ve halkın sisteme güveni zayıftı. Milli para SUM cinsinden banka mevduatları GSMH'nin % 6'sını oluşturmaktadır. Bu mevduatlara uygulanan faizler reel olarak enflasyonun altında kalmaktadır. Merkez Bankası ve İcra İflas Yasası olmadığından bankalar kredi açmaktan kaçınmaktadır.

Ülkedeki 34 ticari bankanın çoğu devlet mülkiyetindedir. 1992 yılında kurulan Özbekistan Merkez Bankası dolaşımdaki para miktarını kısmak için, maaş ve yolculuk ücretleri hariç hemen tüm işlemlerin nakit yerine transferler yoluyla gerçekleştirilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu da günlük bankacılık işlemlerini bile zor ve zaman alıcı hale getirmektedir.

Özbekistan 1992 yılından bu yana batı tipi bankacılık sistemine geçme yönünde çalışmalar yapmaktadır. Yeni düzenlemelerle sermaye yeterliliği ve likidite standartları konulmuş, "Bankacılık Sistemi Reformunun Devamı İçin Tedbirler" adlı bir kararname ile yerli sermayeli bankaların kayıtlı sermayelerine alt sınır konulmuştur. Bankaların denetim yaptırması zorunlu hale getirilmiş, devlet bankaları dışındaki bankaların diğer bankaların hisse senetlerini satın almamaları ve sahip olduklarını elden çıkarması kararı alınmıştır.

Özbekistan'da 1999 yılı toplam dış borç 4.163 milyon dolar olmuştur. Bunun 3.245 milyon doları uzun dönem borçlardan oluşmaktadır. Uzun dönem borçların 2.920 milyon dolarlık kısmı Kamu ve Kamu Garantili Uzun Dönem Borçlardır. 1999 yılında IBRD ve IDA kredileri 203 milyon dolar, IMF kredileri ise 202 milyon dolar olmuştur.

6.1.2.4. Türkmenistan

Türkmenistan'da Merkez Bankası nezdinde kayıtlı 67 banka bulunmaktadır. Bunlardan 2'si devlet bankası, 13'ü de ticaret bankasıdır. 52 tane de "Daykhan"

bankası (ticari bir kooperatif bankası olan Daykhancenterbank'ın denetiminde faaliyet gösteren ziraat bankaları)dır. Ticari bankaların çoğuna iki yönde döviz alım-satımı için ruhsat verilmiştir. Bunlardan bazıları da bir takım koşulları yerine getirmek şartı ile kur belirleme seanslarında döviz alma iznine sahiptirler.

Yabancı yatırımcıları ülkeye çekebilmek için Türkmenistan kârların serbestçe transferi ve Merkez Bankası tarafından düzenli olarak yapılan kur belirleme seanslarında belirlenen kurdan döviz alınabilmesi için gerekli düzenlemeleri yapmıştır. Ancak döviz rezervlerinin düşük olması nedeniyle döviz işlemlerinde sıkıntıyla karşılaşmaktadır.

Yabancı şirketler ulusal bankalardan döviz alım-satımı yapabilmektedir. Fakat bankalar gerek Manat gerekse de Dolar cinsinden likidite sıkıntısı çekmektedir. Yabancı bankalarla muhabirlik ve hesap ilişkisi bulunmasına rağmen döviz ve seyahat çekleri nakde çevrilememektedir.

Mayıs 1992'de çıkarılan yabancı sermaye, bankacılık ve mülkiyet haklarının korunmasına ilişkin yasalar yabancı yatırımları ülkeye çekmeye yönelik düzenlemeler getirilmiştir. Tüm yabancı yatırımcılar Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı'na kaydedilmek ve dönemsel olarak bu bakanlığa rapor sunmak zorundadır.

Yabancı sermayenin ülkeye çekilmesini sağlamak için 10 adet serbest ticaret bölgesi kurulmuş ve yabancı sermayeli şirketlerle ticari faaliyette bulunan işadamlarına KDV muafiyeti getirilmiştir.

Türkmenistan'ın 1999 yılı GSYİH'sında yurtiçi tasarrufların payı % 26, sabit sermaye harcamasının harcamasının % 8.1, safi yurtiçi tasarrufların GSYİH'daki payı ise % 17.9 olmuştur.

1999 yılında Türkmenistan'ın toplam dış borcu 2.015 milyon dolar olmuş, bunun 1.692 milyon doları uzun dönem dış borçtur. Kamu ve kamu garantili uzun dönem borçlar ise 1.692 milyon dolardır. Kamu garantisiz borçlar diğer cumhuriyetlere nazaran çok düşüktür. 1999 yılı kamu garantisiz dış borç 14 milyon dolardır.

Türkmenistan'ın 1999 yılında aldığı IBRD ve IDA kredileri toplamı ise 9 milyon dolardır. IMF kredisi ise yoktur.

7. DIŞ TİCARET

7.1. Cumhuriyetlerin Dış Ticaret Değerleri

Tablo 25: Cumhuriyetlerin Dış Ticaret Değerleri

Yıllar	Kazakistan			Kırgızistan			Özbekistan			Türkmenistan		
	İhracat	İthalat	Denge	İhracat	İthalat	Denge	İhracat	İthalat	Denge	İhracat	İthalat	Denge
1995	5.164	3.806	1.368	409	501	-92	3.475	3.238	237	2.084	1.644	440
1996	6.292	4.261	2.031	531	783	-252	3.534	4.240	-700	1.962	1.388	574
1997	6.899	4.275	2.624	631	646	-15	3.695	3.767	-72	744	1.005	-261
1998	5.839	6.589	-750	535	756	-221	3.040	3.180	-140	614	1.137	-523
1999	5.680	5.516	164	480	530	-50	3.200	3.214	-14	1.100	1.250	-150
2000	8.800	6.900	1.900	482	579	-107	2.900	2.600	300	2.400	1.650	750

Kaynak: Standart Dergisi, (Yıl: 39, Sayı: 463, Temmuz 2000), s.16;
www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos.

1995-1996 ve 1997 yıllarında fazla veren Kazakistan dış ticareti, 1998 yılında 783 milyon dolar açık vermiştir. 1999 yılında tekrar fazla veren Kazakistan dış ticareti 2000 yılında büyük bir artış göstererek 1 milyar 900 milyon dolar fazla vermiştir. 2000 yılı ihracatı 8 milyar 800 milyon dolar, ithalatı ise yaklaşık % 10'luk artışla 6 milyar 900 milyon dolar olmuştur.

Kırgızistan dış ticareti 1995 yılından bu yana sürekli açık vermiştir. 1995 yılında 92 milyon dolar olan dış ticaret açığı 1996 yılında 252 milyon dolarla rekor kırmıştır. İhracatında 1998 yılına kadar artış görülen Kırgızistan'da 1998 yılı ihracatı 535 milyon dolara inmiş, ithalatı ise 90 milyon dolar artmıştır. 2000 yılı ihracatı 482 milyon dolar, ithalatı ise 579 milyon dolardır.

1995 yılında 237 milyon dolar fazla veren Özbekistan dış ticareti 1996 yılından itibaren 2000 yılından itibaren 2000 yılına kadar açık vermiştir. 1998 yılında 221 milyon dolar olan dış ticaret açığı 1999 yılında 50 milyon dolar olmuştur. 2000 yılında dış ticaretinde daralma olmasına rağmen Özbekistan dış ticareti 300 milyon dolar fazla vermiştir. 2000 yılı ihracatı 2 milyar 900 milyon dolar, ithalatı ise 2 milyar 600 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

1995 ve 1996 yılında fazla veren Türkmenistan dış ticareti 1997 yılında 261 milyon dolar açık vermiştir. 1998 yılında dış ticaret açığı rekor düzeyde gerçekleşerek 523 milyon dolar olmuştur. 1999 yılında ihracat yaklaşık olarak % 85 artarak 1 milyar 100 milyon dolar olmuş, dış ticaret açığı 150 milyon dolara düşmüştür. Türkmenistan 2000 yılında ihracatını % 130 arttırarak 2 milyar 400 bin dolara çıkarıp 750 milyon dolar dış ticaret fazlası vermiştir. 2000 yılı ithalatı ise 1 milyar 650 milyon dolar olmuştur.

7.2. Cumhuriyetlerin İhraç Ürünleri ve İhracat Yaptıkları Ülkeler

Tablo 26: Cumhuriyetlerin İhraç Ürünleri

	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan
Enerji	Petrol ürünleri Mineral Yakıtlar Mineral Yağlar Doğalgaz	Elektrik Petrol Ürünleri	Petrol Ürünleri	Petrol Ürünleri Doğalgaz Sıvılaştırılmış Gaz Elektrik
Sanayi	Makina Kazan Mekanik Cihazlar Pamuk İpliği Konserve	Hazır Giyim İplik Çimento Şeker	Traktör Römork Tarım Makinaları Vinç Pamuk İpliği Dikiş Makinası Ekskavatör Tekstil Makinaları	İpek Dokuma Yünlü Dokuma Pamuklu Dokuma Gübre Alkol
Tarım	Buğday Deri Yapağı Yün Pamuk Et	Yün Tütün Deri Pirinç İpek Soğan	Pamuk İpek	Pamuk Pamuk Kozası Meyan Kökü Süt Ürünleri
Maden	Kömür Demir Çelik Bakır Aliminyum	Demir Kömür Çelik Değerli Metaller Cıva	Demir Kauçuk Aliminyum Çinko	Sülfür Fosfat
Diğer		Kereste Kağıt Alkollü İçki	Metal Eşya Kağıt	Elişi Halı Alkollü İçki

Kaynak: DOĞUSOY, a.g.e., s.54; ÖZDENOĞLU ve KÜÇÜKKURT, a.g.e., s164-165; OK ve AYDOS, a.g.e., s.38; Müge ÇAKAR, **Sorularla Özbekistan Yabancı Sermaye Mevzuatı**, (İstanbul: İTO Yayın No: 1993-31), s.10-11; **TİKA Avrasya Dosyası**, Kırgızistan'ın Dış Ticareti", (Sayı: 84, Ekim 97/1), s.1; TURANLI, a.g.e., 1995, s.98; <http://www.cia.gov/cia>.

Kazakistan'ın ihracat yaptığı başlıca ülkeler; Rusya, İngiltere, İtalya, Çin, İsviçre, Almanya, Türkiye, Kırgızistan'ın ihracat yaptığı başlıca ülkeler; Kazakistan, Rusya, Çin,

Özbekistan, İngiltere, Ukrayna, Özbekistan'ın ihracat yaptığı başlıca ülkeler; Rusya, İsviçre, G.Kore, İngiltere, Ukrayna, İtalya, Türkiye.¹⁶⁹

Türkmenistan'ın ihracat yaptığı ilk beş ülke 2000 yılı itibariyle; Rusya, İtalya, İran, Türkiye ve Ukrayna'dır. İhracatın % 49'u Doğalgaz, % 21'i petrol ürünleri, % 11'i Ham petrol, % 8'i pamuk ipliği % 6'sı tekstil ürünlerinden oluşmaktadır.¹⁷⁰

7.3. Cumhuriyetlerin İthal Ürünleri ve İthalat Yapılan Ülkeler

Tablo 27: Cumhuriyetlerin İthalat Ürünleri

	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan
Enerji	Petrol Ürünleri Doğalgaz	Petrol Doğalgaz	Petrol Ürünleri Doğalgaz	Elektrik
Sanayi	Makina Mekanik Cihazlar Elektrikli Aletler Sabun Plastik Mamüller Tekstil Ürünleri Alkollü İçkiler	Alkollü İçkiler Şeker ve Mamülleri Demir-Çelik Mamülleri Plastik Mamüller Kazanlar Makinalar Tekstil Ürünleri Beyaz Eşya Cam Mamuller	Plastik Mamuller Makinalar Elektrikli Aletler Sabun Kara Taşıtları Eczacılık Ürünleri Cam ve Cam Eşyalar	Tekstil Ürünleri Kazanlar Makinalar Mekanik Cihazlar Elektrikli Makina ve Cihazlar Alkollü İçkiler Meşrubat Şeker ve Mamulleri Kara Taşıtları
Tarım	Hayvansal Yağlar Bitkisel Yağlar Tütün Canlı Hayvan	Hububat Hayvansal Yağlar Bitkisel Yağlar	Et ve Et Mamulleri Çay Hayvansal Yağlar Bitkisel Yağlar	Hububat
Maden			Alüminyum	Alüminyum
Diğer	Halı Mobilya Karton İnşaat Malzemeleri Kağıt	Halı Ayakkabı Mobilya Kakao Deri Mamuller	Kağıt Karton Kitap Halı	Halı Mobilya İnşaat Malzemeleri

Kaynak: DOĞUSOY, a.g.e., s.54; ÖZDENOĞLU ve KÜÇÜKKURT, a.g.e., s.166-167; OK ve AYDOS, a.g.e., s.40; ÇAKAR, a.g.e., s.10-11; TURANLI, a.g.e., 1995, s.100; <http://www.cia.gov/cia/publications>.

¹⁶⁹TİKA, *Avrasya Dosyası Bülteni*, (Sayı: 140, Mart 2001), s.6.

¹⁷⁰<http://www.cia.gov/cia/publications>.

Kazakistan'ın ihracat yaptığı başlıca ülkeler; Avrupa Birliği % 23, Rusya % 20, Çin % 9'dur.

Kırgızistan'ın ihracat yaptığı başlıca ülkeler; Almanya % 33, Rusya % 16, Kazakistan % 10, Özbekistan % 10, Çin % 6'dır.

Özbekistan'ın ihracat yaptığı başlıca ülkeler; Ukrayna, Türkiye, Rusya, Almanya, ABD, Kazakistan ve Özbekistan'dır.¹⁷¹

Tablo 28: Cumhuriyetlerdeki Mal İhracatının Sektörel Dağılımı **

	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan
	1999	1999	1999	1999
Mal İhracatı (Milyon Dolar)	5.590	455	2000	1.600
Gıda %	8	16	*	*
Tarım Ürünleri %	2	6	30	*
Enerji %	42	12	*	66
Maden %	22	6	36	*
Sanayi %	25	20	8	26

* Veri Bulunamadı.

** Sektörler tam olmadığından toplam 100 olmayabilir.

Kaynak: <http://www.worldbank.org>; <http://www.cia.gov>.

¹⁷¹ <http://www.cia.gov/cia/publications>.

Tablo 29: Cumhuriyetlerdeki Mal İthalatının Sektörel Dağılımı

	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan
	1999	1999	1999	1999
Mal İthalatı (Milyon Dolar)	3.685	600	2.250	1.080
Gıda %	10	14	16	9
Tarım Ürünleri %	1	1	*	1
Enerji %	9	20	14	7
Maden %	3	2	*	2
Sanayi %	77	63	50	81

* Veri Bulunamadı.

Kaynak: <http://www.worldbank.org>; <http://www.cia.gov>.

Cumhuriyetler arasında dış ticareti en büyük olan Kazakistan'ın 1999 yılı mal ihracatı 5 milyar 590 milyon dolar, ithalatı ise 3 milyar 685 milyon dolar olmuştur. İhracatta en büyük payı enerji, sanayi ve madeni mallar almıştır. Tarım ürünlerinin payı % 2'dir. İthalatında en büyük payı ise % 77 ile sanayi malları almıştır. Gıda mallarının ithalattaki payı % 10'dur.

Kırgızistan dış ticareti cumhuriyetler arasında en az hacme sahiptir. 1999 yılı itibarıyla ihracatında sanayi malları % 20, gıda malları % 16'lık paya sahiptir. İthalatında da sanayi malları % 63 ile en fazla payı almaktadır. Tarım ürünleri ithalatı diğer cumhuriyetlerdeki gibi çok düşüktür. (%1)

Dünyanın ikinci büyük pamuk üreticisi olan Özbekistan'ın 1999 yılı ihracatında tarımın payı % 30, madeni malların payı ise % 36 olarak gerçekleşmiştir. Sanayi malları ithalatı % 50 ile ithalatın yarısına sahiptir. Gıda malları ithalatı % 16, enerji malları ithali ise % 14'lük bir paya sahiptir. 1999 yılı mal ihracatı 2 milyar dolar, ithalat ise 2 milyar 250 milyon dolardır.

1 milyar 600 milyon dolar olarak gerçekleşen mal ihracatında enerji malları Türkmenistan'ın en önemli sektörüdür. Türkmenistan mal ihracatında sanayi mallarının payı % 26'dır. 1999 yılı mal ithalatında sanayi malları % 81'lik payla birinci sıradadır. Gıda mallarının payı ise % 9'dur. Madeni mallar ithalatı ise % 2'lik bir paya sahiptir.

7.4. Talebin Yapısı ve Ödemeler Dengesi

Tablo 30: Talebin Sektörel Dağılımı

	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan
	1999	1999	1999	1999
Hane Halkı Tüketim Harcamasının GSYİH'ya Oranı %	72	78	70	62
Kamu Tüketim Harcamalarının GSYİH'ya Oranı %	6	19	10	12
Mal ve Hizmetler İhracatının GSYİH'ya Oranı %	45	42	19	42
Mal ve Hizmetler İthalatının GSYİH'ya Oranı %	40	57	19	62
Sermayenin GSYİH'ya Oranı %	18	18	15	46
Yurtiçi Tasarrufların GSYİH'ya Oranı %	23	3	16	26

Kaynak: www.worldbank.org

Tablo 31: Cari Ödemeler Dengesi

	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan
	1999	1999	1999	1999
Mal ve Hizmet İhracatı (Milyon Dolar)	6.921	528	3.170	1.376
Mal ve Hizmet İthalatı (Milyon Dolar)	6.749	705	3.059	2.046
Safi Gelir (Milyon Dolar)	-500	-75	-174	-6
Safi Cari Transferler (Milyon Dolar)	157	68	49	105
Cari İşlemler Dengesi (Milyon Dolar)	-171	-185	-14	-571
Uluslararası Rezervler (Milyon Dolar)	2.001	251	*	1.513

* Veri Bulunamadı

Kaynak: www.worldbank.org

Kazakistan'da 1999 yılı verilerine göre hane halkı tüketim harcamaları GSYİH'nın % 72'sini oluşturmaktadır. Kamu tüketim harcamalarının GSYİH'ya oranı % 6'dır. Yurtiçi tasarrufların GSYİH'ya oranı ise % 23'dür. Mal ve hizmet ihracatı GSYİH'da % 45'lik mal ve hizmet ithalatı ise % 40'lık paya sahiptir. 1999 cari ödemeler dengesi 171 milyon dolar açıkla gerçekleşmiştir. 1999 yılı uluslararası rezervleri 2 milyar 1 milyon dolardır.

Kırgızistan'da hanehalkı tüketim harcamaları GSYİH'nın % 78'i, kamu tüketim harcamaları ise % 19'u kadardır. 1999 yılında mal ve hizmet ihracatının GSYİH'ya oranı % 42, mal ve hizmet ithalatının ise % 57'dir. Sermayenin GSYİH içindeki payı % 18'dir. 1999 yılı yurtiçi tasarruflarının GSYİH'ya oranı ise % 3'dür. Cari ödemeler dengesi 185 milyon dolar fazla vermiştir. Uluslararası rezervleri ise 251 milyon dolardır.

Özbekistan 1999 yılı hane halkı tüketim harcamaları GSYİH'nın % 70'i, kamu tüketim harcamaları ise % 10'u oranındadır. Mal ve hizmet ihracatı ise ithalatının GSYİH'daki payları ise % 19 olarak gerçekleşmiştir. Yurtiçi tasarrufların GSYİH'ya oranı ise % 16'dır. 1999 yılı cari ödemeler dengesi 14 milyon dolar açık vermiştir.

Türkmenistan'ın 1999 yılı hanehalkı tüketim harcamaları GSYİH'nın % 62'sini, kamu tüketim harcamaları ise % 12'sini oluşturmaktadır. 1999 yılı mal ve hizmet ihracatının GSYİH içindeki payı % 42, mal ve hizmet ithalatının oranı ise % 62 olmuştur. Yurtiçi tasarrufların GSYİH'ya oranı ise % 26'dır. Türkmenistan'ın cari ödemeler dengesi 571 milyon dolar açık vermiştir. Uluslararası rezervleri 1 milyar 513 milyon dolardır.

Üçüncü Bölüm

TÜRKİYE İLE ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ'NİN EKONOMİK İLİŞKİLERİ

1. TARIM VE HAYVANCILIK

Özbekistan'da Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. tarafından 3.000 ton/gün pancar işleme kapasiteli bir Şeker Fabrikası kurulmuş ve 1998 yılında işletmeye alınarak, 1998 yılında 98.000 ton pancardan 10.400 ton şeker, 1999 yılında 193.000 ton pancardan 21.000 ton şeker üretilmiştir. Bu ülkede ikinci bir şeker fabrikasının kurulması için temaslar devam etmektedir.

Kazakistan ve Kırgızistan da bir miktar şeker üretimi yapılmakta olup ülke tüketimlerini karşılamaktan çok uzaktır. Fabrikaların kapasiteleri küçük, teknolojileri eskidir ve verimsiz çalışmaktadırlar. Tarlada alınan pancar verimi de düşüktür. Bu ülkelerin şeker üretim-tüketim durumlarını incelediğimizde toplamda tüketimlerinin yaklaşık % 15'ini kendi üretimleri ile karşılamakta, % 85'ini ithal etmektedirler. 1998 yılında 5 ülkenin toplam şeker tüketimi 1.067.454 ton, üretimi 131.875 ton, ithalatları 815.047 tondur. Aynı yılda Türkiye'nin bu 5 ülkeye şeker ihracı 89.851 tondur. Bu ülkelerin şeker ithalatındaki payımız % 11 kadardır.¹⁷²

TİKA'nın işbirliği içerisinde olduğu 6 Bağımsız Türk Cumhuriyeti (Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Kazakistan, Azerbaycan) ile oormancılık alanındaki mevcut işbirliğini daha ileri düzeye getirmek, projeler bazında yürütülmesini

¹⁷²DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.244.

sağlamak amacıyla “Ormancılıkta Bölgesel İşbirliği Protokolleri” 15 Ekim 1997 tarihinde imzalanmıştır.¹⁷³

Türkmenistan’da da TİKA, Çukurova Üniversitesi ve Türkmenistan Tarımsal Bilimler Akademisi işbirliğinde Tarımsal Araştırma İstasyonu Kurulması ve Bitkisel Üretim Araştırma Projesi gerçekleştirilmiştir. İstasyon’da patates ve mısır ürünlerinde çeşit, verim, adaptasyon ve uygun yetiştirme tekniklerinin belirlenmesi çalışmaları sürdürülmüştür.

Halen yumurta ve tavuk eti ihtiyacının büyük bölümünü Rusya, Kazakistan ve Çin’den ithalat yaparak karşılayan Kırgızistan’ın bu ihtiyacının karşılanması amacıyla TİKA Tarım Projesi çerçevesinde mevcut tavuk çiftliklerinin kapasitelerinin artırılması öngörülmektedir. Bu kapsamda Bişkek yakınlarında bulunan bir tavuk çiftliğinin kapasitesinin artırılmasına destek verilmesi konusunda mutabakat sağlanmıştır. Ayrıca projede veterinerlik hizmetlerinin yeterli düzeye getirilmesi ve katkılı yem ihtiyacının karşılanması da amaçlanmaktadır.¹⁷⁴

Yukarıda belirtmeye çalıştığımız gibi, eski Sovyetler Birliği’nden ayrılarak yeni Türk Cumhuriyetlerini oluşturan (Kırgızistan, Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan) devletlerinin bitkisel ve hayvansal üretimleri istenilen düzeyde olmayıp, bazı ülkelerde bu ülke insanların tarıma dayalı hayati ihtiyaçlarını karşılayamaz durumdadır. Başta Türkiye Cumhuriyeti olmak üzere, bu ülkelerin demokrasi ile idare edilen bağımsız devletler olarak kalmasını isteyenler devletler, bu ülkelere başta sermaye olmak üzere, gerekli tarımsal bilgi ve beceriyi sağlamaları, tarımsal özelleştirmeyi gerçekleştirmek için her türlü desteği vermeleri ve böylece bu insanların en iyi şekilde beslenmeleri, tarımsal ürünlerden para kazanmaları ve yeni rejimden hoşnut olmaları sağlanmalıdır.¹⁷⁵

¹⁷³DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.245.

¹⁷⁴Öner KABASAKAL, “Türkiye’nin Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik ve Ticari İlişkileri”, **Avrasya Etüdüleri Dergisi**, S: 20, Yaz-2001, s.48.

¹⁷⁵TOPBAŞ, a.g.e., s.853.

2. TABİİ KAYNAKLAR VE ENERJİ

“Hazar’ın ötesinde bulunan Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan gibi Türk Cumhuriyetlerinin dev boyutlarda petrol ve doğalgaz kaynakları bulunmakta ve bunları nihai tüketimin olduğu yerlere ulaştırmak istemektedirler. Üretim artışı ile birlikte Kafkas ve Orta Asya bölgesindeki enerji kaynaklarının piyasalara sunumunda yeni alternatiflerin de ortaya çıkması Hindistan’a ve hatta Çin’e boru hattı inşa edilmesi ciddi bir olasılıktır. Batıya gidecek kaynakların ise Türkiye üzerinden geçmesi en makul ve ekonomik seçenek olacaktır. Böylece Türkiye coğrafi bakımdan doğu batı arasında bir köprü olarak tanımlanan rolünü yeni koşullarda ekonomik boyutuyla takviye edecektir. Olayın bir başka boyutunda ise Türkiye’nin enerji açığı bulunmaktadır. Dünyanın 17 büyük ekonomisine sahip olan Türkiye’nin büyüme ve gelişmeye paralel olarak enerji talebi de yıldan yıla artmaktadır. Bakü-Ceyhan bu talebe cevap verecek alternatiflerden biri olacaktır. Rusya, İran gibi bölge ülkelerinden farklı olarak, kendine yeterli enerji kaynakları bulunmayan Türkiye’nin doğalgaz talebi 1990’ların başından beri her yıl ortalama yüzde 10 oranında artmaktadır.

Yapılan hesaplamalara göre, 2005 yılında Türkiye’nin doğalgaz ihtiyacı 45 milyar metreküpe yükselecektir. Benzer şekilde petrole olan talep de artmaktadır. Türkiye’nin petrol tüketiminin 2010 yılında 22 milyon tona ulaşacağı tahmin edilmektedir. Bakü-Ceyhan boru hattı bu çerçevede Türkiye’ye yeni imkanlar sağlayacak, enerji hatlarının toprakları üzerinden geçmesi, aynı zamanda bunların yoğun tüketimini de beraberinde getirecektir. Türkiye, 1980’li yılların ortalarında Rusya ile yaptığı anlaşma ile başlayan doğalgaz talebini son yıllarda tedarik bakımından çeşitlendirmeye çalışmaktadır.

Trakya üzerinden gelen hattın dışında Rusya ile 1996 yılında Karadeniz altından Samsun’a yeni boru hattı döşenmesi için anlaşma imzalanmıştır. Öte yandan aynı yıl Türkiye ile İran arasında 23 milyar dolarlık doğalgaz anlaşması akdedilmiştir. ABD’nin

muhalafetine rağmen uygulamaya aktarılan proje, bir yıl sonra daha da genişlemiş, bu hatta Türkmen doğalgazının da dahil edilmesi kararlaştırılmıştır. 9 Kasım 1998'de yapımına başlanan doğalgaz boru hattının 2001 yılı sonunda tamamlanması planlanmaktadır. Bu hatta Türkmen gazının da dahil edilmesi ve boru hattının Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaşması, hiç kuşkusuz bölgede Türkiye'nin ağırlığını arttıracak bir gelişmedir."¹⁷⁶

Türk Cumhuriyetleri petrol ve doğalgaz ürünleri bakımından zengin ülkelerdir. Türkiye Türkmenistan doğalgazının, Azerbaycan ve Kazakistan petrollerinin Türkiye üzerinden bazı pazarlarına taşınmasını arzu etmektedir. 30 milyar m³/yıl taşıma kapasiteli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğalgaz Boru Hattı Projesi ve 45 milyon ton/yıl taşıma kapasiteli Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı Projesi gerek Türkiye, gerekse Türkmenistan, Azerbaycan ve Kazakistan için son derece önemlidir. Ayrıca Türk Cumhuriyetleri petrol ve doğalgaz üretim ve işleme tesisleri, boru hatları yapım ve onarım işleri bakımından da müteahhitlik sektörümüz için önemli iş alanları oluşturmaktadır.¹⁷⁷

Türkiye Petrolleri ile Kazakistan Hükümeti arasında 9 Ocak 1993 tarihinde imzalanan bir sözleşme ile Kazak Türk Munay (KTM) Şirketi kurulmuştur. Bu ortak irtette TPAO hissesi % 49'dur. KTM Şirketi Batı Kazakistan'daki Atyrau, Uralsk ve Aktubinsk bölgelerinde 1993-1999 yılları arasında petrol arama faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu süre içerisinde TPAO Kazakistan'da; 287.163.038 dolar yatırımda bulunmuştur.¹⁷⁸

KTM'nin çalışmaları 3 ruhsat sahasında (toplam 6.764 kilometrekare alanda) devam etmektedir. Kasım 1999 sonu itibarı ile toplam 1.971.730 varil üretim yapılmış olup 25.5 milyon dolar brüt gelir elde edilmiştir. KTM Şirketi, Aktau Bölgesi'ndeki

¹⁷⁶TEMİROVA, a.g.e., s.66.

¹⁷⁷KABASAKAL, a.g.e., s.48.

¹⁷⁸DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.199.

Batı Yelemez ve D.Saztube Sahalarında ve Aktubinsk Bölgesi'ndeki Laktibay ve D.Akjar Sahalarında üretim çalışması yapmaktadır.

TPAO ayrıca, Batı Kazakistan'ın Aktubinsk Bölgesi, Temir Sahası'nda; BP-AMOCO Şirketi ile % 50 ortaklık kurarak 1998 ve 1999 yıllarında arama faaliyetleri yapmıştır. Arama faaliyetleri sonucu delinen 3200 metre derinlikteki kuyudan herhangi bir petrol keşfi yapılamamıştır. KTM Şirketi, Güney Karatübe Sahası'nda arama çalışmaları yapmak için Kazakistan Jeoloji Bakanlığı ile gerekli görüşmeleri tamamlamıştır. Bu projenin kısa bir sürede başlayacağı beklenmektedir.¹⁷⁹

TPAO 1993 yılından beri Türkmenistan'da petrol ve doğal gaz arama ve üretim çalışmaları yapmak için teknik çalışmalar yürütmektedir.

Aralık 1997 tarihinde Amu Derya Nehri Sağ Kenarı Sahası TPAO'ya ihalesiz olarak önerilmiştir. Bu saha'nın teknik açıdan değerlendirilmesi için Türkmenistan Teknik Heyeti ile Mart 1998'de bir anlaşma imzalanmıştır. Yapılan ilk değerlendirme sonuçlarına göre; Blok-V alanında yeterli gaz rezervi olmaması nedeni ile 15 Eylül 1998 tarihinde Blok-V Sahası genişletilerek 'Amu-Derya Sağ Kıyısı' olarak adlandırılan bölgenin Jeolojik ve Jeofizik Veriler Temelli Ortak Teknik Çalışma Anlaşması imzalanmış ve Ekim 1998'de çalışmalara başlanmıştır.¹⁸⁰

Çalışmalar sonucunda; konu ile ilgili alan, üç proje olarak değerlendirilmiş olup Samantepe-Metecan geliştirme üretim projesinin mevcut şartlarda marjinal ekonomik değere sahip olduğu, diğer iki arama geliştirme projelerinin ise mevcut şartlarda hiçbir şekilde ekonomik olmadığı sonucuna varılmıştır.

TPAO, 1996 yılından beri Türkmenistan'ın deniz alanları ile ilgili çalışmalarını sürdürmektedir. Türkmenistan Hükümeti'nin ihaleye çıkarmayı planladığı alanlar için

¹⁷⁹DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.199-200.

¹⁸⁰DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.205.

TPAO, Unocal, Mobil ve Delta Oil Şirketlerinin iştiraki ile bir konsorsiyum oluşturulmuş ve yapılan çalışmalar sonucunda ihalede öncelikli olması gereken bloklar tesbit edilmiştir. Ancak Türkmenistan tarafının ABD Houston'da bu blokları ihale dışına çıkartmamasından dolayı herhangi bir faaliyete geçilememiştir.

Türkmenistan'ın TPAO'ya önerdiği arama sahalarının riski yüksek ve ekonomik yönden olumsuz olması nedeni ile TPAO'nun Türkmenistan'da yürüttüğü faaliyetlerde olumlu bir ilerleme kaydedilememiştir.

Türkmenistan Hidrokarbon Kaynaklarının Değerlendirilmesi üzerine Stratejik İş Birliği Hakkındaki Anlaşma'ya göre Hazar Geçişli Gaz Boru Hattına gaz vermesi öngörülen 7 ruhsat alanındaki 70 sahayı geliştirerek işletmek üzere bir konsorsiyum kurulacağı bildirilmiştir. Bu konsorsiyumda Türkmenneft, Türkmengaz ve Shell şirketleri bulunacaktır. Türkmenistan resmi kaynakları TPAO'ya kendi belirleyeceği ruhsat alanları dahilinde bu konsorsiyum içerisinde yer almasını önermektedir. TPAO, Temmuz 1999 tarihinde Türkmenistan yetkililerine kurulacak olan konsorsiyum da yer alacağını bildirmiştir.¹⁸¹

Bugün gelinen noktada diğer sektörlerde olduğu gibi madencilik sektöründe de ülkemiz ihracata dayalı büyüme stratejisinin yerine Uluslararası ticaret ve yatırımlarla büyüme stratejisini oluşturmak zorundadır. Önümüzde ki dönemde ihtiyaç duyacağı doğal kaynakları sahip olduğu üretim teknolojisi, sermaye birikimi ve yetişmiş insan gücü ile en kısa sürede en yüksek katma değeri elde edebileceği bölgelere ve ihtiyaç duyacağı madencilik alanlarına yönelmelidir. Bu kapsamlı değişim süreci için Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve bölge ülkeleri en uygun ortam olarak gözükmektedir. Diğer taraftan yakından incelendiğinde bu ülkelerdeki maden potansiyeli Türkiye'nin ihtiyacına cevap verebilecek ve ülkemizin hammadde ve ara malı niteliğindeki ithalat ihtiyaçlarını temin edebilecek özellikleri fazlasıyla taşımaktadır. Ayrıca bu ülkeler Türk

¹⁸¹ DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.205-206.

şirketlerinin daha az risk ile daha büyük ölçekli faaliyetlerde bulunmasını sağlayacak ortamı oluşturmaktadır. Ancak bu ülkelerdeki sermaye yetersizliği ve serbest piyasa ekonomisini işletecek yasal mekanizmaların bulunmayışı bugün için bu potansiyeli atıl tutmaktadır. Ülkemizdeki bilgi ve sermaye birikimi bilinçli bir politika ile desteklenirse, hem dost ve kardeş ülkelere ve hem de Türkiye'ye büyük yararlar sağlanabilir.¹⁸²

3. SANAYİ, İNŞAAT VE ULAŞIM

Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri'nin imalat sanayileri ile yerli sanayimiz arasında enformasyon akışının geliştirilmesi ve böylece söz konusu devletler ile aramızda yan sanayi ve tedarik ilişkilerinin kuvvetlenmesi, teknoloji geliştirmeye yönelik bilgi alışverişinin artması öngörülmektedir. İnternet ortamı bu tarz bir enformasyon akışı için etkin bir araç sunmaktadır, toplu iş gezileri (KOSGEB'in düzenlediği KOBİ İş Gezileri gibi) de bu amaca direkt hizmet edecek organizasyonlardır. Söz konusu ülkelerin firmaları ile Türkiye'deki firmalarımız arasında kurulması öngörülen Network Sistemi ile artacak olan iletişim sayesinde Elektronik Ticarete adım atma imkanı sağlanarak, bu ülkelerle daha etkin sınai ve ticari işbirliği yapılabilecektir.¹⁸³

Tablo 32: 1999 Sonuna Kadar TMB/UMB Üyesi Firmaların Yurt Dışı İş Hacimleri (Milyon ABD Doları)

Ülkeler	Toplam İş	İşin Tutarı	Tamamlanan	Devam Eden
42 Ülkede	984	31.119	24.280	6.839
Rusya Federasyonu	298	6.495	5.509	985
TÜRK CUMHURİYETLERİ (TCL)				
TCL Toplamı	195	3.688	2.527	1.111
Kazakistan	64	1.474	922	522
Özbekistan	35	706	562	145
Türkmenistan	62	758	557	201
Azerbaycan	31	396	284	115
KKTC	4	118	106	12
Kırgızistan	6	213	96	117

(*) UMB= Uluslararası Müteahhitler Birliği

Kaynak: Emin ÇARIKÇI, "Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye'nin Ekonomik Destekleri", **Standard Dergisi**, (Yıl: 39, Sayı: 463, Temmuz 2000), s.18.

¹⁸²DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.262.

¹⁸³DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.238.

Son 25 yıl içinde Türk firmalarının 42 ülkede almış oldukları 984 işin tutarı 31.1 milyar dolara ulaşmış olup, 1999 sonu itibariyle bu meblağın 24.3 milyar doları tamamlanmış ve 6.8 milyar doları da halen devam etmektedir.(Tablo 17) Bu miktarlar TMB (Türkiye Mütcaahhitler Birliği) ve UMB (Uluslararası Mütcaahhitler Birliği) üyesi firmaların yurt dışından aldıkları işlerdir.

Türk mütcaahhitleri 1990 yılına kadar daha çok Libya, Suudi Arabistan ve Irak'tan işler alıyorlardı. Eski SB'nin dağılması sonucu, Türk firmaları daha çok Rusya Federasyonu, Pakistan ve Türk Cumhuriyetleri'nden (TCL'den) işler almaya başladılar. Nitekim, 1990-1999 döneminde Türk firmalarının yurtdışından üstlendikleri mütcaahhitlik işleri 18.3 milyar dolar olup, bu miktarın % 36'sı Rusya'dan % 22'si de Türk Cumhuriyetlerinden alınmıştır.¹⁸⁴

1999 sonu itibariyle devam eden 6.8 milyar dolarlık işin 1 milyar doları Rusya'da 1.1 milyar doları da Türk Cumhuriyetlerindedir.

1990-1999 döneminde TMB/UMB üyesi firmaların üstlendikleri projelerin alt sektörler itibariyle dağılımı ise: % 28'i konut yatırımlarına (bu oran 1980-1989 döneminde % 44 idi), % 15'i endüstriyel tesislere (1980'lerde % 3 idi), % 15'i iş merkezi ve idari binalara, % 5'i otellere, % 4'ü petrokimya tesislerine, % 3'ü de enerji santrallerine aittir.

Diğer taraftan 1999 yılı sonuna kadar tüm Türk firmalarının almış olduğu mütcaahhitlik hizmetlerinin tutarı 50 milyar dolar olup, bunun 31.1 milyar dolarlık kısmı (% 62'si) TMB/UMB üyesi firmalar tarafından üstlenmiştir.¹⁸⁵

TMB/UMB üyesi firmaların Türk Cumhuriyetleri'nden 1990-1999 döneminde

¹⁸⁴Emin ÇARIKÇI, "Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye'nin Ekonomik Destekleri", **Standard Dergisi**, (Yıl: 39, Sayı: 463, Temmuz 2000), s.18.

¹⁸⁵ÇARIKÇI, a.g.e., s.18.

elde ettiği 3.7 milyar dolarlık mütcahitlik hizmetlerine diğer firmaların katkıları da hesaba katıldığında (Yaklaşık % 40 fazlası ile) bu miktarın 4 milyar doları aşığı tahmin edilmektedir. Türk firmalarının tekstil ve gıda sanayi gibi diğer sahalara yapmış olduğu yatırımlar da hesaba katıldığında Türk iş aleminin Türk Cumhuriyetlerinde yapmış olduğu toplam iş hacmi ile yatırım tutarının 6 milyar doları aşığı bilinmektedir.¹⁸⁶

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında hava ulaştırması düzenlenen karşılıklı seferlerle sorunsuz olarak sürdürülmektedir. THY bu ülkelerin bazılarında tarifeli havayolu seferleri düzenleyen ilk batılı havayolu şirketi olmuştur. THY, Orta Asya uçuşlarına Mayıs 1992’de haftada üç gün düzenlenen İstanbul-Taşkent-Almatı seferleriyle başlamıştır. Halen Almatı seferleri haftada iki gün direkt iki gün Bişkek bağlantılı olarak gerçekleşmektedir. Air Kazakistan ve dört özel havayolu şirketi de Türkiye ile Kazakistan’da muhtelif şehirler arasında charter seferler düzenlenmektedir. İstanbul’dan Taşkent’e de THY haftada üç gün direkt uçuş yapmaktadır. Aynı hatta Özbekistan Hava Yolları’nın haftada iki tarifeli seferi vardır. THY’nin Aşgabat uçuşları haftada dört gün yapılmaktadır. Türkmenistan Hava Yolları da Aşgabat-İstanbul arasında haftada üç tarifeli sefer düzenlemektedir. THY Bişkek’e ise haftada iki gün uçuş yapmaktadır. Kırgız Hava Yolları da Bişkek-İstanbul arasında haftada iki tarifeli sefer düzenlemektedir.

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında deniz ulaştırması bağlantısı Karadeniz ve Hazar Denizi arasında Volga-Don nehirleri kanalıyla sağlanmaktadır. Ancak bu bağlantı Rusya federasyonu toprakları içinde kaldığı için deniz taşımacılığı yapılması Rusya Federasyonunun iznine bağlıdır.

Kazakistan ile 1992 yılında BRİ-GEM Ortak Gemicilik Şirketi Projesi başlatılmıştır. Bu proje Türkiye-Kazakistan arasında ortak gemicilik şirketi kurulması, Volga-Don kanalıyla Karadeniz ile Hazar Denizi arasında taşımacılık yapılmasını içermektedir.¹⁸⁷

¹⁸⁶ÇARIKÇI, a.g.e., s.19.

¹⁸⁷KABASAKAL, a.g.e., s.51.

4. BANKACILIK VE FİNANS

Bankacılık ilişkilerinin geliştirilmesi amacıyla Merkez Bankası Türk Cumhuriyetleri Merkez Bankaları ile muhabirlik ilişkisi tesis etmiştir. Ayrıca Türkiye'deki birikimlerin Türk Cumhuriyetleri'ndeki Merkez Bankaları personeline aktarılması için TİKA'nın desteğiyle eğitim programları düzenlenmiştir.

İstanbul Menkul Kıymetler Borsası öncülüğünde 1995 yılında Avrasya Borsalar Federasyonu kurulmuştur. Federasyonun Türk Cumhuriyetleri de dahil olmak üzere 22 üyesi vardır. Avrasya Borsalar Federasyonu'nun amacı üye ülkelerin menkul kıymet piyasaları arasında işbirliğini pekiştirmek, üye ülkeleri uluslararası borsalarda temsil etmek ve bölgedeki uluslararası borsaların entegrasyonunu sağlamaktır.¹⁸⁸

Kazakhstan-Ziraat International Bank ("KZI-Bank"), 1993 yılında kurulmuş olup Ziraat Bankası'nın katılımı % 94'dür. Banka, Kazakistan yasalarının izin verdiği her türlü bankacılık hizmetlerini sunmaktadır. Türkiye Kazakhstan International Bank 1992 yılında kurulmuş olup Emlak Bankası'nın % 91.88 oranında katılımı olmuştur. Banka her türlü kambiyo işlemi, hazine bonosu alım-satımı, akreditif işlemi yapmaktadır. Ayrıca kredi, mevduat işlemleri de yapılmaktadır. Öte yandan, Ağustos 1998 tarihinde Demirbank'ın % 99.97 iştirak payı ile kurulan ve faaliyet gösteren diğer bir Türk Bankası Demir Kazakhstan Bank'tır. Demirbank sermayesi ile kurulan bankanın genel müdürlüğü dışında şu anda bir şubesi bulunmaktadır. İkinci şubesi de açılmak üzeredir. Banka, yerli firmalara ve Türk firmalarına her türlü bankacılık hizmeti vermekte ve özellikle dış ticaret konusundaki hizmetlerde yoğunlaşmaktadır.

Kazakistanda faaliyet gösteren bir diğer Türk Bankası da Okan Yatırım Bankası'nın % 5.29'lu iştiraki ile 1998 yılında kurulan International Bank Alma

¹⁸⁸KABASAKAL, a.g.e., s.42.

Ata'dır. Sözkonusu banka, Kazakistan yasalarının izin verdiği her türlü bankacılık hizmetini yerine getirmektedir.¹⁸⁹

Kentbank A.Ş.'de 1997 yılında iştirak ettiği T.Kazakistan Bank adı altında, her türlü bankacılık hizmetini yerine getirmektedir.

Kırgızistan'daki yabancı bankalar içinde ortakları arasında % 60 hisse ile Demirbank'ın da bulunduğu Demir Kyrgyz International Bank Haziran 1997'de faaliyete geçmiştir. Genel müdürlüğün yanısıra bir de şubesi bulunan banka, kurumsal ve bireysel bankacılık işlemleri yürütmektedir. Genel bankacılık lisansına sahip olan Demir Kyrgyz International Bank, yakın gelecekte bireysel hizmetlerini yaygınlaştırmayı planlamaktadır. Banka 1998 ve 1999 yıllarında Euromoney tarafından ülkenin en iyi bankası seçilmiştir.

Türk yatırımcılar, telekomünikasyon, otoyollar, havaalanı, otel ve fabrikalar şeklindeki altyapı yatırımlarıyla ilgilenmektedir.

Türk ve Özbek özel sektörleri arasındaki ilişkiler, Türk-Özbek iş konseyi tarafından düzenlenmektedir. Taşkent'te bir Türk Bankası ile Özbekistan-Türk Bankası mevcuttur. Türkiye'de Özbekistan sermayeli 5 adet firma bulunmaktadır. İlki 1994 yılında kurulmuş olan şirketlerde toplam yabancı sermaye tutarı 651.500 dolardır. Firmalar, ticaret, hava taşımacılığı, restoran işletmeciliği ile uğraşmaktadır.¹⁹⁰

Özbekistan'da Ziraat Bankası'nın % 50 hisse ile katılımı ile 1993 yılında Uzbekistan-Turkish Bank kurulmuştur.

Türkmenistan'da ise Ziraat Bankası'nın % 50'lik katılımıyla 1993 yılında

¹⁸⁹KABASAKAL, a.g.e., s.42.

¹⁹⁰<http://www.turkcumhuriyetleri.gov.tr/makroekonomikanaliz>; DPT: 2511, ÖİK: 528, s.108.

Turkmen-Turkish Commercial Bank kurulmuştur. Yine aynı yıl Halk Bankası'nın % 25'lik iştiraki ile Uluslararası Türkmen-Halk Bankası kurulmuştur.

Türk Cumhuriyetlerinde ortaklıklar yoluyla faaliyete geçen Türk bankaları her türlü uluslararası bankacılık hizmetlerini yerine getirmektedirler.

4.1. Türk Eximbank Kredi ve Garanti Programları

Türk Eximbank'ın ülke (alıcı) kredileri kapsamında bölge ülkeleri ile ilişkileri SSCB dönemine dayanmaktadır. Eximbank tarafından ihracatın finansmanına yönelik olarak kullanılmaya başlanan alıcı kredilerinin ilk uygulaması 1989 yılında SSCB'ne açılan her biri 150 milyon dolar tutarında olan iki krediden oluşmaktadır. SSCB Vnesheconombank ile imzalanan anlaşmalar kapsamında 1989-91 döneminde söz konusu krediler çerçevesinde ağırlıklı olarak ilaç, tekstil ürünleri, hububat ve un ihracatına finansman desteği sağlanmıştır. SSCB'nin dağılmasından sonra ise Türk Eximbank finansman desteğini Rusya Federasyonu'nun yanı sıra bağımsızlıklarını kazanan Orta-Batı Asya cumhuriyetlerine de yönlendirmiştir.¹⁹¹

İlk aşamada, Rusya Federasyonu ve bağımsızlığını yeni kazanan Orta-Batı Asya cumhuriyetlerinde karşılaşılan ekonomik darboğazların aşılmasına yardımcı olacak acil ihtiyaçların karşılanmasına yönelik finansman programları devreye sokulmuştur. Bunun sonucunda, Türk Eximbank'ın bu ülkelere yönelik programları "mal kredisi" bazında başlatılmış ve 1992-93 döneminde bu ülkelerin acil ihtiyaç duydukları gıda ürünleri, ilaç, tıbbi teçhizat, tekstil ürünleri, otomotiv ürünleri, makine-ekipman ve diğer sanayi ürünleri ihracatı finanse edilmiştir.

"Resmi Destekli İhracat Kredileri"ne ilişkin olarak, mevcut uluslararası teamüller, OECD Uzlaşması ve Gümrük Birliği vecibelerimiz nedeniyle Avrupa Topluluğu'nun ilgili mevzuatı ve Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracat-96/12 sayılı Tebliğine

¹⁹¹DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.150.

uygun olarak Türk Eximbank, prensip olarak projelerin Türkiye'den sağlanan bölümünün en fazla % 85'ine kadar olan kısmına kredi, sigorta ve garanti programları çerçevesinde finansman desteği sağlamaktadır. Bunun yanı sıra, Türk Eximbank tarafından finansman desteği sağlanması öngörülen projelerin kendi kredi borcunu ödeyebilecek ekonomik özelliklere sahip, uluslararası alanda genel kabul görmüş proje değerlendirme kriterlerine cevap verebilen projeler olmasına özellikle önem verilmektedir.

Türk Eximbank'ın bölge ülkelerine yönelik proje finansman desteği üç grupta toplanmaktadır ve bu üç grup belirli bir stratejinin sonucu olarak birbirinin ardılı olarak gündeme gelmiştir. Önce hizmetler sektörüne girilmiş, ardından tüketim maddeleri üretimi yapan tesislere yönelinmiş ve son aşamada ise daha gelişmiş sınai tesislerin finansmanına ve nihayetinde dev enerji projelerine başlanılmıştır. Bugün Ülke Proje Kredileri çerçevesinde, Türk firmalarınca bu ülkelerde gerçekleştirilen otel-iş merkezi inşaatı ve restorasyonu, ticaret merkezi, sağlık merkezi, sınai tesis (ekmek, elektrikli ev aletleri, deri işleme ve deri konfeksiyon, makarna, şeker, tekstil, otomotiv fabrikaları vb.), telekomünikasyon ve enerji projelerine finansman desteği sağlanmaktadır.¹⁹²

Orta-Batı Asya Cumhuriyetlerinin en önemli sorunlarından birini yabancı sermaye yatırımlarının ve dış finansmanın bu ülkelere yönlendirilebilmesindeki güçlükler oluşturmaktadır. Türk Eximbank, 1990'lı yılların başından itibaren finansman desteği sağlamak suretiyle belirli tecrübe birikimine sahip olduğu üçüncü ülkelere daha fazla sermaye girişini sağlayarak bu ülkelerin kalkınmalarına katkı sağlayacak büyük ölçekli projelerin finansmanında yaşanan sorunları asgariye indirmek, Türk müteşebbislerinin yabancı ortaklarıyla ileri teknoloji içeren projelerde iş üstlenmelerini temin etmek ve uygulanacak yeni finansman yöntemleri yoluyla ülkemiz ve Bankamızın tecrübe ve bilgi birikimini geliştirmek amacıyla diğer ülkelerin ihracat kredi kuruluşları ile işbirliğinin artırılmasına özel önem vermiştir. Bu çerçevede, ülke proje kredilerince desteklenen

¹⁹²DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.150-151.

projelerin üçüncü ülkelerden sağlanacak bölümlerinin finansmanını kolaylaştırmak amacıyla, US Eximbank/ABD, Coface/Fransa, EDC/Kanada, IFTRIC/İsrail, Hermes/Almanya, OND/Belçika, The Export Import Bank of China/Çin Halk Cumhuriyeti, MECIB/Malezya ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) ile müşterek finansman ve sigorta işbirliği imzalanmıştır.

Türk Eximbank'ın Ülke Kredi ve Garanti Programları kapsamında bölge ülkelerine tahsis ettiği kredi tutarı Aralık 1999 itibarıyla 2.4 milyar dolardır. Bu tutarın 1.6 milyar doları fiilen kullanılmıştır.¹⁹³

Tablo 33: Türk Eximbank'ın Ülke Kredi ve Garanti Programları

	Kazakistan		Kırgızistan		Özbekistan		Türkmenistan	
	Mal Kredisi	Proje Kredisi	Mal Kredisi	Proje Kredisi	Mal Kredisi	Proje Kredisi	Mal Kredisi	Proje Kredisi
Kredi Tutarı (Milyon \$)	55.7	184.3	37.5	37.5	125.0	250.0	75.0	88.3
Toplam Kullanım* (Milyon \$)	40	173.1	35.7	12.4	124.6	222.5	75.0	34.1

* 06.12.1999 itibarıyla.

Kaynak: DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.152.

Kazakistan'a Türk Eximbank 55.7 milyon dolar mal kredisi, 184.3 milyon dolar proje kredisi olmak üzere toplam 240 milyon dolarlık kredi tahsis etmiştir. Mal kredisi ile telekomünikasyon cihazları, inşaat malzemeleri, gıda, mobilya, ilaç, otomobil ve tıbbi teçhizat ihracatı desteklenmiş, bu kredinin 40 milyon doları kullanılmıştır. 184.3 milyon dolarlık proje kredisinin kullanılan 173.1 milyon dolarlık dilimi ile deri işleme, giyim, gıda, turizm ve telekomünikasyon projeleri finanse edilmiştir.

Kırgızistan'a tahsis edilen kredi miktarı toplam 75 milyon dolardır. Bu kredi mal ve proje kredisi olmak üzere ikiye bölünmüştür. Mal kredisinin 35.7 milyon dolarlık kısmı kullanılmış, bununla ekmek fırınları, elektronik aletler, ilaç, mobilya imalat makinaları, kimyasal maddeler ve oto ihracatı desteklenmiştir. Proje kredisinden kullanılan 12.4 milyon dolarla da otel inşaatı ve elektrik transformatörleri tesisi desteklenmiştir.

¹⁹³DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.151.

Özbekistan'a Türk-Eximbank'ın açtığı kredi miktarı 400 milyon dolardır. 125 milyon dolarlık mal kredisinin tamamına yakını kullanılmıştır. Bu kredilerle tekstil, otomotiv, gıda ve zirai ilaç ihracatı desteklenmiştir. 250 milyon dolarlı proje kredisinin kullanılan 222.5 milyon dolarlık kısmı ile şeker fabrikası, yün entegre tesis ve otomotiv üretim ve montaj tesisleri yapımı desteklenmiştir.

Türk Eximbank Türkmenistan'a 75 milyon dolar mal kredisi, 88.3 milyon dolar proje kredisi açmıştır. Mal kredisi ile değirmen makinaları, makarna üretimi, kamyon, soğuk hava deposu makinaları, un, buğday ve maya ihracatı desteklenip, kredinin tamamı kullanılmıştır. Proje kredilerinin 34.1 milyon dolarlık kısmı kullanılmıştır. Bu kredilere ek olarak Türkmenistan'a Türkmenbaşı Rafinerisi CCR Ünitesi Projesi için 21.66 milyon dolar, FCC Ünitesi projesi için 22.1 milyon dolar finansman desteğinde bulunulmuştur. Kazakistan Almatı'da bir hipermarkete 6 milyon dolar kredi tahsis etmiştir. Astana öteki inşaatı özellikle ihracat kredisi açılarak desteklenmiştir.

Türk Eximbank, Kısa Vadeli İhracat Kredisi Sigortası Programı ile, ihracatçı firmaların bir yıl içerisinde gerçekleştirecekleri bir yıla kadar vadeli işlemleri teminat altına almaktadır.¹⁹⁴

---

¹⁹⁴KABASAKAL, a.g.e., s.44.

5. DIŞ TİCARET

5.1. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri İle Dış Ticareti

Tablo 34: Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri İle Toplam Dış Ticareti

Yıllar	İhracat (Milyon \$)	İthalat (Milyon \$)	Türkiye Ticaretindeki Payı (%)		Değişim (%)		Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$)
			İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	
1992	186.1	97	1.27	0.42			89.1
1993	455.2	196.7	2.97	0.67	144.56	102.83	258.5
1994	444.1	192.6	2.45	0.83	-2.44	-2.12	248.5
1995	551.2	293.6	2.55	0.82	24.10	52.46	257.6
1996	751.7	306.8	3.24	0.70	36.38	4.49	449.9
1997	915.0	402.8	3.48	0.83	21.72	31.30	512.2
1998	844.8	456.8	3.13	0.99	-7.67	13.41	388.0

Not: Bilgiler Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan'a aittir.

Kaynak: Devlet Planlama Teşkilatı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, "Türkiye'nin Dış Ekonomik İlişkileri", (Ankara: Yayın No: DPT: 2512, ÖİK: 529-2000), s.212.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile dış ticareti 1992 yılından 1997 yılına dek sürekli artış eğilimi göstermiştir. 1998 yılında Türkiye'nin söz konusu ülkelere ihracatı % 7.67 oranında azalmış, bu ülkelere ithalatı ise % 13.41 oranında artış göstermiştir. 1999 yılı Ocak-Ekim döneminde ise ihracatımız bir önceki yılın aynı dönemine göre % 40,41 oranında azalmış olup ithalatımızda da % 13.46 oranında düşüş gerçekleşmiştir. Türkiye'nin Türk cumhuriyetleri dış ticareti 1998 yılından itibaren düşüş eğilimine girmiştir.¹⁹⁵

5.1.1. Türkiye'nin Kazakistan ile Dış Ticareti

1998 yılına kadar sürekli artış gösteren Kazakistan'la Türkiye'nin dış ticareti 1998 yılında 39.4 milyon dolar açık vermiştir. Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatı 1998 yılında 214.3 milyon dolar olmuştur. 1999 yılı ilk on aylık ihracatı ise 77.997 milyon dolardır. 1998 yılının ilk on ayı ihracatı ise 187.683 milyon dolardır. Geçen bir yıllık sürede Türkiye'nin ihracatında yaklaşık % 60 oranında bir azalma meydana gelmiştir.

¹⁹⁵DPT: 2512, ÖİK: 529, a.g.e., s.211.

Türkiye'nin Kazakistan'dan yapmış olduğu ithalat ise 1998 yılında 253.668 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu ithalat rakamı 1992'den bu yana en yüksek rakamdır. 1998 ve 1999 yılları ithalat rakamları karşılaştırıldığında 1999'un ilk on ayında Kazakistan'dan yapılan ithalatta yaklaşık 7 milyon dolarlık bir azalma görülmektedir.

Tablo 35: Türkiye'nin Kazakistan'la Dış Ticareti

Yıllar	İhracat (Bin \$)	İthalat (Bin \$)	Türkiye Tic. Payı (%)		Değişim (%)		Dış Ticaret Dengesi (Bin \$)
			İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	
1992	19.379	10.511	0.13	0.05			8.868
1993	67.838	43.741	0.44	0.15	250.06	316.16	24.098
1994	131.803	32.305	0.73	0.14	94.29	-26.14	99.498
1995	150.775	86.631	0.70	0.24	14.39	168.17	64.143
1996	164.068	100.595	0.71	0.23	8.82	16.12	63.473
1997	210.578	165.285	0.80	0.34	28.35	64.31	45.293
1998	214.307	253.668	0.79	0.55	1.77	53.47	-39.361
98 Oc.-Ek.	187.683	224.856	0.83	0.58	-12.42	-11.36	-37.173
99 Oc.-Ek.	77.997	217.879	0.37	0.68	-58.44	-3.10	-139.882

Kaynak: DİE.

İhracat: Kazanlar, makineler, mekanik cihazlar, elektrikli makine ve cihazlar, sabunlar, halı ve diğer yer kaplamaları, demir veya çelikten eşya Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatında en önemli ürün gruplarıdır.

Tablo 36: Kazakistan'a En Çok İhraç Edilen Ürünler, 1998

Fasıl	Mal Grubu	Dolar
84	Kazanlar, makineler, mekanik cihazlar	26.221.182
85	Elektrikli makine ve cihazlar	21.412.312
34	Sabunlar	20.027.410
57	Halı ve diğer yer kaplamaları	18.155.869
73	Demir veya çelikten eşya	14.033.372
15	Hayvansal ve bitkisel katı ve sıvı	13.981.078
94	Mobilyalar	9.990.504
39	Plastikler ve mamulleri	9.010.972
48	Kağıt ve karton	7.396.702
64	Ayakkabılar vb. eşya	6.588.049
68	Taş, alçı vb. eşyalar	6.146.322

Kaynak: DİE.

İthalat: İthalatta ise demir ve çelik, bakır ve bakırdan eşya, mineral yakıtlar ve yağlar, hububat, ham postlar, deriler ve köseleler önem taşıyan ürün gruplarıdır.¹⁹⁶

¹⁹⁶DPT: 2512, ÖİK: 529, a.g.e., s.217.

Tablo 37: Kazakistan'dan En Çok İthal Edilen Ürünler, 1998

Fasıl	Mal Grubu	Dolar
72	Demir ve çelik	86.821.012
74	Bakır ve bakırdan eşya	77.752.073
27	Mineral yakıtlar ve yağlar	63.584.242
10	Hububat	13.258.586
41	Ham postlar, deriler ve köseleler	2.659.654
76	Alüminyum, alüminyumdan eşya	2.386.480
28	İnorganik kimyasal maddeler	1.941.089
51	Yapağı ve yün	1.124.162
84	Kazanlar, makineler, mekanik cihazlar	1.004.050
52	Pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu	990.818

Kaynak: DİE.

İkili İlişkiler: Anlaşma ve Protokoller

Ticaret ve Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması	10.09.1997	Almatı
Karma Ekonomik Komisyon Kurulmasına Dair Protokol	02.09.1993	Ankara
Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması	01.05.1992	Almatı
Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması	15.08.1995	Almatı
Türk-Kazak KEK I. Dönem Toplantısı Protokolü	10.09.1999	Ankara

5.1.2. Türkiye'nin Kırgızistan İle Dış Ticareti

Türkiye ile Kırgızistan dış ticaretinde 1992-1998 yılları arasında 1994 yılındaki yaklaşık 0.42'lik daralma hariç artış gözlenmektedir. 1998 yılında Kırgızistan'a yapılan ihracat 41.516 milyon dolardır. 1999 yılı ilk 10 aylık ihracat rakamı dikkate alındığında 17.191 milyon dolar olan ihracat miktarı 1998 yılı 10 aylık ihracatına göre yaklaşık a21.700 milyon dolarlık gerileme olduğunu göstermektedir. Kırgızistan'a yapılan 1998 yılı ihracatında en önemli ihraç malları halı ve diğer yer kaplamaları ile şeker ve mamulleridir.

Kırgızistan'da yapılan ithalat ise 1998 yılında 6.773 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 1999 yılı 10 aylık ithalatı ise 2.595 milyon dolardır. Bu rakam 1998 yılı 10 aylık ithalatından yaklaşık 3.800 milyon dolar daha düşüktür. 1998 yılı ithalatında en büyük payı pamuk ve pamuk ürünleri almıştır.

Tablo 38: Türkiye'nin Kırgızistan'la Dış Ticareti

Yıllar	İhracat (Bin \$)	İthalat (Bin \$)	Türkiye Tic. Payı (%)		Değişim (%)		Dış Ticaret Dengesi (Bin \$)
			İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	
1992	1.831	1.442	0.01	0.01			389
1993	17.044	3.470	0.11	0.01	830.74	140.65	13.574
1994	16.972	4.295	0.09	0.02	-0.42	23.76	12.678
1995	38.156	5.513	0.18	0.02	124.81	28.36	32.644
1996	47.100	5.879	0.20	0.01	23.44	6.64	41.222
1997	49.433	7.556	0.19	0.02	4.95	28.53	41.877
1998	41.516	6.773	0.15	0.01	-16.02	-10.36	34.743
98 Oc.-Ek.	38.910	6.427	0.17	0.02	-6.28	-5.11	32.483
99 Oc.-Ek.	17.191	2.595	0.08	0.01	-55.82	-59.62	14.596

Kaynak: DİE.

İhracat: Halı ve diğer yer kaplamaları, şeker ve mamulleri, hububat, un, nişasta veya süt, kakao ve kakao müstahzarları, sabunlar, elektrikli makine ve cihazlar, kazanlar, makineler ve mekanik cihazlar, demir veya çelikten eşya, ayakkabılar vb. eşya, kağıt ve karton, plastikler ve mamulleri Türkiye'nin Kırgızistan'a ihracatında en önemli ürün gruplarıdır.

Tablo 39: Kırgızistan'a En Çok İhraç Edilen Ürünler, 1998

Fasıl	Mal Grubu	Dolar
57	Halı ve diğer yer kaplamaları	4.305.403
17	Şeker ve mamulleri	4.265.682
19	Hububat, un, nişasta veya süt	3.427.298
18	Kakao ve kakao müstahzarları	3.248.992
34	Sabunlar	2.950.092
85	Elektrikli makine ve cihazlar	2.860.040
84	Kazanlar, makineler, mekanik cihazlar	2.832.768
73	Demir veya çelikten eşya	2.437.214
64	Ayakkabılar vb. eşya	2.075.275
48	Kağıt ve karton	1.530.307
39	Plastikler ve mamulleri	1.440.683
94	Mobilyalar	1.122.072
33	Uçucu yağlar ve rezinoitler	959.270

Kaynak: DİE.

İthalat: Pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu mensucat, demir ve çelik, ham postlar, deriler ve köseleler, hububat, yapağı ve yün ürün grupları ise söz konusu ülkeden ithalatımızda önemli yer tutmaktadır.¹⁹⁷

¹⁹⁷DPT: 2512, ÖİK: 529, a.g.e., s.219.

Tablo 40: Kırgızistan'dan En Çok İthal Edilen Ürünler 1998

Fasıl	Mal Grubu	Dolar
52	Pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu	4.017.289
72	Demir ve çelik	528.235
41	Ham postlar, deriler ve köseleler	451.936
10	Hububat	410.095
51	Yapağı ve yün	373.232
44	Ağaç ve ahşap eşya	280.695
5	Diğer hayvansal menşeli ürünler	178.457
50	İpek	144.209

Kaynak: DİE.

İkili İlişkiler: Anlaşma ve Protokoller

Ticaret ve Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması	24.10.1997	Ankara
Karma Ekonomik Komisyon Kurulmasına Dair Anlaşma	16.08.1995	Bişkek
Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması	28.04.1992	Bişkek
Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması	02.07.1999	Ankara
Türk-Kırgız KEK I. Dönem KEK Protokolü	14.10.1997	Bişkek

5.1.3. Türkiye'nin Özbekistan ile Dış Ticareti

Türkiye'nin Özbekistan'la dış ticareti 1998 yılı itibariyle yaklaşık 60 milyon dolar fazla vermiştir. 1998 yılı ihracatı 156.181 milyon dolar, ithalatı ise 96.207 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 1998 ve 1999 yılları ile 10 ayları itibariyle değerlendirildiğinde 1999 yılında ihracat ve ithalat da yaklaşık % 45 oranında azalma görülmektedir.

1998 yılında Türkiye'nin en önemli ihraç ürünleri kazanlar, mekanik ve elektrikli makina ve cihazlardır.

Yine 1998 yılı ithalat ürünleri içinde en fazla payı ise pamuk ve pamuklu ürünler ile bakır ve bakır eşyalar almaktadır.

Tablo 41: Türkiye'nin Özbekistan'la Dış Ticareti

Yıllar	İhracat (Bin \$)	İthalat (Bin \$)	Türkiye Tic. Payı (%)		Değişim (%)		Dış Ticaret Dengesi (Bin \$)
			İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	
1992	54.492	21.019	0.37	0.09			33.473
1993	213.508	31.934	1.39	0.11	291.81	51.92	181.575
1994	64.531	78.625	0.36	0.34	-69.78	146.21	-14.094
1995	138.542	61.529	0.64	0.17	114.69	-21.74	77.013
1996	230.555	58.054	0.99	0.13	66.42	-5.65	172.501
1997	210.588	94.773	0.80	0.20	-8.66	63.25	115.815
1998	156.181	96.207	0.58	0.21	-25.84	1.51	59.974
98 Oc.-Ek.	140.519	93.201	0.63	0.24	-10.03	-3.12	47.318
99 Oc.-Ek.	75.101	41.126	0.35	0.13	-46.55	-55.87	33.975

Kaynak: DİE.

İhracat: Kazanlar, makineler, mekanik cihazlar, elektrikli makine ve cihazlar, halı ve diğer yer kaplamaları, kara taşıtları, plastikler ve mamulleri, mobilyalar, alüminyum, alüminyumdan eşya, kağıt ve karton, demir veya çelikten eşya, ayakkabılar vb. eşya, sabunlar ihracatımızdaki başlıca ürün gruplarıdır.¹⁹⁸

Tablo 42: Özbekistan'a En Çok İhraç Edilen Ürünler, 1998

Fasıl	Mal Grubu	Dolar
84	Kazanlar, makineler, mekanik cihazlar	38.291.079
85	Elektrikli makine ve cihazlar	14.578.333
57	Halı ve diğer yer kaplamaları	13.092.813
87	Kara taşıtları	11.637.767
39	Plastik ve mamulleri	7.084.983
94	Mobilyalar	6.488.250
76	Alüminyum, alüminyumdan eşya	5.897.600
48	Kağıt ve karton	5.888.876
73	Demir veya çelikten eşya	5.597.283
64	Ayakkabılar vb. eşya	3.778.471
34	Sabunlar	3.476.127
15	Hayvansal ve bitkisel katı ve sıvı	3.128.940
70	Cam ve cam eşya	2.682.816
63	Dokumaya elverişli madde diğer hazır	2.452.394
21	Yenilen çeşitli gıda müstahzarları	2.403.165
30	Eczacılık ürünleri	2.081.004

Kaynak: DİE.

İthalat: Pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu, bakır ve bakırdan eşya, sentetik ve suni devamsız lifler, diğer hayvansal menşeli ürünler, alüminyum, alüminyumdan eşya, kara

¹⁹⁸DPT: 2512, ÖİK: 529, a.g.e., s.221.

taşıtları, kazanlar, makineler, mekanik cihazlar, inorganik kimyasal maddeler ise bu ülkeden ithalatımızda önem taşıyan ürün gruplarıdır.¹⁹⁹

Tablo 43: Özbekistan'dan En Çok İthal Edilen Ürünler, 1998

Fasıl	Mal Grubu	Dolar
52	Pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu	38.291.079
74	Bakır ve bakırdan eşya	14.578.333
55	Sentetik ve suni devamsız lifler	13.092.813
5	Diğer hayvansal menşeli ürünler	11.637.767
76	Alüminyum, alüminyumdan eşya	7.084.983
87	Kara taşıtları	6.488.250
84	Kazanlar, Makineler, mekanik cihazlar	5.897.600
28	İnorganik kimyasal maddeler	5.888.876
60	Örme eşya	5.597.283
85	Elektrikli makine ve cihazlar	3.778.471

Kaynak: DİE.

İkili İlişkiler: Anlaşma ve Protokoller

Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması	13.04.1998	Taşkent
Karma Ekonomik Komisyon Kurulmasına Dair Anlaşma	09 07 1995	Taşkent
Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması	28.04.1992	Taşkent
Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması	08.05.1995	Taşkent

5.1.4. Türkiye'nin Türkmenistan ile Dış Ticareti

Türkiye'nin Türkmenistan'a en fazla ihracat yaptığı yıl 117.534 milyon dolarlık ihracatta 1997 yılıdır. 1998 yılında bu rakam 95.813 milyon dolara gerilemiştir. 1999 ve 1998 yılları 10 aylık ödnemler halinde incelendiğinde ihracatta önemli bir değişiklik olmamıştır. 1998 yılı itibariyle Türkiye'nin en önemli ihraç malları Kazanlar, Makinalar, Demir ve Çelik eşyalardır.

Türkiye'nin Türkmenistan'dan yapmış olduğu ithalata gelince en fazla ithalat 111.826 milyon dolarla 1995 yılıdır. 1998 yılında bu rakam 41.995 milyon dolara kadar gerilemiştir. 1998 ve 1999 yılları 10'ar aylık dönemler itibariyle incelendiğinde 1999

¹⁹⁹DPT: 2512, ÖİK: 529, a.g.e., s.222.

yılında ithalatta yaklaşık 16.300 milyon dolarlık bir artış görülmektedir. Bu artışa rağmen Türkiye'nin 1999 yılı ilk on ayında yaklaşık 28 milyon dolarlık ticaret fazlası bulunmaktadır. Türkmenistan'dan 1998 yılında yapılan ithalatta en önemli yeri pamuk ve pamuklu ürünler almaktadır.

Tablo 44: Türkiye'nin Türkmenistan'la Dış Ticareti

Yıllar	İhracat (Bin \$)	İthalat (Bin \$)	Türkiye Tic. Payı (%)		Değişim (%)		Dış Ticaret Dengesi (Bin \$)
			İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	
1992	7.495	21.181	0.05	0.09			-13.686
1993	83.848	76.893	0.55	0.26	1.018.67	263.02	6.955
1994	84.153	65.560	0.46	0.28	0.36	-14.74	18.594
1995	56.283	111.826	0.26	0.31	-33.12	70.57	-55.543
1996	65.659	100.314	0.28	0.23	16.66	-10.29	-34.655
1997	117.534	73.547	0.45	0.15	79.01	-26.68	43.986
1998	95.813	41.995	0.36	0.09	-18.48	-42.90	53.818
98 Oc.-Ek.	82.894	38.695	0.37	0.10	-13.48	-7.86	44.199
99 Oc.-Ek.	83.170	55.024	0.39	0.17	0.33	42.20	28.146

Kaynak: DİE.

İhracat: Kazanlar, makineler, mekanik cihazlar, demir veya çelikten eşya, halı ve diğer yer kaplamaları, elektrikli makine ve cihazlar, sabunlar, kakao ve kakao müstahzarları, mobilyalar, hububat, un, nişasta veya süt, meşrubat, alkollü içkiler ve sirke ürün grupları Türkiye'nin Türkmenistan'a ihracatında önem taşıyan ürün gruplarıdır.²⁰⁰

Tablo 45: Türkmenistan'a En Çok İhraç Edilen Ürünler, 1998

Fasıl	Mal Grubu	Dolar
84	Kazanlar, makineler, mekanik cihazlar	9.348.614
73	Demir veya çelikten eşya	8.287.888
57	Halı ve diğer yer kaplamaları	7.284.539
85	Elektrikli makine ve cihazlar	5.648.599
34	Sabunlar	5.389.806
18	Kakao ve kakao müstahzarları	4.602.362
94	Mobilyalar	4.231.557
19	Hububat, un, nişasta veya süt	3.741.004
22	Meşrubat, alkollü içkiler ve sirke	3.657.318
32	Debagatte ve boyacılıkta kullanılan ürünler	3.383.544
87	Kara taşıtları	3.125.104
17	Şeker ve mamulleri	2.887.577
39	Plastik ve mamulleri	2.842.385
55	Sentetik ve suni devamsız lifler	2.335.297

Kaynak: DİE.

²⁰⁰DPT: 2512, ÖİK: 529, a.g.e., s.224.

İthalat: Pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu, örme eşya, ham postlar, deriler ve köseleler, kazanlar, makineler, mekanik cihazlar, demir ve çelik, yapağı ve yün, diğer hayvansal menşeli ürünler, ipek, elektrikli makine ve cihazlar, örme giyim eşyası ve aksesuarları, canlı hayvanlar Türkiye'nin söz konusu ülkeden ithalatında en önemli ürün gruplarıdır.²⁰¹

Tablo 46: Türkmenistan'dan En Çok İthal Edilen Ürünler, 1998

Fasıl	Mal Grubu	Dolar
52	Pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu	34.079.442
60	Örme eşya	2.764.281
41	Ham postlar, deriler ve köseleler	2.590.651
84	Kazanlar, makineler, mekanik cihazlar	660.354
72	Demir ve çelik	497.826
51	Yapağı ve yün	300.585
5	Diğer hayvansal menşeli ürünler	215.461
50	İpek	212.840
85	Elektrikli makine ve cihazlar	162.061
61	Örme giyim eşyası ve aksesuarları	133.691
1	Canlı hayvanlar	80.052

Kaynak: DİE.

İkili İlişkiler: Anlaşma ve Protokoller

Ekonomik ve Ticari İşbirliğine Dair Anlaşma	03.12.1991	Ankara
Karma Ekonomik Komisyon Kurulmasına Dair Anlaşma	17.08.1995	Aşkabat
Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması	02.05.1992	Aşkabat
Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması	17.08.1995	Aşkabat
T.C. ile Türkmenistan Arasında Uzun Vadeli İşbirliğinin Esas Gelişme Yönleri Hakkında Memorandum	13.02.1996	Ankara

5.2. Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Dış Ticaretlerinin

Değerlendirilmesi

Türk Cumhuriyetleri, ülkemiz açısından geçmişten gelen kültürel ve tarihi bağlar

²⁰¹DPT: 2512, ÖİK: 529, a.g.e., s.225.

nedeniyle önem arz etmektedir. 1991 yılında kazanılan bağımsızlıklarından bu yana anılan ülkelere uygulanmakta olan özel politikalar ile destek verilmektedir. Anılan ülkelerde ciddi bir ödeme güçlü sorunu yaşanmaktadır. Teknolojik seviye oldukça düşük ve bürokrasi hantal bir profil çizmektedir. Sovyetler Birliği döneminden kalan sanayileşme ve tarım politikalarının olumsuz etkisi değişim sürecinin hızını etkilemektedir. Ayrıca BDT-Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri arasında yer alan bu ülkelerden Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan bu topluluk içindeki gümrük birliğine dahil Türk Cumhuriyetleridir.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri'ne ihracatında özellikle ilk yıllarda ortaya çıkan artışın temel nedeni söz konusu ülkelere sağlanan Eximbank kredileridir. Ancak, bu ülkelere açılan kredilerin geri dönüşünde yaşanan zorluklar ve Türkiye'nin finansal problemleri söz konusu ülkelere ilave kredi kullandırılması hususunda engel teşkil etmektedir. Bu sebeple, ülkeler arası ilişkilerin istenen düzeye ulaşması ve işbirliği projeleri oluşturulması hususu zorlaşmaktadır. Söz konusu ülkelerin geçiş döneminde bulunmasından kaynaklanan yapısal sorunlar bu ülkelerle ticari ve ekonomik ilişkilerimizin geliştirilememesinin başlıca nedenidir. Bu ülkelerde, ekonomik yapıları nedeniyle düşük standartlı üretim yapılmakta ve bu nedenle, Türkiye'ye ihraç potansiyelleri sınırlı düzeyde kalmaktadır. Söz konusu ülkelerde ciddi boyutlarda finansman sıkıntısı yaşandığından ithalat sürekli baskı tutulmakta ve sanayi üretimi için gerekli ara malları ithalatına öncelik verilmektedir.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri'ne yönelik ihracatı transit geçiş maliyetlerinin yüksek olması, gümrük kapılarında yaşanan uzun süreli beklemler gibi sorunlardan da olumsuz yönde etkilenmektedir. Türk Cumhuriyetleri'nde nakliye sektörünün gelişmekte olması nedeniyle söz konusu sektörde problemler yaşanmaktadır. Bu nedenle, nakliye süreci uzamakta ve maliyetler artmaktadır.²⁰²

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile olan yatırım ilişkileri ticari ilişkilerine kıyasla

²⁰²DPT: 2512, ÖİK: 529, a.g.e., s.226.

az seviyededir. Söz konusu ülkelerle pek çok alanda işbirliği potansiyeli bulunmasına rağmen finansman güçlükleri nedeniyle mevcut projeler devam ettirilememekte ve pek çok proje hayata geçirilememektedir.

Ayrıca; geçiş dönemi yaşanmakta olan söz konusu ülkelerde bankacılık sektörü de gelişim sürecindedir. Dolayısıyla, ticari işlemler genellikle nakit ödeme ile yürütülmektedir. Ancak bu durum, ticari işlemlere ilişkin bedellerin mali sistemin içinde işlem görmemesinden kaynaklanan -güvenlik gibi- sorunlara neden olmaktadır.

Türk Cumhuriyetleri ile ticari ilişkilerimizin geliştirilebilmesi için tanıtım faaliyetlerine ağırlık verilmeli; fuar, sergi ve benzeri organizasyonlara Türk firmalarının katılımı teşvik edilmelidir. Ayrıca, alım-satım heyetleri oluşturularak söz konusu ülkelere ziyaretlerde bulunulması suretiyle ülke işadamlarının karşı karşıya getirilmesi de faydalı olacaktır.

Türk Cumhuriyetleri'nde yaşanmakta olan finansman sıkıntısı nedeniyle karşılaşılan zorlukların aşılabilmesi ve ticari ilişkilerin istenilen düzeye yükseltilebilmesi için Türk özel sektörünün finansman ihtiyacına destek sağlanması hususu da dikkate alınmalıdır. Türk Eximbank'ın bu ülkelere yönelik ülke kredisi niteliğindeki kredileri yalnızca bir defaya mahsus kullanılmaktadır. Kredilerin sürekliliğinin sağlanmasını teminen rotatif kredilere yönelinmesi, doğrudan düşük faizli kredilerle bölgedeki proje hedeflerinin desteklenmesi yararlı olacaktır.

Türk Cumhuriyetleri'ne ihracatımızda, ilk dönemlerde bu ülkelerden gelen talepler doğrultusunda düşük kaliteli mallar önemli yer teşkil etmiştir. Ancak bu durum zamanla söz konusu ülkelere ihracatımızın artmasını engellemiştir. Bu nedenle; Türk malı imajının iyileştirilmesi için ciddi bir kampanya başlatılması, perakende ticaretin desteklenmesi, dağıtım ağı kuran ve mağazalar açan firmalara yönelik mevcut desteklerin artırılması bölge ülkelerine ticaretimizi olumlu yönde etkileyecektir.²⁰³

²⁰³DPT: 2512, ÖİK: 529, a.g.e., s.226-227.

Dördüncü Bölüm

ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ ARASINDAKİ EKONOMİK BİRLİK VE TÜRKİYE İLE İLİŞKİLERİN GELECEĞİ

1. CUMHURİYETLER ARASINDAKİ EKONOMİK VE TİCARİ İLİŞKİLER

Tablo 47: Kazakistan'ın Diğer Cumhuriyetlerle Dış Ticareti

	1995		1996	
	İhracat (Milyon \$)	İthalat (Milyon \$)	İhracat (Milyon \$)	İthalat (Milyon \$)
Kazakistan				
Kırgızistan	73.3	30.8	112.6	91.0
Özbekistan	159.5	268.2	204.2	89.3
Türkmenistan	51.1	241.3	39.4	176.3

Kaynak: DOĞUSOY, a.g.e., s.120-121.

Tablo 48: Türkmenistan'ın Özbekistan'la Dış Ticareti

Yıllar	1994	1995	1996
Dış Ticaret			
İhracat (Milyon \$)	183	85	4
İthalat (Milyon \$)	25	28	6

Kaynak: OK ve AYDOS, a.g.e., s.41.

Kazakistan'ın Kırgızistan'a 1996 yılında ihracatı 112 milyon 600 bin dolar ithalatı ise 91 milyon dolar olmuştur. 1995 yılına göre ihracat % 40'a yakın artış göstermiş ithalatı ise % 300 artmıştır. Özbekistan'a ihracatı 1995 yılında 159 milyon 500 bin dolar, 1996 ihracatı ise 204 milyon 200 bin dolar olmuştur. İthalatı ise azalarak 1996 yılında 89 milyon 300 bin dolar olmuştur. Türkmenistan'a 51 milyon 100 bin dolar olan 1995 yılı ihracatı 1996 yılında azalarak 39 milyon 400 bin dolara düşmüştür. İthalatı ise 241 milyon 300 bin dolardan 176 milyon 300 bin dolara gerilemiştir.

Türkmenistan'ın Özbekistan'a ihracatı 1994 yılına göre 1995 yılında azalarak 85 milyon dolara gerilemiştir. 1996 yılında ise 4 milyon dolara kadar düşmüştür. 1994'de 25 milyon dolar olan ithalatı 1996 yılında 6 milyon dolarda kalmıştır.

Ekonomik sahada Orta Asya Cumhuriyetleri tarıma, pamuğa, hammadde üretimi ve çeşitli diğer yeraltı yerüstü zenginliklerine dayalı ekonomilerini destekleyecek sübvansiyonlara ve de hızla artan nüfuslarını beslemek için finansal desteğe artık sahip değiller. Ve şüphesiz, ekonomik zorluklar OAC'nde her geçen gün politik problemlere dönüşmektedir. Üstüne üstlük, meseleleri daha da bir çıkmaza sokan, binlerce vasıflı Rus'un bu ülkeleri terkedip gitmesi ve bunların yerlerine milyonlarca işsiz ve vasıfsız taşralı gençle başbaşa kalınmasıdır.²⁰⁴

Hiç kuşkusuz, 1991'de politik bağımsızlıklarını ilan eden Orta Asya'lı eski Sovyet cumhuriyetlerinin ekonomik bağımsızlıklarını kazanmaları gerekmektedir. Bu ülkelerin merkezi planlı bir ekonomiden pazar ekonomisine geçişleri sürecinin sancılı olduğu gözlenmektedir.²⁰⁵

Eski Sovyet ekonomisinin yapısal özelliklerine göz atan birisi, birbirlerine bağımlılığın bu geçiş sürecinde ayrı bir olumsuz rol oynadığını rahatça görebilir. Merkezi planlamada 70 yıllık Sovyet deneyimi, karşılıklı çıkar ilişkilerine dayalı, kesin bir bölgesel üretim kapasitei olan bir model oluşturmuştur. Bu ilişkiler eski Sovyet cumhuriyetleri için öylesine hayati bir önem taşıyordu ki, hızlı bir değişim, ekonomilerinde risk ve istikrarsızlıklar oluşturup onlara zarar verebilirdi. Tabii ki bu yüzden bazı Orta Asya liderleri, bu geçiş sürecinde sonuçları tahmin bile edilemeyecek sosyal, ekonomik ve politik reformlar konusundaki riskleri azaltmak amacıyla tedrici

²⁰⁴Mehmet SEROL, "Türkiye ile Bağımsız Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Entegrasyona Doğru Başlıca Engeller ve Çözüm Önerileri", **Avrasya Etüdüleri Dergisi**, (Sayı: 18, Sonbahar-Kış 2000), s.76-77.

²⁰⁵SEROL, a.g.e., s.77.

hareket etmekten yanadırlar. Merkezi planlama dönemi boyunca endüstrileşmeye verilen önem, mal üretiminde yüksek derecede üretim uzmanlaşmasına götürmüştür ki, bu da yüksek seviyede monopolize olmuş endüstride kendini göstermektedir. Bu durum, makine üretimi sektöründe daha rahat gözlemlenmektedir. Burada, 160-180 makine parçası üretenlerin monopolist olduğuna inanılmaktadır. Sonuç olarak, yüksek düzeyde monopolizasyon, eski Sovyet cumhuriyetlerinde, bölgelerarası yoğun mal değişimine yol açmış ve böylece cumhuriyetlerarası ticaret birbirine bağımlı bir hale gelmiştir. Yine bu ülkelerin dış ticaret istatistikleri incelendiğinde, özellikle Kazakistan ve Özbekistan'ın en önemli ticaret partnerinin Rusya Federasyonu olduğu görülecektir.

Diğer yandan, cumhuriyetlerarası ticaret hacmi, eski Sovyet cumhuriyetlerinin ekonomik entegrasyon derecesinin güçlü bir göstergesi olmakla beraber, aynı zamanda BDT'nin kuruluşunun da bir sebebidir, eğer akut politik problemler devam ederse, üyelerine karşılıklı çıkar sağlayan ekonomik ilişkiler önermeye devam edebilir.

Eski Sovyet Cumhuriyetleri arası ekonomik ilişkilere bakıldığında, endüstri ürünlerinde Orta Asya cumhuriyetlerinin ticari açıkları olduğu, hatta toplam tarım ihracatından kazandıklarının (bu sahada da açıkları olan Kırgızistan ve Tacikistan hariç) endüstri ithalatlarını finanse etmeye yeterli bile olmadığı görülecektir.

Ama diğer taraftan, 1991'de, bütün OAC dış ticaretlerinde keskin bir azalmaya şahit oldular. Dolayısıyla, ticari açıklarında da aynı şekilde düşmeler gözlemlendi. Cumhuriyetlerarası ticaret açısından, 1989 yılına ait bulunabilen veriler Tacikistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan'ın 1992'de ticaretlerini dengeye getirmede en çok ekonomik güçlüklerden zarar gördüklerini göstermektedir. Türkmenistan'ın doğalgaz ve petrol ihracatından dolayı nispeten daha az ticari açığı olmuştur. BDT'de dünya pazar fiyatları yaygın olursa, ya da olduğunda, bu cumhuriyetin dış ticaretini dengelemede daha iyi bir şansı olacaktır.²⁰⁶

---

²⁰⁶SEROL, a.g.e., s.77-78.

Daha önce de değinildiği üzere, eski Sovyet cumhuriyetlerinde cumhuriyetlerarası ticaret önemli bir özellikti, ama merkezi otoritenin çökmesiyle beraber bu yapı da bozuldu. Merkezi dağıtım kanallarına şiddetli bir biçimde dayanan OAC, bu bozulmadan diğer Sovyet cumhuriyetlerine göre daha fazla zarar gördüler. Bu olgunun sonucunda BDT üyeleri arasında ikili ticari anlaşmalar attır. Gerçekte bu anlaşmaların uzun vadede büyük ticari şartları olmayıp, sadece kısa vadede önceki yükümlülüklerin yerine getirilmesi amacını gütmektedir. bu bağlamda, bunlar temelde takas esasına dayalı bir yıllık anlaşmalardır.

Dolayısıyla, Orta Asya'nın eski Sovyet Cumhuriyetlerindeki dış ve cumhuriyetlerarası ticari yapı dağılımı, onları ticari bağlarını arttırmaya ve yeni modeller aramaya teşvik etmektedir. Nitekim son beş yıldır, çok taraflı işbirliği ve bütünleşme hareketlerine doğru bir eğilim başlamıştır. 1992'den bu yana, bölgesel entegrasyonun gelişimi ile ilgili olarak yeni bir dönem başlamış bulunmaktadır. Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan'da hemen hemen eş anlamlı olarak entegrasyonu teşvik edecek mahiyette önemli kararlar alınmıştır. Yakın gelecekte bu ülkeler, bölgesel ya da ortak pazarlar oluşturmayı hedeflemişlerdir. Aynı zamanda iki taraflı işbirliği çabaları da çok yoğunlaşmıştır. Çeşitli grupların katılımcıları arasında, serbest ticari bölgeler oluşturma hususunda bir seri iki taraflı anlaşmalar imzalanmıştır. Bu haliyle bölgesel işbirliği tablosunu önemli bir ölçüde değiştirmiştir. Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan entegrasyon üzerine iki ya da çok taraflı anlaşmaların en aktif taraflarını oluşturmakta ve bölge ekonomisinin gelişimindeki rollerini sabit bir şekilde arttırmaktadırlar.²⁰⁷

2. ORTA ASYA EKONOMİK TOPLULUĞU

1989'dan beri gerek bölgede ve gerekse uluslararası alanda ortaya çıkan gelişmelerin Orta Asya Cumhuriyetleri arasında bölgesel işbirliği oluşturulma çabaları üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Bağımsız Devletler Topluluğu BDT'nun kuruluş

²⁰⁷SEROL, a.g.e., s.78-79.

aşamasında Orta Asyalılık bölgesel kimliği önemli bir rol oynamış, bölge liderleri Sovyetler Birliği henüz dağılmadan da aralarında gerçekleştirdikleri zirvelerde özellikle ekonomik konularda bölgesel işbirliği mekanizmalarının oluşturulması çalışmalarını başlatmışlardır.²⁰⁸

Haziran 1990'da Alma Ata'da gerçekleşen toplantıda liderler siyasi, ekonomik ve kültürel politikalarında koordinasyonun sağlanması konusunda arzularını dile getirmiş ancak tüm bu çalışmalar temenni olmaktan öteye gidememiştir. Ağustos 1991'de liderler Taşkent'te tekrar biraraya gelmiş, özellikle Özbekistan ve Kazakistan'ın girişimleri sonunda ekonomik konularda koordinasyonu sağlayacak bir Bölge Konseyi kurulmasına karar vermişlerdir. Ne var ki Konsey Moskova'daki darbe girişimi dolayısıyla görevini tam olarak yerine getirememiştir.

Moskova'daki darbe ertesi bazı Cumhuriyetler bağımsızlıklarını ilan etmiş ve kamuoyunun desteğini sağlamak suretiyle varlıklarını halkın gözünde meşrulaştırmak ülke Cumhurbaşkanları için en önemli sorun haline gelmişti. Bu kargaşada Orta Asya Cumhuriyetleri arasındaki bir sonraki toplantı ancak Aralık 1991'de Aşkabat'da yapılabilmiş ve liderler bu kez Sovyetler Birliği'nin dağılma süreci ile oluşabilecek durumla başa çıkma yollarını tartışmak üzere biraraya gelmişlerdi. Bu toplantıda Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev oluşan Slav Topluluğu karşısında dengeleyici unsur olabilecek Orta Asya Topluluğu kurulması üzerinde ısrar etmişti. Ancak daha sonra bu fikrin olabilirliği konusunda tereddütler sebebiyle Orta Asya Cumhuriyetleri BDT'ye katılım kararı almıştı.²⁰⁹

BDT'ye katılım gerçekleştikten sonra, Cumhurbaşkanı (Tacikistan'ınki hariç) Nisan 1992'de Bişkek'te tekrar biraraya gelip daha geniş kapsamlı bir bölgesel işbirliği

²⁰⁸Esra HATİPOĞLU, "Orta Asya Cumhuriyetleri Arasında Bölgesel İşbirliği ve Entegrasyon Hareketleri" *Avrasya Etüdüleri Dergisi*, (Sayı: 17, İlkbahar-Yaz 2000), s.50.

²⁰⁹HATİPOĞLU, *a.g.e.*, s.51.

sistemi oluşturma çabalarını dile getirmişlerdi. Bu toplantıya Cumhuriyetler arasındaki ilişkilerde Rusya'nın etkin rolünü kanıtlamak istercesine Rusya'nın o zamanki Dışişleri Bakanı Kozirev de katılmıştı. Ancak bu toplantıda da istenen somut adımlar atılmadı.

Ocak 1993'de Taşkent'teki toplantıda liderler bu kez Avrupa Topluluğu modeli çerçevesinde ortak ekonomik alan oluşturma fikrini tartışmışlardı. Yine bu toplantıda Kazakistan petrolünün bir kısmının Özbekistan ve Türkmenistan'da rafine edilebilmesi için hazırlanan bir programın kabulüne ve değişik bölge başkentlerinde de dört ayrı uzmanlar komitesi oluşturulmasına karar verilmişti. Bu çerçevede enerji komitesinin Bişkek'te, petrol komitesinin Aşkabat'ta, pamuk komitesinin Taşkent'te ve tahıl komitesinin de Alma Ata'da hizmet vermesi kararlaştırıldı. Liderler ayrıca Tacikistan'a insani yardım yapılması, tüm Orta Asya'yı kapsayacak ve Taşkent televizyonu ve radyosunun kullanılması suretiyle gerçekleştirilecek ortak bilgi ağının oluşturulması ve Alma-Ata'da basılacak bölgesel bir gazete çıkarılması konularında fikir birliğine vardılar. Bu toplantıda Rusya'ya karşı ilk kez sert bir tavır alındı. Kazakistan da ilk defa Orta Asya'nın bir parçası olduğunu kabul etti. Hatta bazı siyaset bilimciler bu toplantıyı BDT'nin dağılması yolunda bir adım olarak görmüş, bunun üzerine liderler BDT'den ayrılma niyetleri olmadığını açıklamak zorunda kalmışlardı. Ancak tüm bu çabalara rağmen Taşkent Zirvesi'nde alınan kararların da tümü uygulamaya konulamamıştı. Bölgesel ekonomik ve finansal işbirliği çalışmalarının bir kısmı hayata geçirilebilirken, televizyon ve gazete oluşturma çabaları ülkelerin kullanılacak dil üzerinde anlaşamamaları ve uyguladıkları farklı medya kuralları yüzünden gerçekleştirilemedi.

Bu toplantı en çok BDT ülkeleri arasında daha sıkı işbirliği isteyen Rusya'yı etkilemişti. Orta Asya Cumhuriyetleri arasında yapılan bu toplantıdan rahatsız olan Rusya toplantı sonrasında BDT'nin derinleşerek geliştiğini kanıtlamak istercesine BDT içinde ticareti ve ödemeleri kolaylaştıracak ülkelerarası bir bankanın kuruluş genelgesini Türkmenistan dışındaki diğer yedi Cumhuriyete onaylatmıştı.²¹⁰

²¹⁰HATİPOĞLU, a.g.e., s.51-52.

Öte yandan Ocak 1994'de Kazakistan ve Özbekistan aralarındaki tüm gümrüklerin kaldırılması ve ekonomik politikaların koordinasyonunu öngören ortak bir ekonomik alan oluşturma çabasına girişmişlerdi. Bu oluşuma daha sonra Kırgızistan da katıldı. Tacikistan'ın gümrük birliğine katılım talebi, savaş dolayısıyla içinde bulunduğu belirsizlikler sebebiyle Özbekistan tarafından reddedilmiş, Türkmenistan ise daha baştan bu tür bir oluşuma sıcak bakmamıştı.²¹¹

Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Cumhurbaşkanları arasında 29 Nisan 1994 günü imzalanan ortak ekonomik bölge anlaşması çerçevesindeki çalışmalar 1998 yılında da devam etmiştir. Birliğin adı, 17 Temmuz 1998 tarihinde yapılan Devletlerarası Konsey Toplantısında "Orta Asya Ekonomik Topluluğu" olarak değiştirilmiştir. Halihazırda, taraf ülkeler arasında ortak bir ekonomik alan oluşturulması ve öncelikli alanlarda işbirliğinin geliştirilmesi üzerinde durulmaktadır.

Anlaşma uyarınca, 1995 yılında 9 milyon dolar sermaye ile faaliyete geçen "Orta Asya İşbirliği ve Kalkınma Bankası", halihazırda 50 kadar proje üzerinde çalışmakta, 10'dan fazla projeyi de finanse etmektedir. Tacikistan'ın Temmuz ayında yapılan Devletlerarası Konsey Toplantısında Birliğe kabul edilmesini müteakip, bu ülke de 3 milyon dolarlık pay ile Bankaya kurucu üye statüsünde katılmıştır.

Mart 1998'de Taşkent'de yapılan Devlet Başkanları Zirvesinde yayınlanan bildiride, Türkmenistan'ın birliğe taraf olmasının destekleneceği yinelenmekle birlikte, anılan ülke "olumlu tarafsızlık" statüsü nedeniyle bu işbirliği girişimine pek sıcak bakmayan bir tutum içindedir.²¹²

Tüm bu problemlere karşın Orta Asya Cumhuriyetleri arasında bazı ekonomik konularda ve çevre ile ilgili problemlerin çözümünde işbirliği alanları bulunmaktadır.²¹³

²¹¹HATİPOĞLU, a.g.e., s.53.

²¹²DPT: 2511, ÖİK: 528, a.g.e., s.22.

²¹³HATİPOĞLU, a.g.e., s.60.

İşbirliği sürecini devam ettirme ve sona erdirme bu süreçten beklenen artı değer in hesaplanması ile doğrudan ilgilidir. Bu bağlamda Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT)'nin oluşum süreci dahi sorgulanmış ancak kurulmasındaki ısrar daha sonra Avrupa ülkeleri arasında farklı oluşumların ortaya çıkmasında dahi etkili olmuştur. AKÇT'yi kuran Antlaşma 1950'de Schuman'ın önerisi üzerine başlayan görüşmeler sonunda 1951 yılında imzalanmıştır. Bu Antlaşmanın imzalanma aşamasına kadar pek çok olumsuz görüş ortaya atılmış ancak kömür ve çelik sektörlerinde bir ortak pazar gerçekleştirilmesini öngören Antlaşma altı üye devletin yasama organları tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girmiştir. Bu Antlaşma akit tarafların tarihi düşmanlıklar yerine temel çıkarlarını birleştirme hususundaki kararlılıklarını vurgulaması açısından önemlidir ve bu Antlaşma uluslararası kuruluşların çok farklı milli menfaatlerin söz konusu olduğu ortamlarda dahi başarılı olabileceğini göstermiş, ortak pazarın üye ülkelerin kömür ve çelik sektörlerine olan olumlu etkisi ülkelerin daha sonra diğer sektörlerde de ekonomik entegrasyonun gerçekleştirilmesi kararını vermelerine sebep olmuştur. Bugün Avrupa Birliği aşamasına gelen süreçte olduğu gibi Orta Asya Cumhuriyetleri arasındaki işbirliği süreci de enerji gibi belirli bir teknik alanda başlayabilir ve bu girişim diğer alanlarda da işbirliği sürecinin mümkün olabileceğinin göstergesi olarak kabul edilip, daha sonraki bu tür girişimlere zemin hazırlayabilir.²¹⁴

Sovyet sonrası dönemde bölgede enerji sektöründe komünist sistemin çökmesinden kaynaklanan bir takım sorunlar mevcuttur. Bir taraftan petrol üretimi düşerken bir taraftan da döviz rezervlerinin azlığı pek çok problemi beraberinde getirmekteydi. Dolayısıyla bu alanda oluşabilecek bölgesel işbirliği süreci, yeraltı kaynakları bakımından zengin ancak bu kaynakların işlenmesini sağlayacak yapısal imkanlardan yoksun Orta Asya Cumhuriyetlerine hem ihraç etmek üzere artı petrol üretiminin sağlanmasında hem de petrolün rafine edilmesi, ham petrolün dış pazarlara taşınması ve bölgesel dağıtımı konusunda yardımcı olabilecektir. Bu sayede Cumhuriyetler eğer enerji kaynaklarının dağıtımlarını kontrol altına alabilirlerse

²¹⁴HATIPOĞLU, a.g.e., s.61.

Rusya'ya olan enerji bağımlılıklarını da azaltabilirler. Çünkü Özbekistan'ın petrol ve gazı, Türkmenistan'ın doğalgaz, petrol ve kömürü, Kırgızistan'ın hidroelektriği ve Kazakistan petrol rezervi bölgesel işbirliği sayesinde Cumhuriyetleri enerji sektöründe kendi kendilerine yeterli kılacak duruma getirmektedir. Bu tip bir girişim başlangıçta hem kaynakların çıkarılması hem de alternatif dağıtım sistemlerinin oluşturulabilmesi için önemli bir yatırım gerektirse de incelenmesi gereken bir işbirliği alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Orta Asya Cumhuriyetleri ayrıca hammadde ve tahıl ürünlerinin işlenmesi konusunda da işbirliğine gidebilirler. Ancak bölgesel depolama, işleme ve taşıma sistemlerinin oluşması aşamalarını içeren bu işbirliği alanı da başlangıç aşamasında önemli miktarlarda yatırım gerektirmektedir.

Cumhuriyetler arası mevcut olan ticaret yapısı da işbirliği için önemli bir potansiyel olarak kullanılabilir. Kazakistan ve Türkmenistan Kasım 1992'de, Türkmenistan ve Özbekistan 1993 yılında aralarında ticari yapı temelini kullanarak ikili ekonomik ve ticari işbirliği anlaşmaları imzalamışlardır.

Cumhuriyetler arası diğer bir işbirliği alanı da çevre ile ilgili problemlerin çözümü konusunda mevcuttur. Cumhuriyetler özellikle Özbekistan ve Kazakistan arasında yer alan Aral Gölü'nün korunması konusunda işbirliği yapabilirler. Bölge ülkeleri kendi aralarında Aral Gölü'nün korunması için bir fon ve beş yıllık bir çevre stratejisi oluşturmuşlar ancak bu konuda beklenen ilerlemeyi kaydedememişlerdir.²¹⁵

Öte yandan su Orta Asya'da bulunan en kıt kaynak olup, yapısal olarak Cumhuriyetler arasında eşit olarak dağılmamıştır. Suyun beşte dördü tarım alanları az olan Türkmenistan ve Kırgızistan'da iken, yalnızca beşte biri topraklarının dörtte üçü tarım alanı olan Cumhuriyetlerde bulunmaktadır. Dolayısıyla Cumhuriyetlerin suyun

²¹⁵HATİPOĞLU, a.g.e., s.62.

dağılımının düzenli olarak sağlanması ve daha etkin sulama sistemlerinin oluşturulması konusunda işbirliği yapmaları gerekmektedir.

BDT üyeliği de Cumhuriyetlerin kendi aralarındaki işbirliği çabalarında daha istekli davranmalarına sebep olabilir. Kuruluşundan bu yana BDT içerisinde binden fazla karar alınmış ancak bunlardan çoğunlukla Rusya ile doğrudan ilgili olan kararlar uygulamaya konulmuş diğerleri gözardı edilmiştir. Tüm bunların farkında olan bölge ülke liderleri BDT'nin yetersizliklerini telafi etmek ve Rusya'ya karşı tepkilerini aralarında bütünleşerek gösterebilmek için kendi aralarında işbirliğini bir alternatif olarak görebilirler.²¹⁶

3. EKONOMİK İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Türk Cumhuriyetlerinde siyasi ve iktisadi yeniden yapılanma süreci devam etmektedir. Siyasi yönden bu cumhuriyetler bir yandan gerçekten bağımsız bir devlet olmanın gerektirdiği kurum ve kuruluşları geliştirmeye çalışırken, diğer yandan hiçbir deneyimleri bulunmadığı demokratik rejimi gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar. Uzun süren komünizm ideolojisi baskısından kurtulan bu ülkelerde milliyetçilik ve islamcılık akımları ön plana çıkmaktadır. Açıktır ki, bu akımlar bu ülkelerin bağımsızlıklarının geliştirilmesinde siyasi ve sosyal yönden temel teşkil edecektir.²¹⁷

İktisadi yönden Türk Cumhuriyetlerinin aşırı merkeziyetçi, kamu mülkiyetine dayanan ve kaynak dağılımının merkezi planlama ile yapıldığı ve bütün ekonomik ilişki ve faaliyetlerin Moskova'dan yönlendirildiği bir sistemden serbest piyasa ekonomisine

²¹⁶HATİPOĞLU, a.g.e., s.63.

²¹⁷Orhan MORGİL, "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında Ekonomik İşbirliğinin Geliştirilmesi", *Yeni Türkiye Dergisi*, Türk Dünyası Özel Sayısı I, (Sayı: 15, Mayıs-Haziran 1997), s.773.

ve ekonomik ilişki ve faaliyetlerini kendileri tarafından yönlendirilen bir ekonomik yapıya geçmeleri gerekmektedir. Türk Cumhuriyetlerinin ekonomilerindeki bu köklü yapısal değişim devam etmektedir. Türkiye bu ülkelerde dışa açık piyasa ekonomisinin oluşturulması ve geliştirilmesi için gerekli teknik ve mali yardımları yapmıştır ve yapmaktadır. Türk Cumhuriyetleri piyasa ekonomisine geçiş yönünden çok önemli adımlar atmışlardır:

- Merkez bankalarını kurarak milli paralarını tedavüle sokmuşlardır. Böylece Rus Rublesi'nin hakimiyetinden kurtularak bağımsız para politikası uygulama imkanına kavuşmuşlardır.
- Mal ve hizmetlerin fiyatlarının serbestçe piyasalarda belirlenmesine bir ölçüde imkan verilmiştir.
- Tarım, hizmet ve sanayi sektörlerinde özel mülkiyete geçişin hukuki alt-yapısı büyük ölçüde tamamlanmıştır.
- Özelleştirmenin yasal alt-yapısı hazırlanmış ve tarım, hizmetler sektörleri ile küçük ve orta boy sanayi işletmelerinde önemli ölçüde özelleştirme sağlanmıştır.
- Bankacılık sisteminde önemli gelişmeler sağlanmıştır. Türk bankaları bu ülkelerde şubeler açmış ve ortak bankalar kurmuşlardır.
- Bütçe ve vergi sistemlerinin kurulmasında mesafeler alınmıştır.²¹⁸

Küreselleşme sürecinin ağırlık kazandığı dünya ekonomisinde bölgesel ekonomik işbirliği hareketleri büyük önem kazanmıştır. Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi, Avrupa Birliği, Latin Amerika Serbest Ticaret Bölgesi bunun en güzel örneklerini teşkil

²¹⁸MORGİL, a.g.e., s.773.

etmektedir. Bu nedenle Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ekonomik işbirliğinin geliştirilmesini Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) çerçevesinde düşünmek faydalı olacaktır.²¹⁹

Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO), 1985 yılında İran, Pakistan ve Türkiye arasında çok boyutlu bir bölgesel işbirliği mekanizması olarak kurulmuştur. Teşkilat, 1977 tarihli İzmir Antlaşmasını tadil eden bir protokol ile daha önce aynı ülkeler arasında oluşturulmuş bulunan Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği (RCD)'nin devamı niteliğinde kurulmuş bir yapıdır. 1992 yılında Teşkilata Afganistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın da katılımıyla üye sayısı ona çıkmıştır.²²⁰

İzmir Antlaşmasında ifade edildiği şekilde, Teşkilatın amaçları arasında, karşılıklı ticaretin geliştirilmesi, bölgede sürekli sosyo-ekonomik gelişmeyi temin edecek şartların sağlanması, kültürel ve manevi bağların güçlendirilmesi sayılabilir.²²¹

Türkiye ile yeni Avrasya Cumhuriyetleri arasındaki gelişen ekonomik ilişkilerin en önemli unsuru Türk firmalarının bu ülkelerde yaptığı yatırımlardır. Çeşitli Türk firmaları bu ülkelerde aldıkları tesisleri modernizasyon yatırımları ile yenilemekte ve etkin olarak çalışan tesisler haline getirmektedirler. Bazı Türk firmaları ise modern teknolojiye dayanan yeni tesisler kurmakta ve işletmektedirler. Özellikle küçük ve ortaboy tesislerle hizmet sektöründe Türk firmalarının son üç dört yılda yaygın bir yatırım faaliyetine girdiği gözlenmektedir. Özbekistan'da gıda, tekstil, ambalaj, deri sektörlerinde; Kazakistan'da şişe ve cam sanayi, tekstil, kimyevi gübre ve gıda sanayilerinde; Türkmenistan'da inşaat, konfeksiyon dallarında Türk firmaları faaliyette bulunmakta ve yatırım yapmaktadırlar. Yapılan hesaplamalara göre çeşitli Türk

²¹⁹MORGİL, a.g.e., s.773.

²²⁰Sait YUSUF, "Türkiye'nin Türk Dünyasındaki Ekonomik Girişimleri", **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı I, (Sayı: 15, Mayıs-Haziran 1997), s.783.

²²¹YUSUF, a.g.e., s.783.

firmalarının kendi başlarına veya Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Birliği ve İsrail gibi üçüncü ülkelerin firmaları ile birlikte bu ülkelerle yaptıkları yatırımların tutarı dört milyar doları aşmış bulunmaktadır. Esasen Türk müteşebbisleri bu ülkelerde mahalli yaşam şartlarına ve adetlerine kolayca uyum sağlamakta ve formaliteleri başarı ile aşabilmektedir. Üçüncü ülkelerin firmalarının Türk firmaları ile bu ülkelerde müşterek yatırım yapmayı istemesinin nedeni budur.²²²

3.1. Ekonomik İşbirliği Teşkilatının Hedefleri

İzmir Antlaşması yanında Bakanlar Konseyi tarafından alınan ve ECO Zirvelerince onaylanan kararlar, ECO'nun amacına ulaşması için gerekli temel düzenlemeleri oluşturmaktadır. Bu kapsamda, 1993 yılında kabul edilen Quetta Eylem Planı ve ECO Uzun Vadeli Perspektifleri (İstanbul Bildirisi) önem taşımaktadır. Eylem Planı genel olarak, üye ülkeler arasında demiryolları bağlantılarının ve haberleşme ağının oluşturulması, boru hatları ve enterkonnekte elektrik sistemi inşaatı, ticaretin serbestleştirilmesini temin için çeşitli engellerin bertaraf edilmesi, ortak yatırımların artırılması için çeşitli bölgesel ve milli teşvikler sağlanması, insangücü kaynaklarının geliştirilmesi için bölgesel ihtiyaçlara yönelik bir işbirliğinin sağlanması gibi bir dizi bölgesel hedefler ve öncelikler içermektedir. Eylem planı, üye ülkeler için uzun vadeli hedefler belirlemenin yanında, Teşkilatın organlarına kısa vadeli görevler vermekte, bazı kısa ve orta vadeli hedeflerin gerçekleştirilmesi için zamanlamalar getirmektedir. İstanbul Bildirisi ise, ulaştırma, haberleşme, ticaret, enerji, sanayi, tarım, turizm, kültür, çevre ve özel teşebbüsün teşviki gibi işbirliği alanlarında kısa, orta ve uzun vadeli ve Quetta Eylem Planına göre daha ayrıntılı hedefleri içermektedir.²²³

ECO çerçevesinde kurulması kararlaştırılan ihtisas kurumları ise şunlardır:

²²²MORGİL, a.g.e., s.774.

²²³Ali A.DEMİRHAN, "Türk Dünyasında Ekonomik Entegrasyon", **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı I, (Sayı: 15, Mayıs-Haziran 1997), s.783.

ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası: Merkezi İstanbul'da olmak üzere kurulması öngörülen bankanın Ana Sözleşmesi son zirve toplantısında Türkiye, Pakistan ve İran tarafından imzalanmıştır.

ECO Gemicilik Şirketi: Merkez Tahran'da olmak üzere kurulması öngörülen ve üye ülke hisselerinin kısmen veya tamamen özel sektöre devredilebilmesi kabul edilen şirketin kuruluşuna dair anlaşma İran, Pakistan, Afganistan, Kazakistan ve Türkmenistan tarafından imzalanmıştır.

ECO Havayolları Şirketi: Merkezi Tahran'da olmak üzere kurulması öngörülen ve üye ülke hisselerinin kısmen veya tamamen özel sektöre devredilebilmesi kabul edilen şirketin kuruluşuna dair anlaşma İran, Pakistan, Afganistan, ve Türkmenistan tarafından imzalanmıştır.

ECO Reasürans Şirketi: Şirketin, Eco Ticaret ve Kalkınma Bankasının iştiraki olarak 30 milyon SDR sermaye ile Karaçi'de kurulması ve Eco Reasürans Havuzu yönetiminin 01.01.1996 tarihinden itibaren Karaçi'ye nakledilmesi kararlaştırılmıştır.

ECO Kültür Enstitüsü: RCD döneminde kurulmuş olan Enstitünün yeniden canlandırılması, ECO Uzun Vadeli Perspektifleri kapsamında kabul edilmiş ve Tahran'da kurulması öngörülen Enstitünün tüzüğü 1995 zirve toplantısında parafe edilmiştir.

ECO Bilim Vakfı: İslamabad'da kurulması öngörülen Vakfın tüzüğü 1995 zirve toplantısında parafe edilmiştir.

ECO Gençlik Vakfı

ECO Sayıştaylar Birliği

Akil İnsanlar Grubu: 1995 Zirve toplantısında, esasen zayıf konumda olan

ECO'nun değişen dünya şartları nedeniyle kendini yenilemesi ve günün ihtiyaçlarına uygun bir yapılanmaya gitmesi ile belgelerini bu yönde değiştirmesi teyid edilmiş ve bu amaçla bir Akil Kişiler Grubu kurulması kabul edilmiştir.

1995 zirve toplantısında kararlaştırılan diğer hususlar ise şöyledir: Üye sayısının üçten ona yükseldiği 28 Kasım'ın ECO günü olarak kutlanması kararlaştırılmıştır. Üye ülkeler arasında transit malların hızlı bir şekilde geçişini sağlamak amacıyla hazırlanan ECO Transit Ticaret Anlaşması Türkiye dahil 8 ülke tarafından imzalanmıştır. ECO üyesi ülkeler işadamlarının vize işlemlerini basitleştirilerek 72 saat içinde vize verilmesini sağlamak amacıyla hazırlanan Vize Anlaşması Türkiye dahil 6 ülke tarafından imzalanmıştır. ECO'nun ticaret, yatırım ve enerji alanlarında işbirliğine öncelik ve ağırlık vermesi, Ulaştırma ve İletişim On Yılı (1995-2004) çerçevesinde öngörülen projelerin ivedilikle gerçekleştirilmesi istenmiştir. Üye ülkelerde rotasyon ve gönüllülük esasına dayalı olarak, üretilen ürünlerden oluşan sergilerin düzenli olarak gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Ticaretin artırılması amacıyla serbest ticaret bölgelerinin ve sınır pazarlarının kurulması yönündeki daha önceki kararlara dikkat çekilmiş, çevre konusunda gerekli düzenlemelerin yapılması için çağrıda bulunulmuş, özel sektörün ağırlıklı olarak ECO ülkeleri arasındaki işbirliğine katılımı teşvik edilmiş ve üye ülkelerdeki özelleştirme sürecine destek verilmesi kararlaştırılmıştır.

ECO'ya işlerlik ve etkinlik kazandırmak amacıyla hazırlanan bir dizi belge Mayıs 1996'da Aşkabad'da yapılan Bakanlar Konseyi toplantısında kabul edilmiş, Eylül 1996'da İzmir'de düzenlenen Bakanlar Konseyi Olağanüstü Toplantısında ise, Yeni İzmir Anlaşması imzalanmış ve bu yeni döneme geçişi düzenleyen uygulama planı kabul edilmiştir. Bu kapsamda Tahran'da yerleşik Genel Sekreteryanın yeniden yapılandırılarak güçlendirilmesi kararlaştırılmış, benimsenen Ekonomik İşbirliği stratejisi ile ticaret, ulaştırma, haberleşme ve enerji öncelikli işbirliği alanları olarak belirlenmiştir.²²⁴

²²⁴DEMİRHAN, a.g.e., s.1016-1017.

1991 yılında protokol ve ekini teşkil eden mal listeleri ve menşe şahadetnamesi, 1992 yılında ek protokol Türkiye, İran ve Pakistan tarafından imzalanmış ve daha sonra onaylanmıştır. Üye ülkelerin teklif ettikleri listelerde yer alan sınırlı sayıdaki mallara ait gümrük vergilerinin karşılıklı olarak yüzde 10 oranında indirilmesini öngören protokolün uygulanmaya başlanması için, üye ülkelerce bazı idari düzenlemelerin tamamlanması beklenmektedir. Protokolün uygulanması ve izlenmesi, üye ülkelerden ilgili uzmanların katılımı ile oluşan Tarifeler Komitesi tarafından yapılmaktadır. 1993 yılında gümrük indiriminin yüzde 20'ye yükseltilmesi, 1994 yılında bir gümrük birliği önerilmişse de yine kabul görmemiştir.²²⁵

3.2. Ekonomik İşbirliği Teşkilatı-Türk Cumhuriyetleri İlişkisi ve Türkiye

Bir bölgesel ekonomik bütünleşme hareketinin başarılı olması iki temel unsura bağlıdır.

-Ekonomik bütünleşmeye katılan ülke sayısının fazla olması ve bütünleşmenin gerçekleşeceği alanın büyük olması gerekir. Bütünleşmenin ticaret yaratıcı ve yatırım arttırıcı etkileri bu durumda ortaya çıkmaktadır. Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın üye sayısının artması ve ekonomik bütünleşmenin geniş sahaya yayılması orta dönemde önemli imkan ve potansiyeller çıkarmaktadır. ECO 8 milyon km²'lik alanı ve 320 milyon kişiyi kapsamaktadır.²²⁶

- Ekonomik bütünleşmeye katılan ülkelerin ekonomilerinin tamamlayıcı niteliğe sahip olması durumunda kuvvetli bir ticaret yaratıcı etki ortaya çıkacaktır. Türk ekonomisi ile Orta-Asya ve Kafkasya'da bağımsızlığına kavuşan devletlerin ekonomileri arasında tamamlayıcı nitelik ağır basmaktadır. Bu ülkelerin ekonomilerinin başta enerji kaynakları olmak üzere çeşitli doğal kaynaklar yönünden çok zengin olması Türk ekonomisi yönünden orta ve uzun dönemde önemli imkan ve potansiyeller

²²⁵DEMİRHAN, a.g.e., s.1017-1018.

²²⁶MORGİL, a.g.e., s.774.

yaratmaktadır. Diğer taraftan bu ülkelerin ihtiyaç duyduğu çeşitli tüketim malları Türkiye’de yüksek kalite ve uygun fiyatlarla üretilmektedir. Bu ülkelerdeki çeşitli sanayi dallarının yeniden yapılandırılması için gerekli teknoloji geliştirme ve modernizasyon yatırımları Türkiye tarafından sağlanabilir.

Türkiye orta ve uzun vadede ECO bölgesi ile ekonomik ilişkilerini daha fazla geliştirmek ve bu bölgenin ekonomik gelişmesine daha fazla katkıda bulunmak için Ekonomik İşbirliği Teşkilatı çerçevesinde bir serbest ticaret bölgesinin kurulmasına öncülük etmelidir. Kurulacak serbest ticaret bölgesi iki temel amacın gerçekleştirilmesine ağırlık vermelidir. Bunlardan birincisi bölgedeki zengin doğal kaynakların işletilmesi ve bu doğal kaynaklara dayanan sanayilerin bölge ülkelerinde kurulması amacıyla uluslararası sermayenin bu bölgeye çekilmesi için gerekli tedbirlerin alınması ve gerekli kurumsal yapının oluşturulmasıdır. Bu çerçevede bu bölgede özel sektörü geliştirmek ve karlı yatırım projelerini finanse etmek üzere uluslararası finans kuruluşlarından ve uluslararası sermaye piyasalarından gerekli kaynaklar temin edilerek bir ECO Yatırım ve Dış Ticaret Bankası kurulması kararının alınması Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki iktisadi ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi açısından önemli bir gelişmedir.

Serbest ticaret bölgesinin ikinci amacı ülkeler arasındaki gümrük tarifelerini, miktar kısıtlamalarını ve teknik engelleri zaman içinde kaldıracak tedbirlerin bütünüyle uygulamaya konarak bölge ülkeleri arasında serbest ticaretin arttırılması ve böylece bölgedeki ekonomik gelişmenin hızlandırılması olacaktır. Özellikle Türkiye ile Avrasya Cumhuriyetleri ekonomileri önemli ölçüde tamamlayıcı nitelik taşıdığı için kurulacak serbest ticaret bölgesi bölge ülkeleri açısından ticaret yaratıcı etkileri ortaya çıkartacaktır.²²⁷

Burada sorulması gereken soru Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne gümrük birliği ile

²²⁷MORGİL, a.g.e., s.774-775.

katılmasının Türkiye'nin ECO bölgesinde serbest ticaret kurma girişimini ne şekilde etkileyeceğidir. Diğer bir ifade ile gümrük birliğinin gerçekleşmesi sonucunda Türkiye'nin üçüncü ülkelere Avrupa Birliği'nin ortak gümrük tarifelerini uygulama zorunluluğu Türkiye'nin ECO bölgesinde yeni pazarlar geliştirme girişimini engelleyecek midir? Bu konuda Katma Protokol anlaşmasının 55'inci maddesi Türkiye yönünden önemli bir imkan ve esneklik getirmektedir. Bu maddeye göre "Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği'nin (RCL) yeni ismi ile Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın uygulanması konusunda Ortaklık Konseyi'nde danışmalar yapılacaktır. Ortaklık Konseyi icabında gerekli hükümleri kararlaştırabilir. Bu hükümler ortaklığın iyi işlenmesini engellememelidir". Bu maddenin işletilmesi ile ECO bölgesinde kurulacak serbest ticaret bölgesine Türkiye gümrük birliğine girmesine karşın hukuken katılma imkanına sahip bulunmaktadır. Esasen önümüzdeki yıllarda Avrupa Birliği'nin ECO bölgesindeki doğal gaz, petrole ve sanayi hammaddelerine büyük ölçüde ihtiyacı olacaktır. Gümrük birliğine girmiş bir Türkiye'nin ECO bölgesinde serbest ticaret bölgesi oluşturması Avrupa Birliği'nin ihtiyaç duyduğu ilave petrol ve doğal gazı Türkiye üzerinden en ekonomik biçimde temin etmesine imkan verecektir. Bu nedenle Avrupa Birliği'nin Türkiye'nin ECO çerçevesinde bir serbest ticaret bölgesi oluşturma girişimlerine karşı çıkması beklenemez. Kanımca, Türkiye yakın gelecekte Avrupa Birliği'nin artan gaz ve petrol ihtiyacının bir kısmının karşılanacağı boru hatlarının ve terminalerin kavşağı olacaktır. Esasen Avrupa ilave petrol ihtiyaçlarını bir Akdeniz terminalinden almayı Karadeniz'den ve İran Körfezi'nden almaya tercih etmektedir.²²⁸

ECO bölgesinde bir serbest ticaret bölgesinin kurulabilmesi için Türkiye'nin İran ile olan iktisadi ve politik ilişkilerini geliştirmesi gereklidir. Bu iki ülkenin temelde önemli müşterek ekonomik çıkarları vardır. Ülkelerin siyasi rejimlerinin farklı olması müşterek ekonomik çıkarlar için yakın bir işbirliğine girmesine mani olamaz. ECO bölgesinde kurulacak serbest ticaret bölgesinin sağlıklı bir biçimde işleyebilmesi için Türkiye'nin İran üzerinden karayolu ve demiryolu ile Avrasya Türk Cumhuriyetlerine

²²⁸MORGİL, a.g.e., s.775.

bağlanması gereklidir. Bu yönden Aşkabat-Meşhet karayolunun en kısa sürede tamamlanması gerekir. Diğer taraftan Mari (Türkmenistan)-Meşhed demiryolunun tamamlanarak açılması Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ticari ilişkinin daha da geliştirilmesi için bir imkan yaratmaktadır.

Türkmenistan doğal gazının İran üzerinden Türkiye'ye bağlanması girişimi ve Kazak ve Azerbaycan petrolünün Türkiye üzerinden Avrupa'ya nakledilmesine Amerika Birleşik Devletleri'nin destek vermesi ECO bölgesindeki çok olumlu gelişmeleri göstermektedir. Ancak, bu hususun gerçekleşmesi için Türkiye ile Rusya Federasyonu arasında bir işbirliğine gidilmesi gereklidir.

Ancak ECO çerçevesinde kurulacak bir serbest ticaret bölgesinin sağlıklı işleyebilmesi Türkiye, İran ve Pakistan'ın Rusya Federasyonu ile olan ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesine bağlıdır. Özellikle Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile çok büyük ortak ekonomik çıkarları vardır. Bu ortak çıkarların her iki ülkenin yararına olarak hayata geçirilebilmesi için Rusya Federasyonu'nun Avrasya'da yeni kurulan Cumhuriyetlerin bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı göstermesi ve iç işlerine karışmaması ile mümkündür. Bu durumda orta dönemde Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi ile ECO bölgesi arasında bir Avrasya Serbest Ticaret Bölgesi Alanı oluşturulabilir ve çok geniş bir bölgede siyasi istikrar ve ekonomik gelişme ve refah sağlanabilir.²²⁹

Avrupa Birliği, Sovyetler Birliği'nin dağılması ile ortaya çıkan yeni bağımsız devletlere (Ermenistan, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Rusya Federasyonu, Tacikistan ve Türkmenistan) piyasa ekonomisini geçiş için gerekli yapısal değişimi sağlamak ve iktisadi gelişmeyi hızlandırmak için Tacis programı çerçevesinde ekonomik yardım yapmaktadır. Bu ülkelere Avrupa Birliği tarafından 1991 ve 1996 yılları arasında 2 milyar 370 milyon ECU (2 milyar 938 milyon dolar) yardım yapılmıştır. Bu yardımda öncelik devlet

²²⁹MORGİL, a.g.e., s.775-776.

iktisadi işletmelerinin yeniden düzenlenmesine ve özelleştirilmesine, enerji, ulaştırma ve haberleşme gibi alt yapı tesislerinin kurulmasına, tarım ve eğitime verilmektedir. Bu yardımın ön şartı yardım verilecek ülkelerin demokratik rejimi oluşturmayı ve piyasa ekonomisine geçişi esas almasıdır. Bu yardımların % 70'i Rusya Federasyonu ve Ukrayna'ya yapılmıştır. Yeni bağımsızlığına kavuşan Kazakistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan gibi ülkelere yapılan yardımlar çok yetersiz kalmıştır. Türkiye özellikle bu ülkelere yapılan yardımların artırılması için Avrupa Birliği nezdinde etkili olmaya çalışmalıdır.

Yukarıda belirtildiği üzere bugüne kadar Türk özel sektör firmaları ile Avrupa Birliği özel sektör firmaları yeni bağımsızlığına kavuşan Türk Cumhuriyetlerinde çeşitli sahalarda müşterek yatırımlar yapmaktadırlar. Türkiye'nin gümrük birliğine girmesi ve ECO çerçevesinde bir serbest ticaret bölgesinin oluşturulması bu müşterek yatırım eğilimini arttıracak ve Avrupa Birliği'nin finansman kaynaklarından daha fazla yararlanma imkanını yaratabilecektir. Böyle bir etkinin ortaya çıkması bu ülkelerin en çok ihtiyaç duyduğu sermayenin ve teknolojinin bu ülkelere transferini hızlandıracaktır.

Bugün dünya'da mal ve hizmet ticaretinde ve sermaye hareketlerinde küresel düzeyde bir serbestleşme eğilimi vardır. Küreselleşme dediğimiz bu gelişme Uruguay Roun Anlaşmasının imzalanması ile 2000'li yıllarda yeni bir ivme kazanacaktır. Türkiye, 1980'li yılların başından itibaren uygulamaya koyduğu dışa açık ve ihracata dönük sanayileşme politikası, dış ticaretin liberalleştirilmesi ve 1989 tarihinden itibaren Türk lirasına konvertibilite kazandırılması uygulamaları ile, ekonomisini dünya'da ortaya çıkan küreselleşme gelişmesine önemli ölçüde uyumlamıştır.²³⁰

Günümüzde küreselleşme içinde bölgesel bütünleşme hareketleri büyük bir gelişme göstermiştir. Bu çerçevede Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile ekonomik ve

²³⁰MORGİL, a.g.e., s.776.

ticari ilişkilerini Ekonomik İşbirliği Teşkilatını esas alarak geliştirmesi çok büyük bir önem arz etmektedir. Türkiye'nin Avrupa Birliği ile gümrük birliğine girmesi bunu bir ölçüde zorunlu duruma getirmektedir. Çünkü Türkiye'nin Avrupa Birliği ile imzaladığı Katma Protokol Anlaşması Türkiye'ye bu imkanı vermektedir. Diğer taraftan, Türkiye'nin oluşturulmasında öncülük ettiği Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi ve ECO bölgesi bir serbest ticaret alanı haline getirilmelidir. Böylece bu bölgelerde orta ve uzun dönemde ticaretin ve yatırımların gelişmesi imkanı ortaya çıkacak ve bölge ülkelerinin iktisadi refahı artacaktır. Türkiye'nin gümrük birliğine girmesi bu yeni bölgesel bütünleşme oluşumlarını olumlu yönde etkileyecek bir faktördür.

Avrupa Birliği, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi ve ECO bölgesi birbirinin alternatifi olmayıp, birbirinin tamamlayıcı olan bölgesel bütünleşme hareketleridir ve Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile olan ekonomik ve ticari ilişkilerinin daha da geliştirilmesine imkan yaratmaktadır.²³¹

4. TÜRK CUMHURİYETLERİ TÜRKİYE İLİŞKİLERİNİN GELECEĞİ

Sovyetler Birliği'nin dağılması çeşitli açılardan tarihsel bir ayrım çizgisi oldu. Türkiye ile Türki halklar için Pantürkçü ideolojik görüşmeler yeniden açılıp yeni inisiyatifler başlatıldı. Hem Türkiye'de hem de yeni Müslüman cumhuriyetlerde yerel milliyetçilik, İslam kimliği ve kabile/kan bağları gibi kamuoyunun dikkatini çekmek için yarış halinde olan birkaç sorundan biri olmakla birlikte, bir süre gizli bir şekilde bulunan Pantürkçülüğün aniden önemini arttırdı. Buna karşın İslam ve Panislamdan daha az tehlikeli görülmeyle birlikte Pantürkçülük Rusya'nın yönetici kadrosunu endişelendirmeye devam etti. Dışişleri Bakanlığı uzmanı Paul Hıdıroğlu gibi Yunanlılar "*Thrace in the Light of the National Ideal of the Turks, 1985-1991*" adlı kitabında "Türk milliyetçiliğinin kabul edilemez yönelimleri" şeklinde ifade ettiği eleştirisiyle Türkiye'yi irredentizmi sürdürmekle suçladı. Aynı şekilde 1992'de Atina'da Tetrada adlı süreli yayında çıkan bir makalesinde Profesör Konstantinos Skhinas da

²³¹MORGİL, a.g.e., s.776-777.

“Türkiye’nin Orta Asya’daki kuşkulu etkinliklerinden” söz etti. Benzer suçlamalar Paris’te Arapça çıkartılan *Dirasat Kurdiya* adındaki Kürtçe yayında da çıktı.

Kuşkusuz oldukça karmaşık bir sorun. Yaklaşık 58 milyonla toplam diğer cumhuriyetler kadar nüfusa sahip olan Türkiye hem onlardan daha ileri hem de onların esasen yeni kurulan ilişkilerinin başlatıcısı konumunda. Ancak bir yandan yüksek enflasyon ve işsizlik gibi kendi üzerinde de yükü olan bir ülke ve üstelik yeni cumhuriyetlerin tüm isteklerini sınırsız bir şekilde karşılayabilecek bir durumu da yok. Ayrıca Batılı diğer dostlarıyla ilişkilerini de kollamak zorunda olan Türkiye uygulanabilir tüm tasarıları da tek başına sürdüremez. Doğal olarak Kafkasya ve Orta Asya gibi eski egemenlik alanlarında belli ölçütlerde söz sahibi olmaya devam etmek isteyen Rusya ile iyi ilişkilere devam etmek zorunda. Hem Türkiye hem de Müslüman cumhuriyetler siyasi ve askeri bir tehlikeyi göze almaya istekli değiller. Sonuç Türkiye’nin Avrupa Ekonomik Topluluğu’na tam üyelik için çabalamak, bölgede Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi’ni kurmak, belli İslam ülkeleriyle ilişkiler için Ekonomik İşbirliği Örgütü’nü geliştirmek ve Rusya’yı gücendirmeden yeni cumhuriyetlerle de yakın işbirliği içinde çalışmak gibi çok boyutlu bir girişim içinde bulunmasıdır. Bunlardan sonuncusunda Türkiye’nin ikilemi ise Rusya’nın devam eden etkisinin Türkiye’nin yeni Müslüman cumhuriyetlerle ilişkisini koşullandırmasıdır.²³²

Beş yeni bağımsız Orta Asya devleti arasında en önemlileri Kazakistan ve Özbekistan’dır. Bölgenin değişik ulusal uyanışları açısından bölgesel olarak Kazakistan kalkan ve Özbekistan da candır. Kazakistan’ın coğrafi büyüklüğü ve konumu, yalnızca onun Rusya’yla sınırları olduğu için diğerlerini doğrudan Rus baskısından korumaktadır. Ne var ki 18 milyonluk nüfusunun yaklaşık yüzde 20’si de Kazak değildir. Bu olgu -kendileri giderek milliyetçi olan, fakat ülke nüfusunun yalnızca

²³²Jacob M.LANDAU, **Pantürkizm**, (İstanbul: Sarmal Yayınevi, Gündüz LTD. Şti., 1999), s.316.

yaklaşık yarısını temsil eden- yeni Kazak yöneticilerin etkinlik ve dil temelinde bir ulus inşa etme amaçlarını çok daha zor gerçekleştir hale getirmektedir.²³³

Yeni devlette yaşayan Ruslar doğaldır ki yeni Kazak önderliğine hınç duymaktadırlar ve eskiden egemen olan ve dolayısıyla da daha iyi eğitilmiş ve daha iyi konumda bulunan sömürgeci sınıf olarak ayrıcalıklarının kaybindan korkmaktadırlar. Daha ötesi, yeni Kazak milliyetçiliğine pek gizlemedikleri bir kültürel küçümseme ile bakma eğilimindedirler. Kazakistan'ın kuzeybatı ve kuzeydoğu bölgeleri ağırlıkla Rus sömürgecilerin egemenliğinde olduğu için, Kazak-Rus ilişkilerinin kötüleşmesi halinde Kazakistan'ın toprak bütünlüğünün bozulması tehlikesiyle karşılaşılması söz konusu olabilir. Aynı zamanda yüz binlerce Kazak, sınırlarının Rusya tarafında ve Kazakların Orta Asya'nın liderliği için esas rakip devlet olarak gördükleri Özbekistan'da yaşamaktadır.

Gerçekte Özbekistan, Orta Asya'daki bölgesel önderlik için başta gelen adaydır. Her ne kadar büyüklük olarak daha ufaksa da ve Kazakistan'a göre daha az doğal kaynağı varsa da, daha büyük bir nüfusa (yaklaşık 25 milyon) ve daha da önemlisi Kazakistan'inkine göre dikkate değer ölçüde daha homojen bir nüfusa sahiptir. Yüksek doğum oranı ve eskisinden baskın olan Ruslar'ın aşamalı olarak göç etmeleri dikkate alındığında yakında nüfusunun yüzde 75'i Özbek olacak; yalnızca başkent Taşkent'te önemsiz bir rus azınlık kalacaktır.²³⁴

Daha ötesi, ülkenin siyasal seçkinler sınıfı yeni devleti kasıtlı olarak, başkenti bölgenin din, astronomi ve sanat öğreniminin ünlü merkezi Semerkant olan, Timurlenk (1336-1404)'in muazzam ortaçağ imparatorluğunun doğrudan devamı olarak tanımlamaktadır. Bu soy zinciri, modern Özbekistan'ı komşularına göre daha derin bir

²³³Zbigniew BRZEZINSKI, **Büyük Satranç Tahtası Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere**, (İstanbul: Sabah Kitapları, Mısırlı Matbaacılık, 2. Baskı, 1998), s.118.

²³⁴BRZEZINSKI, a.g.e., s.118-119.

tarihsel devamlılık duygusu ve bölgesel misyonla donatmaktadır. Gerçekten de bazı Özbek liderler Özbekistan'ı tek bir Orta Asya varlığının ulusal kalbi, olasılıkla da Taşkent'i onun başkenti olarak görmektedirler. Orta Asya devletlerinin tümünden daha çok Özbekistan'ın siyasal seçkinler sınıfı ve artan biçimde de halkı şimdiden bir modern ulus-devletin öznel inşasına katılmaktadırlar ve iç zorluklara karşın sömürge statüsüne asla geri dönmemeye kararlıdırlar.

Bu durum Özbekistan'ı hem post-etnik modern milliyetçilik duygusunun beslenmesinde önder hem de komşuları arasında bazı huzursuzlukların nesnesi yapmaktadır. Özbek liderler ulus yaratmanın ve daha fazla bölgesel kendine yeterliğin savunuculuğunun hızını ayarlarken bile, ülkenin görece ulusal homojenliği ve daha yoğun ulusal bilinci; Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan ve hatta Kazakistan yöneticileri arasında Özbekistan'ın bölgesel önderliğinin Özbekistan'ın bölgesel egemenliğine yol açacağı korkusunu uyandırmaktadır. Bu endişe-Rusya tarafından asla cesaretlendirilmeyen-yeni devletler arasında bölgesel işbirliğini engellemekte ve bölgesel zayıflığı süreklilestirmektedir.

Ne var ki, diğerleri gibi Özbekistan da etnik gerilimlerden tamamen arınmış değildir. Güney Özbekistan'ın bazı bölümleri, özellikle tarihsel ve kültürel olarak önemli olan Semerkant ve Buhara civarları, Moskova tarafından çizilen sınırlara öfke duyan hatırı sayılır bir Tacik nüfusa sahiptir. Özbeklerin Kuzey Afganistan'daki varlığını saymazsak, işleri daha da karışıklaştıran şey, Batı Tacikistan'da Özbekler'in, son yıllarda kanlı etnik çatışmaların gerçekleştiği Kırgızistan'ın ekonomik açıdan önemli Fergana Vadisi'nde de hem Özbeklerin, hem Taciklerin varlığıdır.²³⁵

Rus sömürge yönetiminden ortaya çıkan diğer üç Orta Asya devletinden - Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan- yalnızca üçüncüsü etnik olarak görece bütünlüklüdür. 4.5 milyonluk nüfusunun yüzde 75'i Türkmen'dir; Özbekler ve Ruslar'ın da her biri yüzde 10'un altındadır. Türkmenistan'ın korunmalı coğrafi

²³⁵BRZEZINSKI, a.g.e., s.119.

konumu onu Rusya'dan görece uzak tutmakta, ülkenin geleceği açısından Özbekistan ve İran'ı jeopolitik olarak çok daha önemli yapmaktadır. Boru hatları yerleştirildiğinden beri, Türkmenistan'ın gerçekten muazzam doğal gaz rezervleri ülkenin halkı için zengin bir geleceğin habercisidir.

Kırgızistan'ın 5 milyonluk nüfusu çok daha çeşitlilik gösterir. Kırgızlar'ın kendileri toplam nüfusun yaklaşık yüzde 55'ini, Özbekler yaklaşık yüzde 13'ünü oluştururlarken Ruslar yüzde 20'den yüzde 15'in biraz üstüne inmişlerdir. Bağımsızlık öncesinde Ruslar, büyük ölçüde teknik-mühendis aydın sınıfını oluşturduğundan bunların göçü ülkenin ekonomisine zarar vermiştir. Her ne kadar madenler açısından zengin olsa da ve bazılarının ülkeyi Orta Asya'nın İsviçre'si olarak tanımlamasına yol açan doğal güzelliklere sahip olsa da (ve potansiyel olarak yeni bir turist merkezi olsa da) Kırgızistan'ın Çin'le Kazakistan arasındaki jeopolitik konumu, onu Kazakistan'ın kendi bağımsızlığını sürdürmede ne ölçüde başarılı olacağına büyük ölçüde bağımlı kılmaktadır.²³⁶

Dünya üzerinde ekonomik bütünleşmeler yaygınlaşmaktadır. AB, NAFTA, ASEAN, APEC, KEİT, ECO gibi örgütlenmelerle ekonomik ölçek büyütülmektedir. Rusya'nın bulunduğu Avrasya jeopolitik bölgesi NAFTA, AB, ASEAN gibi jeo-ekonomik alanlarla kuşatılmıştır. Jeo-ekonomik birleşmeleri Güney Amerika'da Latin Amerika Pazarı (LATA), Karayipler bölgesinde CARICOM, Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu, Güney Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu, Güney Asya Bölgesel İşbirliği Konseyi gibi kuruluşlar izlemektedir. Hatta bunlar arasında yer alan AB devletler üstü, yani supranasyonal bir organizasyon olarak çağdaş imparatorluk kavramını hatırlatmaktadır. Victor Hugo'nun 1849'daki Avrupa Birleşik Devletleri hayali gerçek olmak üzeredir. AB sahip olduğu handikaplara rağmen, gelmiş olduğu yer ve ileriye yönelik hedefleri itibariyle Atlantik İttifakını tehdit potansiyeline sahiptir. Müşterek para birimine (EURO) geçiş, doların hakimiyetini tehdit etmektedir. Bu birlik,

²³⁶BRZEZINSKI, a.g.e., s.120.

Atlantik bağıllığını kırabilir ve ABD'yi izolasyona sürükleyebilir. ABD ile Avrupa arasında soğuk savaş sırasında hakim olan temelde iş birliği, yüzeyde ihtilaf durumu tersine dönmüştür. Avrupa'da soğuk savaş döneminin birbirini ve ABD'yi anlayan hükümetleri ve liderleri değişmektedir: İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya'da NATO ve ABD konusunda farklı söylemlere sahip hükümetler iş başına gelmiştir.²³⁷

Türkiye gibi, bütün bölge ülkeleri, yeni emperyalizmin bölgesel çatışma ve karışıklık çıkarma politikasının tehdidi altında bulunmaktadır. Bu nedenle, böylesine büyük bir emperyalist tehdide karşı bölge ülkelerinin bir araya gelerek, yeni bir dayanışma ittifakı kurmaları muhtemel savaşları önleyeceği için, Türkiye'nin ve diğer bölge ülkelerinin yararına olacaktır. Dünyanın üç merkezinde hızlı bir bölgeselleşme ve kutuplaşma yaşanırken, Avrasya bölgesinin böyle bir yarışın gerisinde kalmasına bölge ülkeleri izin vermemelidirler. Türkiye, bu nedenle Avrasya'nın kendisi dışında kalan iki büyük ülkesi olan Rusya ve İran ile yeni bir yakınlaşma stratejisi içine girmeli, yirmibirinci yüzyılda kavgasız ve savaşırsız bir Avrasya blokunun oluşumuna katkıda bulunmalıdır. Orta Asya ülkeleri ile başlatılmış olan ekonomik işbirliği örgütlenmesinin, Avrasya'nın diğer bölgelerinde de yaygınlık kazanması sağlanmalı, tıpkı Avrupa Birliği'nin kuruluş sürecinde olduğu gibi, başlatılmış olan ekonomik işbirliği örgütlenmesi daha sonra geliştirilerek yeni bir siyasal yapılanmanın temelini oluşturmalıdır. Avrupa Ortak Pazarının zaman içinde Avrupa Birliği'ne dönüşümünü gerçekleştiren sürecin benzeri, Avrasya ülkelerinin geleceği için de hazırlanmalıdır.²³⁸

---

²³⁷Kadir KOÇDEMİR, "Horizon Açılırken Türkiye'nin Dış Politikası", **KÖK Araştırmalar Dergisi**, (Cilt: 1, Sayı: 2, Güz 1999), s.219-220.

²³⁸Anıl ÇEÇEN, "Atatürk ve Avrasya", **Uyarlılığın Yeni Yolu Avrasya**, Derleyenler: Erol Göka, Murat Yılmaz, (İstanbul: Kızılelma Yayıncılık, Umut Matbaacılık, 1998), s.133.

SONUÇ

Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin başlamasından bu yana yaklaşık 10 yıllık bir süre geçti. Bu süre içinde ekonomik ve ticari ilişkilerde mesafe alındığı bir gerçektir. Fakat Türkiye'nin özellikleri ve potansiyeli dikkate alındığında gerek ekonomik ve ticari gerekse de siyasi ilişkilerin geliştirilmesinde mevcut potansiyel yeterince kullanılamamıştır.

Ekonomilerini incelediğimiz Türk Cumhuriyetleri petrol ve enerji kaynakları itibariyle zengin olmalarına rağmen tarımın ekonomideki ağırlığı fazladır. Toplam işgücünün yarıya yakını tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Tarıma dayalı ekonominin yapısal dönüşümü uzun zaman alacaktır. Ayrıca tarım arazileri de verimli kullanılamamakta, tarımsal ürünlerin pazarlanmasında sıkıntı çekilmektedir. Tarımsal alanda daha gelişmiş bir ekonomiye sahip olan Türkiye ile bölge Cumhuriyetleri arasında bu sektörde ilişkiler geliştirilememiştir. Tarım ürünleri ticareti, toprak kaynaklarının korunması, yeni sulama ve üretim teknikleri geliştirme konusunda işbirliği yapılması, ortak politikalar oluşturulması gereklidir.

Enerji sektörüne bakıldığında çok zengin olan enerji kaynaklarını hala Rusya kontrol etmektedir. Bölgede mevcut boru hatlarının Rusya topraklarından geçmesi Rusya'nın ağırlığını arttırmaktadır. Türkiye boru hatları projelerinde ağırlığını koyup inisiyatif alamamıştır. Bölgede Rusya'nın etkisinin kırılmasında boru hatları büyük önem taşımaktadır. Türkiye alternatif boru hattı projelerini gündeme taşımalıdır. Bu anlamda Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı ve Türkmenistan ile Hazar Geçişli Gaz Boru Hattı projesini en kısa sürede faaliyete geçirerek hem Türk Cumhuriyetleri ekonomisine katkıda bulunacak hem de enerjide alternatif oluşturarak enerji bağımlılığını azaltacaktır. Bu projelerin gerçekleştirilmesi için İran ile ilişkilerin de geliştirilmesi yararlı olacaktır.

Bölge ülkelerinde ticari ilişkileri düzenleyen yasaların bulunmaması, yürürlükteki

yasalarında yetersiz ve uluslararası standartlarda olmaması hem ticareti hem de bankacılık sektörünü olumsuz olarak etkilemektedir. Dünya standartlarına uygun üretim yapılmadığından mal ticaretinde sorunlar yaşanmaktadır. Bankacılık sisteminin gelişmemiş olmasından dolayı ödemeler nakit olarak yapılmakta bu da çeşitli risk ve sorunlara yol açmaktadır.

Türk Cumhuriyetlerinin en önemli sorunlarından biri de yabancı sermaye yatırımları ve dış finansmanın bölgeye çekilememesidir. Türkiye'nin finansal olarak yeterince güçlü olmaması nedeniyle Türk Eximbank bölgeye yeterince finansal yardım yapamamaktadır. Verilen krediler de genelde kısa vadeli olduğundan orta ve uzun vadeli kredi kullanımında sorunlar yaşanmaktadır.

Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerde en fazla gelişme inşaat ve taahhütlik hizmetlerinde kaydedilmiştir. Bu başarının devamı için sektör desteklenmeli ve bu sektöre yönelik Yatırım İhtisas Bankası kurulmalıdır.

Geçen bu 10 yıllık süre sonunda Türkiye artık Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin hızla kalkınıp dünya sistemine entegre olmaya çalışan ve bu yolda kendi çıkarlarına en uygun, en kârlı imkanları sunan ülkelerle ilişki kurmak isteyeceğini görmelidir. Bölgesel güç olma iddiasında bir ülke olmasına rağmen Türkiye'nin mevcut durumda bu misyonu yüklenmesi zordur. Fakat bölgesel güç olma potansiyeli ile bölgeye ilgi duyan batılı ülkelerin desteği alınabilirse Türkiye'nin önü açılacaktır. Ayrıca bölgede Türkiye ile rakip olan İran ile karşılıklı çıkarlar gözetilerek yapılacak işbirliği de yararlı olacaktır.

Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerin geliştirilmesi ve bir ekonomik entegrasyona gidilmesinin önünde bölge ülkelerinden kaynaklanan problemler de mevcuttur. Bu cumhuriyetlerde sosyalist sistemden kalma yönetim anlayışı ve hantal merkezi yapılanma hala devam etmektedir. Ayrıca rüşvetinde yaygın olmasıyla bölgeye yatırım

yapmak zorlaşmaktadır. Bürokratik engeller ilişkilerin gelişmesini engellemektedir. Ülkeler arasındaki ekonomik ve demokratik gelişme farklı olduğundan ekonomik birlik oluşturmak zorlaşmaktadır. Herşeyden önce bu farklılığın azaltılması gerekmektedir. Teknoloji çok eskidir. Yüksek işsizlik oranı ve ekonomik sorunlar sosyalist rejime özlem duyulmasına ve motivasyon eksikliğine yol açmaktadır.

Herşeye rağmen Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında işbirliğinin gelişmesi ve bir ekonomik entegrasyona gidilmesi olasıdır. Yüzyıllarca birbirlerine düşmanlık yapmış, 2. Dünya Savaşı yaşamış Avrupa ülkelerinin birleşme tecrübesi Türkiye için yol gösterici olacaktır. Parçalanmış ve birbirine düşman bir Avrupa'da Avrupa Birliği'ne geçiş Jean Monnet, Robert S.Schuman, Paul Henri Spaak gibi entellektüel ve siyasetçilerin kararlı çalışmaları ile başarılmıştır. Avrupa Kömür Çelik Topluluğu gibi sınırlı bir oluşum Avrupa Birliği'ne giden süreci başlatmıştır.

Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerine entegrasyon için yeterli entellektüel ve ekonomik altapı mevcuttur. Devamı için siyasi irade gereklidir. Burada ABD Dışişleri Eski Bakanı Henry Kissinger'in bir sözünü hatırlatmakta fayda görüyoruz: Kissinger "Diplomasi" adlı kitabında ABD diplomasisini dev bir transatlantiğe benzeterek "Transatlantiğe bakanlar onun yaptığı manevrayı görürler. Ancak o manevra yapmaya 70 mil önce başlamıştır" diye tanımlar.

Türkiye Orta Asya ile ilgili olarak 70 mil önce manevra yapmaya başlamamıştır ama bu 70 mil sonrası için manevra yapmaya başlayamayacağı anlamına gelmez.

KAYNAKÇA

- ABAZOV, Rafis. “Ekonomik Geçiş ve Küresel Baskılar: Kırgızistan rneği”, **Avrasya Etüdleri Dergisi**, S:18, Sonbahar-Kış 2000, Ankara.
- AHMAR, Moonis. “ağdaş Orta Asya’da Etnik Faktör; Pakistan’ın Yaklaşımı”, **Avrasya Etüdleri Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 4, Kış 1995/96, Ankara.
- AKARSLAN, Mediha. “Tarihi ve Siyasi Açıdan Türk Cumhuriyetleri’nin Geleceği ile İlgili Düşünceler”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası zel Sayısı I, Yıl: 3, Sayı: 15, Mayıs-Haziran 1997.
- ARSLAN ZDENOğLU, Selda ve KÜÇÜKKURT, Serhat. **Kırgızistan lke Raporu**, Ankara: TİKA Yayınları, No: 31, Desen Ofset, Ekim 1996.
- ARTAM, Atilla. **Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye İlişkileri**, İstanbul: Türkiye Milli Kültür Vakfı Yayın No: 7, Yıldız A.ř. 1993.
- AVCI, Nilüfer. “Özbekistan’ın Dn ve Bugünün de Siyasi ve Ekonomik Oluşumlar”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası, zel Sayısı II, S:16, Temmuz-Ağustos 1997.
- AVşAR, B.Zakir ve SOLAK, Ferruh. **Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri**, İstanbul: Vadi Yayınları, Zirve Ofset, 2. Basım, 1998.
- AVşAR, B. Zakir, SOLAK, Ferruh ve TOSUN, Selma. “21. Yüzyılda Türk Dünyası (1950-1925) (Demografik İnceleme)”, **Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası zel Sayısı I**, S:15, Mayıs-Haziran 1997.

BRZEZINSKI, Zbigniew. **Büyük Satranç Tahtası Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gerekleri**, İstanbul: Sabah Kitapları, Mısırlı Matbaacılık, 2. Baskı, 1998.

BUDAK, Feyzullah. "Kırgızistan'ın Dünü, Bugünü, Yarımı" **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Sayı: 16, Temmuz Ağustos 1997.

ÇARIKÇI, Emin. "Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye'nin Ekonomik Destekleri", **Standard Dergisi**, Yıl: 39, Sayı: 463, Temmuz 2000, İstanbul.

ÇEÇEN, Anıl. "Atatürk ve Avrasya", **Uygarlığın Yeni Yolu Avrasya**, (Derleyenler: Erol Göka, Murat Yılmaz), İstanbul: Kızılelma Yayıncılık, Umut Matbaacılık, 1998.

DEMİRHAN, Ali A. "Türk Dünyasında Ekonomik Entegrasyon", **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı I, Sayı: 15, Mayıs-Haziran 1997.

DOĞUSOY, Ayşe. **Kazakistan Ülke Raporu**, Ankara: TİKA Yayını, Efor Ajans, Eylül 1998.

HATİPOĞLU, Esra. "Orta Asya Cumhuriyetleri Arasında Bölgesel İşbirliği ve Entegrasyon Hareketleri" **Avrasya Etüdüleri Dergisi**, Sayı: 17, İlkbahar-Yaz 2000, Ankara.

KABASAKAL, Öner. "Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri İle Ekonomik ve Ticari İlişkileri", **Avrasya Etüdüleri Dergisi**, S.:20, Yaz-2001, Ankara.

KANBOLAT, Hasan. "Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Cumhuriyeti", **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Sayı: 16, Temmuz Ağustos 1997.

KOÇDEMİR, Kadir. "Horizon Açılırken Türkiye'nin Dış Politikası", **KÖK Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, Güz 1999, Ankara.

LANDAU, Jacob M. **Pantürkizm**, İstanbul: Sarmal Yayınevi, Gündüz LTD. Şti., 1999.

MORGİL, Orhan. "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında Ekonomik İşbirliğinin Geliştirilmesi", **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı I, Sayı: 15, Mayıs-Haziran 1997.

MUMCU, Zehra. **Özbekistan İhracat Pazar Araştırması**, İTO Yayın No:1995-35.

MUMCU, Zehra. **Özbekistan**, İstanbul: İTO Yayın No: 1993-13.

MÜTERCİMLER, Erol. **21. Yüzyılın Eşiğinde Uluslararası Sistem ve Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli**, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, Yön Matbaacılık, 1993.

OK, Selçuk Tayfun ve AYDOS, Volkan. **Türkmenistan Ülke Profili Mevzuat ve Türk Girişimciler**, İstanbul: İTO Yayın No: 1998-74.

SARAY, Mehmet. **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976.

SEROL, Mehmet. "Türkiye ile Bağımsız Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Entegrasyona Doğru Başlıca Engeller ve Çözüm Önerileri", **Avrasya Etüdlere Dergisi**, Sayı: 18, Sonbahar-Kış 2000, Ankara.

ŞİMŞİR, Mahide. "Osmanlı Devleti İle Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetler", **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı I, Yıl: 3, Sayı: 15, Mayıs-Haziran 1997.

PEKCAN, Erdoğan. **Türkmenistan**, İstanbul: İTO Yayın No: 1993-14.

ROUX, Jean Paul. **Orta Asya; Tarih ve Uygarlık**, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Yayıncılık Matbaası, 2001.

TEMİROVA, Zühre. "Hazar Denizinde Neft Fırtınası", **Yeni Avrasya Dergisi**, Yıl: 1, Sayı: 4, Ekim 2000.

TURAN, Güngör. "Geçiş Döneminde Türkmenistan'ın İstihdam Yapısı ve Performansı", **Avrasya Etüdüleri**, S:18, Sonbahar-Kış 2000, Ankara.

TURANLI, Rona. **Kazakistan İhracat Pazar Araştırması**, İTO, 1995-31.

TURANLI, Rona. **Kazakistan**, İTO 1993-12.

ULUDAĞ, İlhan ve SERİN, Vildan. **SSCB'ndeki Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye ile İlişkileri**, İstanbul, İTO Yayın No: 1990-22.

ÜÇER, Selim Arda. "Türkiye'nin Dışa Açılan Pencereleeri: Hedef Pazar Olarak (Orta Asya ve Türk Cumhuriyetleri)", **İGEME'den Bakış**, Yıl: 4, Sayı: 16, Ekim-Aralık 2000.

YILMAZ, Salih. "Aral Gölü Çevre Felaketi ve Orta Asya", **Avrasya Etüdüleri Dergisi**, Sayı: 18, Sonbahar-Kış 2000, Ankara.

YUSUF, Sait. "Türkiye'nin Türk Dünyasındaki Ekonomik Girişimleri", **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı I, Sayı: 15, Mayıs-Haziran 1997.